

Український Історичний Журнал

II

1060

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А І Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Ч Е Т В Е Р Т И Й

№ 1

СІЧЕНЬ—ЛЮТИЙ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1960

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖИЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК (відповідальний се-
кретар).

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14.
Телефон 4-53-43

Украинский исторический журнал № 1, 1960

(На українському мові)

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг*.

Коректори *К. О. Касич, В. П. Гієлах*

БФ 01016. Зам. № 2463. Вид. № 351. Тираж 3000. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10.
Обл.-видавн. аркушів 16,406. Здано на виробництво 24. XI 1959 р. Підписано до друку 26. I 1960 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репіна, 2.

СТАТТІ

П. В. ШОСТАК

ПЕРЕБУДОВА СІЛЬСЬКИХ ПАРТІЙНИХ І КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА УКРАЇНІ В РОКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Перебудова сільських партійних організацій за виробничою ознакою була викликана необхідністю посилення ролі та відповідальності комуністів за стан справ у колгоспах у нових умовах розвитку села в зв'язку з перемогою колгоспного ладу. Партія поставила завдання створити такі форми керівництва, які давали б можливість тісніше зв'язатися з низовими виробничими одиницями в сільському господарстві—колгоспом, машинно-тракторною станцією і радгоспом. Виробничий принцип побудови низової партійної організації був і лишається для Комуністичної партії основним принципом в організації партії.

Але до колективізації, в умовах роз'єданого дрібнотоварного господарства, що базувалося на приватній власності, з історично складеним адміністративно-територіальним розподілом селянських виселків, партія не могла створювати на селі низові партійні ланки за виробничою ознакою. І тільки в період колективізації це питання набуло практичного значення.

В постанові XVI з'їзду ВКП(б) (26 червня—13 липня 1930 р.) вказувалося, що «створення міцних партійних осередків у радгоспах і колгоспах, перетворення радгоспів і колгоспів в опорні пункти партроботи на селі, залучення до партії сільгоспробітників, батраків і крапчих колгоспників, поставлення на належну висоту роботи серед бідноти, жінок і молоді в колгоспах,—стає необхідною передумовою успішної роботи партії по соціалістичній реконструкції сільського господарства»¹.

На основі рішень XVI з'їзду партії ЦК ВКП(б) видав ряд постанов — «Про роботу Шевченківської МТС» (11 серпня 1930 р.), «Положення про осередок ВКП(б) у колгоспах» (26 серпня 1931 р.), «Про розстановку партійних і комсомольських сил в колгоспах і радгоспах» (15 травня 1932 р.), «Про роботу осередків колгоспів «Іскра» і «Вперед» (22 березня 1933 р.) та інші,—в яких зосередив увагу партійних комітетів на питаннях перебудови сільських партійних організацій за виробничим принципом. Велике значення в перебудові партійної роботи на селі мали рішення III партійної конференції КП(б)У, яка відбулася в липні 1932 р., та рішення ЦК КП(б)У «Про колгоспний осередок» (квітень 1933 р.).

Велике пошавлення в перебудову всієї партійної та комсомоль-

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. III, К., 7, 1954, стор. 21.

ської роботи на селі внесли політичні відділи МТС, що були створені згідно з рішеннями об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 р.). Політвідділи при МТС створювались як особливого роду партійні органи, покликані сприяти швидшому вирішенню важливих і складних завдань, що поставали перед партією на відповідальних етапах соціалістичного будівництва або викликалися особливими умовами того чи іншого етапу розвитку нашої держави.

Політвідділи допомогли сільським партійним організаціям в їх роботі. За короткий час вони зуміли добре вивчити колгоспне життя, стали глибше вникати в деталі сільськогосподарського виробництва. Проте досвід перших місяців діяльності політвідділів показав, що проведені разом з райкомаами партії заходи не дали поліпшення роботи партійних осередків при збереженні попередньої побудови більшості осередків за територіальним принципом. Великий процент сільських комуністів все ще не займав авангардної ролі на різних ділянках колгоспного виробництва.

Необхідно було створити в колгоспах виробничі осередки, які були б тісно зв'язані з колгоспними масами, брали безпосередню участь у виробництві і здатні були здійснювати повсякденне керівництво всім життям колгоспів. У розв'язанні цього завдання особливе місце займала постанова ЦК ВКП(б) від 15 червня 1933 р. «Про роботу політвідділів МТС, про колгоспні осередки і взаємовідносини політвідділів та райкомів партії»². На основі цієї постанови було завершено перебудову мережі сільських партійних організацій за виробничим принципом, що, в свою чергу, прискорило максимальне наближення партійних сил до колгоспного виробництва і поліпшило організаційно-партійну та масово-політичну роботу серед комуністів і безпартійних.

Згідно з рішенням ЦК ВКП(б), замість територіальних осередків, що об'єднували всіх комуністів села, в тому числі комуністів, які працювали в колгоспі, створювались партійні осередки або кандидатські групи в кожному колгоспі, де налічувалось не менше трьох комуністів.

«Колгоспні осередки, кандидатські групи і групи співчуваючих у колгоспах, що обслуговуються МТС,— вказувалось у рішенні ЦК,— працюють під керівництвом політвідділів МТС і виконують, як обов'язкові для них, директиви політвідділів МТС в межах питань діяльності МТС, передбачених рішенням пленуму ЦК і ЦКК від 7 січня 1933 р.

По всіх останніх питаннях життя села (радянське будівництво, фінанси, освіта, пропаганда і інше) осередками цих колгоспів керують райкоми, так само як райкоми керують територіальними осередками і виробничими осередками колгоспів, що не обслуговуються МТС, але уже по всіх без винятку питаннях»³.

На основі цього рішення ЦК ВКП(б) провів велику роботу по перестановці комуністів з другорядних робіт на вирішальні ділянки колгоспного виробництва. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в Дніпропетровській, Київській, Донецькій та Чернігівській областях. Так, у Дніпропетровській області до перебудови парторганізацій в 639 колгоспах у бригадах працював 761 комуніст, а після перебудови— 1951⁴. Відповідно в Донецькій області— 1374 і 3130 комуністів⁵, у Чернігівській області— 30% і 86%⁶.

Перебудова партійних організацій на селі супроводжувалась пе-

² Газ. «Правда» від 16 червня 1933 р.

³ Там же.

⁴ «Материали о работе политотделов», М., 1934, стор. 108.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

ресуванням кадрів партійних робітників з міст і районних центрів у колгоспи. Причому з міських партійних організацій на роботу в колгоспи, МТС та радгоспи посилались ті комуністи, які мали досвід керівної партійної, комсомольської і масово-політичної роботи серед населення. Тільки на постійну роботу в політвідділи по Україні було послано 3500 комуністів⁷. Багато з них мали вищу політичну освіту, навчались в Інституті Червоної професури, на курсах марксизму-ленінізму при ЦК КП(б)У, у Вищій комуністичній сільськогосподарській школі та в інших учбових закладах республіки.

Крім посланих на постійну роботу в політвідділи, у 1933 р. за рішенням ЦК КП України з міських партійних організацій для роботи в колгоспах було виділено 12 500 комуністів⁸. Багато з них працювали секретарями партійних організацій, парторганами колгоспів, рахівниками, головами сільських рад, головами колгоспів, завклубами тощо. Прихід такої армії комуністів на село сприяв зміцненню колгоспних кадрів, створював додаткову можливість для організації самостійних виробничих осередків або кандидатських груп у колгоспах.

Всі висунуті кандидатури для роботи в колгоспах всебічно обговорювались на партійних зборах заводів і підприємств. Більшість комуністів добровільно виявляли бажання поїхати в колгоспне село, щоб передати свій досвід боротьби за соціалістичне будівництво.

На партійних зборах одного одеського заводу комуніст Братко заявив: «Я їду в самий проривний колгосп головою. В колгоспі я використаю багатий досвід партійної організації заводу в роботі з людьми. Адже в колгоспі, як і на заводі, головне — організувати, правильно розставити людей на кожній ділянці виробництва. Вся справа в людях, в якості керівництва ними»⁹.

Внаслідок перебудови партійних організацій змінилась структура партійної мережі на селі. Якщо до рішення ЦК ВКП(б) від 15 червня 1933 р. в зоні обслуговування 338 машинно-тракторних станцій було 1876 осередків, то після рішення ЦК їх стало 2155. Кандидатських груп до рішення ЦК було 553, стало — 1753; партійно-комсомольських було 125, стало — 1343. Збільшилась кількість комуністів-одиначок у колгоспах¹⁰. Таким чином, в результаті перебудови партійної роботи на селі за виробничим принципом кількість партійних одиниць зросла більш ніж удвоє.

Особливо помітним було зростання питомої ваги кандидатських і партійно-комсомольських груп, а також комуністів-одиначок. Питома вага кандидатських груп зросла більш ніж у три рази, партійно-комсомольських — у 10,5 рази, комуністів-одиначок — у 2,2 рази. Це мало величезне значення, оскільки на початку 1933 р. лише в 34% колгоспів республіки були партійні організації.

Збільшення кількості комуністів-одиначок відбувалося, головним чином, за рахунок широкого виділення у колгоспи парторгів з числа комуністів, мобілізованих на роботу в село з міст і районних центрів. Це були політично грамотні, добре обізнані із сільським господарством люди, і виділення їх для роботи в колгоспах давало можливість охопити партійним впливом найширші маси колгоспників, поліпшити масово-політичну роботу. Партійні організатори створювали навколо себе актив, готували активістів до вступу в партію і комсомол, внаслідок

⁷ Газ. «Комуніст» від 24 листопада 1933 р.

⁸ Газ. «Комуніст» від 29 листопада 1933 р.

⁹ Газ. «Чорноморська комуна» від 23 вересня 1933 р.

¹⁰ «О работе политотделов МТС за 1933 г», М., 1934, стор. 102.

чого в багатьох колгоспах виникли партійно-комсомольські групи, а подекуди — партійні організації.

Перебудова партійної роботи на селі сприяла значному зростанню партійного прошарку серед голів, бригадирів та інших керівних працівників колгоспів. Це зростання відбувалося за рахунок звільнення багатьох комуністів від невиробничих робіт і закріплення їх на важливих виробничих ділянках у колгоспах.

Про вплив перебудови роботи партійних організацій за виробничою ознакою на політичне і організаційно-господарське зміцнення колгоспів свідчить приклад партійної організації колгоспу «Вулкан», Оринінського району, Вінницької області. До створення політвідділів при машинно-тракторних станціях парторганізація цього колгоспу серйозно не займалась питанням колгоспного виробництва і стояла осторонь виробничого життя колгоспу. Парторганізація складалась з 11 комуністів, але в колгоспі ніхто з них не працював. Трудова дисципліна в колгоспі була дуже низька.

Зовсім іншу картину можна було спостерігати тут через рік. Партійна організація на той час налічувала вже 27 комуністів і кандидатів партії. В колгоспну парторганізацію прийшли люди, які раніше не працювали безпосередньо на полі, а виконували різні доручення сільської Ради. З допомогою політвідділу Оринінської МТС комуністів поставили на вирішальні ділянки колгоспного виробництва — бригадирами, машиністами, ланковими, трактористами, конюхами, сівачами. З 27 членів і кандидатів партії 24 працювали безпосередньо в колгоспі¹¹.

В кожній польовій бригаді були створені партійні групи і виділені парторги, які згуртовували навколо себе колгоспний актив. Виникли червоні кутки, де зосереджувалась масово-політична робота в осінньо-зимовий період.

З комуністів і безпартійних активістів виділялись агітатори, які систематично читали колгоспникам газети, знайомили їх з рішеннями партії та уряду. В бригадах регулярно випускались стінні газети.

Систематично два рази на місяць проводились партійні збори, на яких обговорювались питання виробничого життя колгоспу, внутрішньої партійної і масово-політичної роботи серед колгоспників. Ретельна підготовка до зборів забезпечувала явку безпартійних колгоспників. Виконання прийнятих рішень завжди перевірялось. Крім партійних зборів, з парторганами бригад та безпартійним активом систематично проводились інструктивні наради з різних виробничих питань.

Більшість комуністів стали ударниками, організаторами соціалістичного змагання, вони вели перед у роботі, виробляли більше трудових днів, ніж безпартійні колгоспники. Наприклад, у 1933 р. в колгоспі «Вулкан» на одного працездатного колгоспника в середньому припадало 104 трудові дні, а на одного комуніста — 149¹².

Завдяки посиленню партійної роботи колгосп у 1933 р. набагато раніше, ніж попереднього року, закінчив весняну сівбу, збирання врожаю і осінню сівбу. Зібраний урожай був повністю заскирдований. Бураки були викопані і вивезені на цукровий завод до 25 жовтня. В колгоспі була проведена велика робота по поліпшенню обробітку землі, внаслідок чого врожайність усіх культур підвищилась більш як удвоє, порівняно до 1932 р.¹³ Поголов'я рогатої худоби зросло більш ніж удвоє, свиней — втроє¹⁴.

¹¹ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 93, оп. 93, од. зб. 3, арк. 53.

¹² Там же, арк. 54.

¹³ Там же, арк. 52.

¹⁴ Там же.

Колгосп виконав річний план хлібозаготівлі і натуроплати машинно-тракторній станції. Колгоспники одержали на трудовень по 10 кг натурою, в тому числі по 6 кг зернових¹⁵.

За короткий час колгосп збудував три стайні, корівник, два свинарники, зерносховище, крите приміщення для сільськогосподарських машин, 2 навіси для інвентаря, баню, електростанцію, радіовузол на 60 точок, переобладнав клуб, посадив парк¹⁶.

Вінницький обком партії спеціальним рішенням бюро узагальнив досвід роботи партійної організації колгоспу «Вулкан» і рекомендував використати його всім колгоспним партійним організаціям.

До перебудови партійної роботи на селі за виробничим принципом у більшості виробничих бригад не було партійних груп. Тепер же в багатьох бригадах вони були створені, а там, де не було комуністів, у бригаду виділявся парторг. Перенесення центра партійної роботи в бригаду посилювало партійний вплив і контроль за виробництвом.

Досвід роботи парторгів безпосередньо в бригаді показав правильність і життєздатність цієї форми партійної організації. Де партійні організації по-більшовицькому турбувались за бригадного парторга, допомагали йому, виховували в процесі практичної роботи, там парторг став хорошим організатором і керівником масово-політичної роботи в бригаді.

В колгоспі ім. Комінтерну Уманського району, Київської області, в усіх 9 виробничих бригадах були створені партійні групи і виділені парторгани. Свою роботу парторгани здійснювали під керівництвом партійної організації колгоспу. Після обговорення питання на загальних зборах парторганізації колгоспу парторгани разом з членами партійної групи та колгоспниками радились, як краще виконати рішення партзборів в умовах бригади. В бригадах регулярно випускались стінні газети, виділялися товариші, які проводили бесіди за загальним тематичним планом колгоспної партійної організації. Після роботи бригадир і парторг підводили підсумки соціалістичного змагання за день. Прізвиська ударників заносили на червону дошку, відсталих — на чорну¹⁷.

Збільшення кількості комуністів-одиночок у колгоспах поставило перед райкомами партії і політвідділами завдання поліпшення партійно-виховної роботи серед них, для чого необхідно було знайти відповідні форми внутріпартійної роботи. Більшість райкомів партії і політвідділів республіки об'єднали комуністів-одиночок навколо себе, систематично викликали їх на наради, проводили з ними партійні збори, підвищували їх ідейно-теоретичний рівень шляхом організації гуртків, семінарів по вивченню основ марксизму-ленінізму, давали їм партійні доручення. Політвідділ Чупахинської машинно-тракторної станції, Харківської області, об'єднав навколо себе 12 комуністів-одиночок. Усі вони були партійними організаторами в колгоспах. Раз на місяць політвідділ скликав партійні збори цих комуністів. Партійні доручення їм давались у більшості випадків на короткий період і перевірка виконання доручених завдань здійснювалась працівниками політвідділів на місцях¹⁸. Така форма роботи з комуністами-одиночками повністю себе виправдала і допомогла політвідділу встановити тісний зв'язок з кожним комуністом зокрема.

Політсектор Харківського обласного земельного управління, уза-

¹⁵ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 93, оп. 93, од. зб. 3, арк. 53.

¹⁶ Там же, арк. 52.

¹⁷ «Київський обком КП України, Матеріали до звіту на II облпартконференції», с. 1934, стор. 167.

¹⁸ Журн. «Партробота в колгоспі», 1934, № 10, стор. 34.

гальнивши досвід роботи політвідділу Чупахинської машинно-тракторної станції, запропонував політвідділам поліпшити роботу з комуністами-одиначками за прикладом політвідділу Чупахинської МТС. Уже на кінець 1933 р. близько 80% усіх колгоспів республіки, які обслуговувались МТС, мали низові партійні організації або кандидатські групи, парторгів, комсомольські організації¹⁹.

Перебудова партійної роботи за виробничим принципом сприяла поліпшенню внутріпартійної роботи. В ті роки були широко розповсюджені «єдині партійні дні». Як форма внутріпартійної роботи «єдині партійні дні» були введені ЦК ВКП(б) постановою «Про роботу партосередків на виробництві» (7 серпня 1933 р.) в усіх партійних організаціях. У сільських партійних організаціях роль «єдиного партійного дня» значно зросла після рішення ЦК ВКП(б) про перебудову партійної роботи на селі.

В багатьох організаціях партійні дні стали готувати заздалегідь. Робітники політвідділів разом з представниками райкомів партії проводили інструктаж з доповідачами, виїжджали в колгоспи за кілька днів до проведення зборів і там, на місці, з секретарем парторганізації готувались до проведення партійного дня. В обговоренні основних питань колгоспного виробництва брали активну участь безпартійні колгоспники. Так, на партійних зборах у колгоспі ім. Леніна, Проснянської МТС, Дніпропетровської області, часто були присутні безпартійні колгоспники. При обговоренні доповіді голови колгоспу про хід весняно-польових робіт 1934 р. виступили 4 комуністи і 11 безпартійних. Було внесено 26 пропозицій, спрямованих на підвищення продуктивності праці і зміцнення трудової дисципліни в колгоспі²⁰.

* * *

У боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів величезну роль відіграв Ленінський комсомол України. Він був найактивнішим помічником партійних організацій республіки в боротьбі за соціалістичне перетворення села. Райком партії, політвідділи МТС разом з партійними організаціями провели значну роботу по перебудові всієї комсомольської роботи з метою наближення її до колгоспного виробництва. Це необхідно було зробити, бо територіальна побудова комсомольських організацій на селі дуже затримувала вирішення практичних завдань колгоспного будівництва і не давала комсомольцям та молоді тісно зімкнутись з колгоспним виробництвом і оволодіти ним.

Сільські комсомольські організації перебудовувались так, щоб створити комсомольські організації в колгоспах, комсомольські групи в бригадах, а там, де не було достатньої кількості комсомольців, виділити комсомольських організаторів.

За даними 318 політвідділів машинно-тракторних станцій України, внаслідок перебудови число комсомольських організацій у колгоспах виросло більше ніж у півтора раза. Особливо зросло число комсомольських груп у виробничих бригадах. По чотирьох областях (Дніпропетровській, Київській, Донецькій, Харківській) кількість комсомольських груп збільшилась у цілому в чотири рази, в Харківській області — майже в п'ять разів, а в Донецькій області — більше ніж у десять разів²¹. Збільшення кількості комсомольських груп стало однією з ви-

¹⁹ В. В. Бондаренко, Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток, К., 1956, стор. 180.

²⁰ Газ. «Більшовицька правда» від 7 квітня 1934 р.

²¹ «Матеріали о работе политотделов», стор. 131.

рішальних умов створення міцної виробничої колгоспної комсомольської організації, а також вплинуло на підвищення організаторської ролі комсомолу в колгоспному виробництві.

На основі рішень ЦК ВКП(б) комсомольська організація колгоспу ім. Котовського, Одеської області, розпочала перебудову роботи з організації рейдів перевірки готовності колгоспу до збирання врожаю. В рейді взяли участь усі комсомольці і 45 чол. позаспількової молоді. В кожній виробничій бригаді були організовані комсомольські групи, кожний член якої мав певне доручення. Всі комсомольці працювали безпосередньо в полі, брали участь у соціалістичному змаганні, як правило добивались кращих результатів, ніж безпартійні колгоспники. Наприклад, на кожного комсомольця в середньому в 1933 р. припадало по 240 трудоднів, а на кожного безпартійного молодого колгоспника тільки по 208 трудоднів²². Найкращий ударник колгоспу — комсомолец Павло Мішугли за самовіддану працю в колгоспі був нагороджений орденом Леніна.

З ініціативи комсомольської організації була створена дружина по охороні соціалістичної власності. Комсомольці брали найактивнішу участь у достроковому виконанні плану хлібоздачі, у проведенні осінньої сівби і піднятті язбу. Комсомольська організація колгоспу ім. Котовського домоглася піднесення організаторської ролі комсомольців у колгоспі.

ЦК комсомолу України заслухав звіт секретаря комсомольської організації колгоспу ім. Котовського, прийняв рішення про конкретні заходи по дальшому поліпшенню комсомольської роботи і зобов'язав усі низові комсомольські організації запроваджувати досвід комсомольців колгоспу ім. Котовського з тим, щоб у всіх колгоспах України комсомольські організації були по-справжньому організуючою силою молоді, вірним помічником партійних організацій у боротьбі за політичне і організаційно-господарське зміцнення колгоспів.

Внаслідок перебудови комсомольської роботи значно збільшилась кількість комсомольців, зайнятих у колгоспному виробництві. За даними 313 політвідділів машинно-тракторних станцій України, з 56 807 комсомольців колгоспних організацій 44 878 чол. були зайняті на різних роботах безпосередньо в колгоспному виробництві — в полі, на фермах, конюшнях, біля трактора, комбайна тощо²³.

Велику роботу проводили комсомольські організації по відборі і вихованню секретарів колгоспних комсомольських організацій. Секретарями висували людей, які безпосередньо були зв'язані з колгоспним виробництвом. Якщо в 1932 р. на Україні тільки 25% усіх секретарів колгоспних комсомольських організацій безпосередньо працювали в артільному господарстві, то в 1933 р. кількість таких секретарів зросла до 76,7%²⁴. Більшість з них працювали на вирішальних ділянках колгоспного виробництва — трактористами, конюхами, бригадирами польових бригад, сівачами тощо.

Перебудова комсомольських організацій за виробничим принципом позитивно позначилась на внутріспільковій роботі. Комсомольські організації стали частіше проводити єдиний спільковий день, на якому обговорювались питання виробничого і внутріспількового життя комсомольських організацій. Широко застосовувались такі форми масово-політич-

²² «Про роботу комсомольського осередку колгоспу ім. Котовського, Одеського р-ну, Одеської області, Постанова ЦК ЛКСМУ», К., 1933, стор. 3.

²³ «Матеріали о работе политотделов», стор. 135.

²⁴ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1021, арк. 12.

ної роботи, як зльоти колгоспної молоді, наради молодого активу, молодих трактористів, комбайнерів, конюхів і т. д., технічні конференції, рейди «легкої кінноти», «огляди» організаторської ролі і виробничої діяльності кожного комсомольця зокрема тощо.

Значна роль у боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів, МТС і радгоспів належала помічникам начальників політвідділів по комсомолу. ЦК комсомолу України в 1933 р. відібрав 849 чол. комсомольців для роботи в політвідділах МТС²⁵. Це були найкращі члени спілки, які мали багатий досвід керівної комсомольської роботи. Партія поклала на них відповідальне завдання — зміцнити комсомольські організації в колгоспах, радгоспах і МТС, згуртувати колгоспну молодь під прапором партії. Більшість посланих на село комсомольців з честю виконали це завдання. П'ять помполітів по комсомолу були нагороджені орденом Леніна. Серед них представник Ленінської спілки молоді України Д. С. Перевертайленко, помічник начальника політвідділу Софіївської МТС, Дніпропетровської області, який під керівництвом партійної організації зумів згуртувати молодь і комсомольців на виконання господарських планів, на опанування сільськогосподарською технікою. Сам Перевертайленко під час роботи в МТС досконало вивчив трактор і став трактористом першої категорії. Це дало йому змогу краще організувати молодь МТС на якісний ремонт машин, на виконання виробничих завдань. Усьому Радянському Союзу був відомий своїми успіхами у виробництві бригадир-комсомолец Л. Литвиненко з колгоспу «Шлях майбутній» Софіївської МТС. До нього приїздили колгоспники не тільки з сусідніх колгоспів, а й з інших областей і республік, щоб повчитись організовувати працю в польовій бригаді.

Колгоспні партійні організації, райкоми партії, політвідділи мали значний вплив на пошкваллення комсомольської роботи на селі, піднесення ідейно-теоретичної роботи серед комсомольців, на всю виховну роботу серед молоді. Вони були ініціаторами висування молодих комсомольських кадрів, які з честю виправдали довір'я партійної і комсомольської організації і стали знатними людьми країни. Відома трактористка П. Н. Ангеліна в своїй книжці «Люди колгоспних полів» з вдячністю згадувала начальника політвідділу Старо-Бешівської МТС І. М. Курова. П. Н. Ангеліну одного разу з трактора перевели на іншу роботу — комірником нафтобази. На її протести ніхто не звертав уваги, і вона пішла в політвідділ Старо-Бешівської МТС до І. Курова. «...Іван Михайлович Куров уважно вислухав мене,—пише тов. Ангеліна.—Він умів дуже уважно слухати людей. На все життя збережу я почуття вдячності до цієї чарівної людини, розумного і чуйного більшовика. «Твоє місце буде за рулем трактора»,—сказав Іван Михайлович, коли я спитала, чи думає він, що трактор—не жіноча справа»²⁶.

Взимку 1933 р. політвідділ Старо-Бешівської МТС організував короткострокові курси для дівчат-причіплювачок. Після закінчення курсів ці дівчата створили першу в Радянському Союзі жіночу тракторну бригаду, на чолі якої стала Паша Ангеліна (згодом — Герой Соціалістичної Праці, знатна жінка нашої країни). До складу бригади ввійшли комсомолки: Віра Анастасьєва, Люба Федорова, Віра Коссе, Наташа Радченко, Маруся Радченко, Віра Золотопуп і Віра Юр'єва.

В листі до ЦК ЛКСМУ П. Ангеліна в грудні 1934 р. писала: «Ніхто з керівників МТС не вірив у силу нашої жіночої бригади, в уміння її працювати на складних машинах — тракторах ХТЗ. Але бригада з

²⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1021, арк. 12.

²⁶ П. Н. Ангеліна, Люди колхозных полей, М., 1950, стор. 7—8.

чесцю виправдала довір'я політвідділу. Вона перевиконувала виробничі завдання, заощаджувала паливе, дбайливо ставилась до тракторів. Протягом усієї роботи в полі не було жодного ремонту. План тракторних робіт бригада в 1934 р. виконала на 131%²⁷.

Слава про комсомольську жіночу тракторну бригаду швидко рознеслась по всій країні. Колгоспники з сусідніх сіл просили політвідділ Старо-Бешівської МТС прислати до них цю бригаду, щоб вона взяла на буксир трактористів-чоловіків і допомогла вчасно закінчити польові роботи²⁸.

Велику допомогу селу в підготовці кадрів подавали міські комсомольські організації. Тільки за період зими 1933/34 рр. з своїх активістів вони підготували без відриву від виробництва 200 механіків для МТС, 1500 шоферів, більше 1000 електромонтерів²⁹. На початку 1933 р. було проведено мобілізацію комсомольців із шкіл ФЗУ для роботи токарями та слюсарями в машинно-тракторних станціях, і багато з них залишились там назавжди. Для роботи секретарями комсомольських колгоспних організацій з міст республіки було послано в той період понад 2500 чол.³⁰

Комсомольські організації значно поліпшили керівництво соціалістичним змаганням і ударництвом. Часто вони були ініціаторами не тільки індивідуального, міжбригадного змагання всередині колгоспів, а й районного і обласного соціалістичного змагання. Комсомольська організація колгоспу с. Соколівки, Ярмолинецького району, Вінницької області, звернулася через обласну газету «Молодий більшовик» до всіх молодих колгоспників із закликком включитись в соціалістичне змагання за краще проведення збирання врожаю. Цю ініціативу підтримали партійні організації і політвідділи машинно-тракторних станцій. Тільки в Ярмолинецькому районі 15 тис. колгоспників у відповідь на звернення оголосили себе ударниками збиральної кампанії, поклавши цим самим початок масовому змаганням колгоспників по всій області³¹. Про авангардну роль комсомолу в соціалістичному змаганні свідчить і те, що з 33 тисяч колгоспників, премійованих у 1933 р. за ударну працю по 516 МТС України, 26 тисяч були комсомольці.

Широко розгорнулось агротехнічне навчання серед комсомольців і колгоспної молоді. Особливо великого розмаху набуло агротехнічне навчання серед комсомольців і молоді взимку 1933/34 рр., напередодні XII з'їзду КП(б)У та XVII з'їзду ВКП(б). В колгоспах зони Войтовецької МТС, Вінницької області, школами, курсами, різними гуртками, семінарами було охоплено понад 1500 молодих колгоспників і комсомольців. Навчалися трактористи, бригадири польових бригад, шофери, конюхи, працівники тваринницьких ферм, автомеханіки, секретарі комсомольських організацій та багато інших. 17 шкіл колгоспного активу і 19 агротехгуртків, слухачами яких у більшості були комсомольці та молоді колгоспники, працювали зимою 1934 р. в колгоспах зони Войтовецької МТС³². Викладачами в гуртках і школах колгоспного активу були вчителі місцевих шкіл, агрономи, робітники політвідділів, працівники райкомів партії, райвиконкомів та ін. Кожний агротехгурток мав свій учбовий план, розклад занять. Учбовий план агротехгуртків охоплював широке коло питань. Крім агрономічних дисциплін, у

²⁷ Партархів Інституту історії ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1002, арк. 14.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же, арк. 13.

³⁰ Там же.

³¹ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 137, оп. 34, од. зб. 6, арк. 56.

³² «Обмен опытом работы» (Бюллетень), Вінниця, 1934, стор. 66.

гуртках вивчались матеріали XII з'їзду КП(б)У, XVII з'їзду ВКП(б), питання міжнародного і внутрішнього становища Радянського Союзу. Після вивчення учбового матеріалу проводились екзамени. Агротехнавчання тісно пов'язувалось з виробничими завданнями колгоспів, МТС і радгоспів. У багатьох колгоспах на заняттях агротехгуртків за найактивнішою участю комсомольців і молоді детально обговорювались виробничо-фінансові плани.

Серед різноманітних форм роботи комсомольців по піднесенню сільського господарства слід відзначити створення зразкових комсомольсько-молодіжних колон, дружин, дозорів, бригад, польових станів, стаень, контрольних постів, культбригад, проведення рейдів, недільників і конкурсів. Всеукраїнські конкурси трактористів, комбайнерів, шоферів і механіків, що проходили з ініціативи ЦК комсомолу України в роки колективізації, сприяли організаційно-господарському зміцненню колгоспів, поширенню серед мас досвіду передовиків, розвитку почуття відповідальності за соціалістичну власність, піднесенню трудової дисципліни і продуктивності праці.

Значне місце в діяльності комсомольських організацій на селі займали питання керівництва роботою загонів так званої «легкої кінноти». Завдання цих загонів полягало в тому, щоб сигналізувати про недоліки в роботі підприємств, колгоспів, МТС, державних установ і торгово-кооперативної мережі. «Легка кіннота» на селі була одним з яскравих проявів практичної участі комсомолу в організаційно-господарському зміцненні колгоспів. Загони «легкої кінноти» виконували певні конкретні завдання партійних організацій, охоплювали десятки тисяч комсомольців і позаспількової молоді, спеціалістів різних галузей сільського господарства.

Особливо широкого розмаху набрала робота загонів «легкої кінноти» в період збирання врожаю. З комсомольців і піонерів створювались загони по охороні врожаю. З метою популяризації досвіду цих загонів широко використовувалась політвіддільська, районна, обласна та республіканська преса.

Керівники груп «легкої кінноти» про свою роботу звітували на колгоспних та комсомольських зборах. При райкомах партії і політвідділах проводились інструктивні наради керівників груп «легкої кінноти». З доповідями виступали секретарі райкомів, начальники політвідділів або їх заступники по партійно-масовій роботі. Партійні та комсомольські організації багато зробили в справі мобілізації піонерів та школярів на боротьбу за охорону врожаю під час збиральної кампанії. У Київській області, лише за даними 30 політвідділів МТС, з колосків, зібраних піонерами і школярами, було намолочено 26 тис. пудів хліба. Кращі піонери-ударники з колгоспів Черкаської машинно-тракторної станції Ш. Дудник і Т. Антоненко із своїми загонами зібрали 290 центнерів зерна³³.

Участь сільських комсомольських організацій у боротьбі за перемогу колгоспного ладу була важливим етапом перебудови комсомольської роботи на селі в напрямі розвитку комуністичного виховання молоді шляхом широкого залучення її до практичної справи побудови соціалізму.

На основі рішень ЦК ВКП(б) про перебудову партійної і комсомольської роботи на селі за виробничою ознакою в роки колективізації райкоми партії і політвідділи машинно-тракторних станцій зуміли наблизити партійне керівництво до колгоспу, бригади і сконцентрувати

³³ «Київський обком КП(б)У, Матеріали до звіту на II облпартконференції», стор. 53.

увагу партійних і комсомольських організацій на політичному та організаційно-господарському зміцненні колгоспів і машинно-тракторних станцій. Значно поліпшилась організаційна і політична робота серед комуністів і безпартійних, підвищилась відповідальність за виконання прийнятих рішень, змінився характер партійних і комсомольських доручень. Якщо до перебудови в територіальних осередках основна форма доручень була зв'язана з виконанням господарсько-політичних кампаній на селі, то тепер партійні і комсомольські доручення зв'язувалися з організацією виробництва в колгоспі, в бригаді.

Внаслідок перебудови партійних та комсомольських організацій різко посилилось партійне керівництво колгоспами, збільшився процент комуністів і комсомольців, які працювали безпосередньо на виробництві. Підвищилась авангардна роль комуністів і комсомольців. Змінилися зміст і методи партійної роботи. Партійні збори стали школою більшовицького виховання комуністів і безпартійного активу. На них стали в першу чергу обговорюватись питання виробництва. Рішення низових партійних організацій набули більш конкретного характеру, поліпшилась перевірка їх виконання.

В ході перебудови партійної і комсомольської роботи за виробничою ознакою ще активнішою стала боротьба комуністів і комсомольців за зміцнення трудової дисципліни, за правильну розстановку партійно-комсомольських сил на виробництві, особливо на польових роботах, за виконання зобов'язань перед державою. Комуністична партія удосконалювала форми партійної і комсомольської роботи в колгоспному селі, що в свою чергу позитивно впливало на рішення завдань організаційно-господарського зміцнення колгоспів і прискорювало перемогу соціалізму на селі.

М. І. ГОРЛАЧ

ПРОФСПІЛКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА СОЦІАЛІСТИЧНУ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЮ КРАЇНИ (1926—1929 рр.)

Історія профспілкового руху на Україні у післяжовтневий період ще недостатньо висвітлена в радянській історичній літературі. Це стосується також і періоду боротьби за соціалістичну індустріалізацію.

Ленінський план соціалістичної перебудови країни передбачав ліквідацію її техніко-економічної відсталості, створення соціалістичної економіки, найпередовішої матеріально-технічної бази нового суспільства, перетворення країни в могутню індустріальну державу і на основі зростання всіх галузей господарства забезпечення високого життєвого рівня населення. Серцевиною цього плану була соціалістична індустріалізація країни. XIV з'їзд поставив перед партією і радянським народом найважливіші завдання — втілити цей план у життя. В резолюції з'їзду говорилось, що «в галузі економічного будівництва з'їзд виходить з того, що наша країна, країна диктатури пролетаріату, має «все необхідне для побудови повного соціалістичного суспільства» (Ленін)¹. З'їзд вважає, що боротьба за перемогу соціалістичного будівництва в СРСР є основним завданням нашої партії»².

У здійсненні накресленої з'їздом програми індустріалізації велика роль мала належати профспілкам. З'їзд підкреслив, що профспілки повинні стати школою ініціативи, активності і згуртування робітників, школою залучення найширших мас трудящих до будівництва соціалізму, піднесення культури, боротьби проти бюрократичних перекозень, школою комунізму.

Широке промислове будівництво, що почалося на Україні, як і в інших союзних республіках, було зв'язане з швидким зростанням лав робітничого класу. Необхідно було підняти виробничу кваліфікацію нового поповнення робітників, підвищити їх організованість, дисциплінованість і політичну свідомість. У розв'язанні всіх цих важливих завдань профспілкам належала винятково відповідальна роль. Уже в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни до профспілок вступили сотні тисяч трудящих. Загальна кількість членів профспілок на Україні за 1926—1928 рр. збільшилась на 574 тис. чол., або на 14,9%. Якщо на 1 жовтня 1926 р. охоплення робітників і службов-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 413.

² «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, К., 1954, стор. 184.

ців профспілковим членством становило 87,7%, то на 1 жовтня 1928 р. воно досягло 90,5%³.

Зростання кількості членів профспілок на Україні відбувалось переважно за рахунок галузевих організацій. Значних успіхів у цій справі домоглись профспілкові організації Криворізького, Луганського, Дніпропетровського, Сталінського, Київського та інших округів. Тільки за 1925—1927 рр. кількість членів профспілки металістів у Луганську зростає з 16 624 чол. до 22 480 чол., членством було охоплено 96% робітників цієї галузі⁴, у Дніпропетровську — з 18 428 чол. до 33 563 чол., в члени профспілки вступило 93,4% робітників-металістів⁵.

Значне збільшення членів профспілок відбувалося і на підприємствах Києва. За 1926—1927 рр. тільки на заводі «Арсенал» до лав спілки металістів було прийнято 648 робітників, серед них — багато молоді, яка відзначилася в праці і громадській роботі. Так, за рекомендацією старих кадровиків тов. Куракова, Прусакова та інших у члени профспілки були прийняті молоді робітники — слюсар Є. Касьянов, токарь П. Красавенко, механіки І. Сазонтов, П. Сидоренко та ін.⁶

Перехід до політики соціалістичної індустріалізації вимагав докорінної перебудови діяльності профспілок, різкого поліпшення їх організаційно-масової і політико-виховної роботи. Комуністична партія вказувала, що необхідно поживити профспілкову роботу, побудувавши її на основі широкої виборності профспілкових органів, гласної, простої, доступної розумінню кожного робітника звітності виборних осіб перед своїми виборцями, уважного ставлення до критики, що йшла від мас, розвитку активності і самодіяльності рядових членів профспілок, максимального здешевлення спілкового апарату і наближення його до мас, розвитку і розширення допомоги спілок своїм членам.

У світлі рішень XIV з'їзду партії і XV партійної конференції (1926 р.) профспілки України перебудовувались за виробничим принципом. Із значної кількості дрібних галузевих профспілок було створено 23 нові великі профспілки.

Прагнучи залучити широкі маси до активної спілкової роботи, профспілки створили нову організаційну форму — цехові бюро. Перші такі бюро виникли у 1925 р. в Москві на Тригорній мануфактурі, у металістів Ленінграда і Дніпропетровська, на підприємствах Сталіно і Єнакієво.

Проведена в 1927 р. відповідно до рішень III Всеукраїнського з'їзду профспілок (квітень 1926 р.) перебудова цехових бюро організаційно їх оформила і зміцнила. Значно збільшилась кількість бюро. На металургійному заводі ім. Петровського до кінця 1926 р. було створено 12 цехових бюро. Вони обирались на загальних зборах робітників цеху в складі 5—9 членів. На засіданнях цехових бюро вирішувались важливі питання виробництва і побуту робітників. Так, у липні — вересні 1927 р. цехові бюро прокатного, доменного і механічного цехів цього заводу обговорили 109 питань⁷.

VIII з'їзд профспілок СРСР (грудень 1928 р.) приділив велику увагу діяльності цехових бюро, вказавши на необхідність розширення їх функцій. З'їзд запропонував створювати при цехових бюро, крім

³ «IV Всеукраїнський з'їзд профспілок, 1—8 грудня 1928 року. Стенографічний звіт», Харків, 1929, стор. 18.

⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2605, оп. 2, спр. 1166, арк. 160.

⁵ Там же, арк. 206—207.

⁶ Там же, спр. 867, арк. 35—36.

⁷ Там же, спр. 676, арк. 84.

виробничих нарад і комісій, також комісії охорони і техніки безпеки, розціночно-конфліктні та культурно-масової роботи. З'їзд відзначив, що цехові бюро повинні більше займатися питаннями виробництва, боротися за виконання державних планів і захищати інтереси трудящих⁸.

Протягом 1926—1928 рр. відбулися значні зміни в організаційній структурі профспілок України. Так, Всеукраїнський комітет профспілки гірників, наприклад, ліквідував ряд зайвих відділів, скоротив свій штат на 18%. У низових профорганізаціях замість шахтних бюро було створено шахтні комітети. До розв'язання важливих питань виробництва, внутріспілкової роботи більше залучався актив і трудящі⁹.

У 1926—1927 рр. на Україні з метою поліпшення побудови профспілок було проведено їх розмежування за виробничим принципом. Це сприяло більшому охопленню робітників профспілковим членством. Так, в Артемівському, Сталінському, Конотопському, Глухівському та інших округах після розмежування позвувалась робота осередків і зросла питома вага нових членів профспілок з 11% до 13,2%¹⁰.

Підвищення ролі профспілок у господарському і культурному житті країни сприяло розвитку творчої ініціативи їх членів. Як під час перевиборів низових профорганів, так і в процесі роботи республіканських і окружних з'їздів профспілок відзначалась висока активність робітників і службовців. Так, якщо в 1926 р. з 2485 делегатів 15 всеукраїнських з'їздів галузевих профспілок у дебатах виступило 52% делегатів¹¹, то в 1928 р. з 3648 делегатів 9 всеукраїнських і 8 окружних з'їздів профспілок у дебатах взяло участь понад 60% делегатів¹².

На з'їздах профспілок, які відбувалися в 1927—1928 рр., відзначалось, що, виконуючи рішення XIV з'їзду партії, профспілки значно посилили увагу до господарського і культурного будівництва, активно підтримували корисні починання і пропозиції. Делегати підкреслювали помітне погиршення роботи по раціоналізації виробництва, виконанню планів, поліпшенню умов праці робітників і захисту їх інтересів. Водночас вони критикували ті недоліки, які мали місце в роботі профорганізації. Так, наприклад, на з'їзді профспілки гірників вказувалось, що центральне правління і Всеукраїнський комітет ще надто повільно перебудовували свою діяльність, слабо займалися питаннями виробництва. Трести, главки і плануючі організації часто розглядали плани підприємств без участі відповідних комітетів профспілок. Цим урізувались права профспілкових організацій, зменшувались можливості для участі трудящих в управлінні виробництвом¹³.

В період перевиборів профспілкових органів робітники обирали до їх складу переважно комуністів і передовиків виробництва. На III Всеукраїнському з'їзді профспілок (1926 р.) і відзначалось, що склад обраних низових профорганізацій поповнився на 52,3% за рахунок профспілкового активу¹⁴. В 1928 р. склад фабрично-заводських місцевих комітетів на Україні обновились на 63,5%. До профспілкової і громадської діяльності було залучено близько 60% робітників¹⁵. Заводські і фабричні комітети великих підприємств республіки очолювали найавтори-

⁸ «Стенографический отчет VIII съезда профсоюзозов», М., 1929, стор. 586.

⁹ «IV Всеукраїнський з'їзд профспілок...», стор. 83.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, 1927, оп. 2, спр. 1166, арк. 27.

¹¹ Там же, спр. 346, арк. 56.

¹² Там же, 1928, оп. 3, спр. 1764, арк. 143.

¹³ Див. там же, спр. 346, арк. 58—159; спр. 347, арк. 44, 56, 58—190.

¹⁴ Там же, спр. 336, арк. 75—76.

¹⁵ «IV Всеукраїнський з'їзд профспілок», стор. 112, 113.

тетніші комуністи. Так, головою заводського комітету київського заводу «Арсенал» було обрано П. Ф. Водзянова — учасника збройного повстання проти Тимчасового уряду і Центральної ради в 1917 р., одного з найактивніших організаторів відбудови заводу в 1921—1925 рр.¹⁶ Секретарем заводського комітету дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського було обрано Ф. Н. Кузьмиченка — висококваліфікованого вальцювальника, члена Комуністичної партії з 1917 р., активного учасника громадянської війни¹⁷.

На заводі «Комунар» після перевиборів у 1927 р. завком очолив старий більшовик П. І. Свириденко, членами були обрані досвідчені виробничники — комуністи Ф. С. Свистун, В. Г. Токаренко та ін. Завком спільно з партійною організацією провів велику роботу в галузі соціалістичної реконструкції виробництва. Група робітників, виділених завкомом профспілки і парторганізацією, знайомила всіх робітників з розробленим на заводі планом заходів по здійсненню раціоналізації. З ініціативи профактивістів — старих кадровиків П. Зубкова і В. Коновченка — в ливарному цеху було проведено розподіл праці на формовці, заливці і вибивці. В результаті замість 30 деталей цех почав випускати 50 — 60¹⁸.

Профспілкова демократія здійснювалась і у вищих ланках профспілкового апарату. В 1927 р. у міжспілкових окружних з'їздах брало участь близько 49% рядових членів профспілок, при цьому 30% загальної кількості делегатів припадало на робітників, зайнятих безпосередньо на виробництві. Якщо в 1926 р. в керівних органах первинних організацій було 64,8% робітників, окружних відділень — 42,5%, окружних радах — 29,9%, всеукраїнських комітетах — 13,6%, то в 1927 р. рядові робітники в первинних організаціях становили 62,7%, окружних відділеннях — 46,7%, окружних радах — 34,6%, всеукраїнських комітетах — 25,5%¹⁹.

Втілюючи в життя рішення XIV з'їзду ВКП(б) і XV партконференції, профспілки України будували свою роботу на основі методу переконання, всіляко розвивали творчу ініціативу, політичну і виробничу активність мас, ще більше наближували до них свій апарат.

Різними формами виробничо-масової роботи профспілки залучали все нові верстви робітників та службовців до активної боротьби за підвищення продуктивності праці, раціоналізацію виробництва, режим економії тощо. Вони дедалі більше вникали у виробничу діяльність підприємств, приділяли необхідну увагу господарському будівництву.

У 1926/27 рр. в СРСР було розпочато будівництво 7 електростанцій і серед них такого велетня, як Дніпровська на Україні. Профспілкові організації приділяли величезну увагу будівництву Дніпрогесу. На 84 підприємствах республіки — поставщиках устаткування і матеріалів — з ініціативи профорганізацій було створено контрольні комісії, які стежили, щоб замовлення дніпробудівців виконувались своєчасно і якісно. Так, колектив Харківського електромеханічного заводу одержав замовлення на виготовлення другого і четвертого генераторів для Дніпрогесу. З ініціативи профспілкових активістів це замовлення було взято під громадський контроль. Профспілкові збори, що відбулися 19 грудня 1927 р., звернулися до будівників Дніпрогесу з відкритим листом, в якому говорилося, що робітники заводу об'єднані з дніп-

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 793, арк. 142.

¹⁷ Там же, ф. 2595, оп. 1, спр. 772, арк. 9—10.

¹⁸ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 337, арк. 114—115.

¹⁹ Див. «Профсоюзы Украины к десятому съезду КП(б)У», Харьков, 1929, стор. 10.

робудівцями прагненням дати першій соціалістичній республіці одну з найбільших у світі гідроелектростанцій²⁰.

Профспілки відігравали важливу роль у реконструкції промислових підприємств. Так, зусиллями робітничого колективу, з допомогою профорганізації була проведена велика робота по реконструкції найбільшого в Києві машинобудівного заводу «Більшовик», яка дала змогу збільшити випуск продукції проти 1913 р. більш ніж на 30%²¹. Значні успіхи були досягнуті на Харківському електромеханічному заводі²². Подібне становище було і на інших промислових підприємствах республіки.

Велику роль профорганізації відіграли у подоланні відставання чорної металургії. На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського під час реконструкції прокатних станів завком створив з профспілкових активістів і кадрових робітників групи агітаторів, які особистим прикладом мобілізували робітників на перевиконання виробничих завдань. Реконструкцію станів було проведено достроково. Бона сприяла підвищенню продуктивності праці.

Профспілки України відіграли певну роль у реконструкції вугільної промисловості Донбасу. Ця реконструкція супроводжувалась значною концентрацією виробництва і здійсненням механізації, насамперед на великих і середніх шахтах. Для підвищення видобутку вугілля велике значення мало будівництво 11 нових шахт²³ і реконструкція старих, а також широке запровадження механізації. На шахтах Боково-Карловського, Боково-Антрацитного, Брянського і Кадіївського рудоуправління шахтками створили групи гірників, які займалися збиранням пропозицій, спрямованих на прискорення реконструкції. Протягом квітня—червня 1927 р. тут було реалізовано понад 260 таких пропозицій²⁴.

Створені профспілковими організаціями бригади кращих шахтарів відіграли велику роль у вихованні молоді і новоприбулих робітників. На шахтах ім. Карла Лібкнехта, ім. Петровського, Центральна (Гришино), Щербинівка та інших з ініціативи шахткомів систематично організовувались виробничі вечори²⁵.

Період індустріалізації став початком зростання продуктивності праці радянських робітників. Це пояснювалось, по-перше, раціоналізацією і реконструкцією промисловості, по-друге, удосконаленням організації виробництва і, по-третє, розвитком нового соціалістичного ставлення радянських робітників до виробництва. У промисловості України продуктивність праці підвищилась у 1926/27 р. на 9,8%, у 1928/29 р. — на 17,7% проти попереднього року²⁶. В союзній промисловості по темпах зростання продуктивність праці обігнала зарплату на 2%, у республіканській — на 2,5% і в місцевій — на 3%²⁷. Проте середній виробіток на одного робітника у провідних галузях промисловості ще відставав від рівня 1912 р. Робітничий клас боровся за дальше підвищення продуктивності праці.

²⁰ Газ. «Днепрострой» (орган Кічкаського райкому КП(б)У, райвиконкому, робітничого комітету, управління головного інженера) від 29 грудня 1927 р.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 2296, арк. 68.

²² Див. газ. «Комуніст» (орган ЦК і Харківського окружного КП(б)У) від 25 червня 1928 р.

²³ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 5446, оп. 8, спр. 199, арк. 105 (4-7)

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 1166, арк. 196.

²⁵ Там же, спр. 1813, арк. 156 — 157.

²⁶ «Два года пятилетки УССР». Харьков, 1930, стор. 74.

²⁷ «Два роки роботи уряду УРСР. 1926/27 — 1927/28 рр.», стор. 48.

В роки індустріалізації постало завдання забезпечення зростаючої соціалістичної промисловості кадрами кваліфікованих робітників. Партійні і профспілкові організації розгорнули велику роботу по технічному і політичному вихованню робітників, здатних розв'язувати будь-які складні завдання соціалістичного будівництва.

В республіках особлива увага приділялась підготовці національних кадрів кваліфікованих робітників. Кількість робітників-українців у всіх галузях промисловості УРСР збільшилась з 51,7% у 1926 р. до 57,9% у 1929 р. Особливо швидко зростали національні кадри робітників у важкій і будівельній промисловості. За 1926—1929 рр. в цих галузях народного господарства кількість робітників-українців збільшилась на 189 900 чол.²⁸

З метою швидкого забезпечення промисловості кадрами на Україні з участю профспілок була докорінно перебудована система підготовки кваліфікованих робітників. Всесоюзна профспілкова нарада, що відбулася в 1927 р., висловила за передачу справи підготовки кваліфікованих робітників господарським органам. Це мало наблизити навчання до виробництва, підвищити відповідальність господарників за підготовку кадрів і давало можливість за рахунок підприємств створити добру матеріальну базу профшкіл, залучати до викладацької роботи спеціалістів з підприємств.

У перші роки індустріалізації на Україні різко зросла мережа шкіл і профтехнічних курсів. Якщо в 1926 р. на Україні працювало 202 школи ФЗН, в яких навчалось понад 21 тис. робітників, 143 профтехшколи, в яких навчалось понад 17 тис. робітників, то в 1929 р. кількість шкіл ФЗН зросла до 214, а учнів у них — до 31 тис. чол., профтехшкіл — до 251 і учнів у них — до 25 тис. чол. У 1929 р. ці школи випустили понад 12 тис. кваліфікованих робітників²⁹.

У 1926—1927 рр. партійні і профспілкові організації України розгорнули велику роботу по ліквідації неписьменності серед робітників. У 1926 р. Харківська, Київська, Артемівська, Сталінська і Луганська окружні ради профспілок у своєму звіті до Всеукраїнської ради профспілок повідомляли, що тільки в 1925/26 рр. у цих округах початкову освіту набули більше 36 тис. робітників (з них 13 тис. членів профспілок). У 1926/27 рр. передбачалося навчити грамоті ще 30 тис. членів профспілок³⁰. За пропозицією профспілкових організацій у 1927 р. на Україні було створено велику кількість шкіл для малописьменних, дворічних робітничих курсів і трирічних робітничих шкіл підвищеного типу. Тоді ж виникли робітничі університети — вища ланка в системі загальноосвітніх шкіл для робітників. У 6 робітничих університетах навчалось 800 слухачів³¹.

Найбільш масовою формою підготовки кадрів робітників стали різні короткотермінові курси, бригадне та індивідуальне учнівство на підприємствах. Цими формами навчання в 1929 р. було охоплено у вугільній промисловості 5246 чол., металургійній — 4661 чол., металообробній — 7021 чол., цукровій 3345 чол.³²

Профспілкові організації України особливу увагу приділяли створенню умов для навчання робітників. Так, на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського завком профспілки на допомогу робітникам, які вчилися на курсах або на робфаках, виділив групу

²⁸ «Народне господарство УРСР...», стор. 386, 387.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 820, арк. 78—79.

³⁰ Там же, спр. 896, арк. 98.

³¹ Там же, арк. 103.

³² Там же, оп. 1, спр. 1166, арк. 219.

спеціалістів і підготовлених робітників. На шахтах Рутченківського і Горлівського рудоуправлінь шахтками створили курси підвищення кваліфікації гірників³³.

Профорганізації України проводили також велику роботу по організації клубів, червоних кутків і виробничих гуртків. У 1926 — 1927 рр. на Україні в 25 округах налічувалось 583 профспілкових клуби, що охоплювали 14,7% членів профспілок, і 2704 червоних кутки³⁴. У 1928 р. кількість клубів зросла до 1066, і вони вже охоплювали 60,3% членів профспілок³⁵. Профорганізація Луганського паровозобудівного заводу тільки за першу половину 1928 р. створила 28 виробничих гуртків³⁶. На підприємствах профорганізації організували лекції на виробничо-технічні теми, влаштовували вечори запитань і відповідей з виробничої тематики і т. д.

Проведена партійними і профспілковими організаціями України робота по підвищенню культурно-технічного рівня робітничого класу сприяла тому, що в 1927 р. питома вага кваліфікованих робітників становила вже 40,5%, напівкваліфікованих — 34,1%, некваліфікованих — 25,4%³⁷.

Багато уваги профспілки України приділяли роботі з новим поповненням робітничого класу. З ініціативи фабричних і заводських комітетів на підприємствах створювались робітничі гуртки підвищення кваліфікації. Так, на Маріупольському завод ім. Ільїча тресту «Південь-сталь» у 1927 р. було прийнято 260 нових робітників. Профорганізація створила для них 12 технічних гуртків, у яких робітники після закінчення зміни вивчали технологію виробництва³⁸. На Єнакіївському металургійному заводі для навчання 156 новоприйнятих робітників завком виділив 36 досвідчених кадровиків, які навчали їх працювати на верстатах, допомагали удосконалювати методи праці і т. д.³⁹ В 1927 р. на підприємствах і шахтах Луганського, Криворізького, Маріупольського, Харківського та інших округів було створено близько 326 різних технічних гуртків і виділено для навчання нового поповнення понад 1200 досвідчених кадрових робітників⁴⁰.

Профспілки України шляхом проведення масово-роз'яснювальної роботи посилювали боротьбу за зміцнення трудової дисципліни. На ряді підприємств траплялось багато випадків невиходу на роботу, порушень внутрішнього розпорядку під час робочого дня. На окремих заводах і шахтах прогули становили більше 12% робочих днів⁴¹. Така боротьба з порушенням трудової дисципліни, за піднесення продуктивності праці була одним з найголовніших завдань партійних і профспілкових організацій.

Незважаючи на певні успіхи, в діяльності профспілок України у 1926 — 1928 рр. мали місце й серйозні недоліки. Вони особливо рельєфно виявились у зв'язку з «шахтинською справою». Квітневий пленум ЦК і ЦКП ВКП(б) (1928 р.) у рішенні з приводу «шахтинської справи» і про практичні завдання боротьби з недоліками господарського будівництва відзначив, що залучення мас до керівництва виробництвом здійснювалось профспілковими організаціями ще незадовільно. Робітників час-

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1166, арк. 219.

³⁴ Там же, оп. 2, спр. 267, арк. 18.

³⁵ Там же, оп. 3, спр. 1126, арк. 114 — 115.

³⁶ Там же, оп. 2, спр. 676, арк. 1—7; 11—12.

³⁷ Там же, спр. 1457, арк. 46.

³⁸ Там же, спр. 1112, арк. 17 — 18.

³⁹ Там же, арк. 22.

⁴⁰ Там же, оп. 2, спр. 1303, арк. 30.

⁴¹ Там же, ф. 337, 1926, оп. 5, спр. 5671, арк. 33.

то лише формально інформували про виконання виробничого плану, питання виробництва, раціоналізації і капітальних робіт не обговорювались на всіх виробничих нарадах. Незадовільно провадилась виробнича робота у багатьох профорганах — райкомах, губвідділах, міжспілкових організаціях, особливо по лінії їх участі в капітальному будівництві, раціоналізації виробництва, зниженні собівартості продукції. Зовсім недостатньо боролися профспілки з порушниками трудового законодавства.

Квітневий пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) запропонував здійснити ряд конкретних заходів щодо залучення мас до управління виробництвом, поліпшення умов праці і побуту робітників. З метою поліпшення і поживлення діяльності профорганів у Донбасі, Криворіжжі та інших промислових районах були розширені права і функції шахтних бюро, що існували тоді на правах цехових бюро. Вони одержали права фабрично-заводських і місцевих комітетів, що значно поліпшило стан обслуговування робітників та зміцнило зв'язки профорганів з масами.

Для піднесення класової пильності і революційної активності мас щодо капіталістичних елементів і бюрократизму у роботі державного і господарського апаратів ЦК партії звернувся 3 червня 1928 р. до всіх комуністів і робітників із закликом широко розгорнути самокритику зверху донизу, незважаючи на особи. У зверненні говорилось, що «завдання реконструктивного періоду не можуть бути розв'язані без найсміливішого, найрішучішого, найпослідовнішого залучення мас у справу соціалістичного будівництва, перевірки і контролю з боку цих мільйонних мас усього апарату, його очищення від негідних елементів»⁴².

У відповідь на заклик партії профспілкові організації України широко розгорнули критику недоліків і повели рішучу боротьбу з бюрократичними перекрученнями в державному, господарському і профспілковому апаратах. У процесі боротьби за посилення активізації діяльності профспілок було виявлено багато фактів поганої їх роботи, встановлено окремі випадки розкрадання профспілкових коштів і т. д.

Обговорюючи роботу профорганізацій, робітники і службовці не лише критикували їх недоліки, а й намічали конкретні заходи, спрямовані до поліпшення їх діяльності. Було посилено роль виробничих нарад. XIV з'їзд партії вказав, що виробничі наради стали «найкращою формою залучення широких робітничих мас у справу практичного будівництва радянського господарства, виховання в них розуміння тісної залежності інтересів трудящих від ступеня господарських успіхів соціалістичної держави, висування і виховання нових кадрів господарників і адміністраторів з робітників...»⁴³.

У постанові ЦК ВКП(б) у березні 1927 р. партійним, радянським і профспілковим організаціям було запропоновано «вжити всіх заходів до посилення роботи виробничих цехових і заводських нарад і до обговорення на них усіх намічених заходів по поліпшенню техніки організації виробництва»⁴⁴. За даними Всеукраїнських комітетів гірників і металістів, на 224 підприємствах у 1926 р. було проведено 1265 загальнозаводських і цехових виробничих нарад, у 1927 р. — 1812, а в 1928 р. — 3057. Тільки за 1928 р. кількість учасників виробничих нарад зросла на 36%⁴⁵.

⁴² «ВКП(б) в резолюціях», ч. II, 1940, стор. 807.

⁴³ «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 205 — 206.

⁴⁴ «ВКП(б) в резолюціях», ч. II, стор. 256.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1163, арк. 34 — 35.

Велику увагу виробничим нарадам приділяли XV Всесоюзні (1926 р.) і I Всеукраїнська (1926 р.) партійні конференції, що висунули як чергове завдання їх діяльності перехід до планової роботи, до обговорення і розробки більш загальних питань. XV партконференція визнала корисним досвід створення фабзавкомів і виробничими нарадами на окремих підприємствах тимчасових контрольних комісій: робітників даного підприємства. Завданням цих комісій було детальне ознайомлення з усією роботою заводууправління і вивчення причин виробничих неполадок. Проте тимчасові контрольні комісії не повинні були втручатися в безпосередні адміністративні функції господарських органів або підміняти їх. Доповіді цих комісій обговорювалися на пленумах виробничих нарад.

На Україні перші тимчасові контрольні комісії були створені на початку 1927 р. на Сталінському металургійному заводі, в Дніпропетровських залізничних майстернях, на Рутченківському руднику, на заводі Донсода, а пізніше і на ряді інших підприємств. Кількісний склад їх був різноманітний. На Харківському електротехнічному заводі комісія складалася з 3 чол., на інших підприємствах — з 5 — 7 чол.⁴⁶ На Сталінському металургійному заводі за рік (лютий 1927 р. — січень 1928 р.) тимчасова контрольна комісія детально вивчила стан роботи доменних печей, парового господарства, транспорту, механічних майстерень та ін. Її робота сприяла пожевженню загальнозаводської і цехових виробничих нарад⁴⁷.

Надані контрольним комісіям права безпосереднього обстеження стану виробництва і підприємств підняли їх авторитет серед робітничих мас. Тимчасові контрольні комісії почали створюватися на підприємствах і шахтах Дніпропетровського, Харківського, Луганського, Артемівського та інших округів. До кінця 1927 р. на Україні їх уже налічувалось більше 40⁴⁸.

Велике значення мало застосування нових форм роботи виробничих нарад. У 1928 р. на Дніпропетровському і Таганрозькому металургійних заводах вперше виникли групові виробничі наради. Відмінність цих нарад полягала в тому, що поряд з цеховими створювалися наради у відділах та інших підрозділах цехів. Перехід на групову систему дав можливість значно підняти активність робітників. Так, за половину 1928 р. роботи по-новому відвідування нарад робітниками прокатного цеху Дніпропетровського металургійного заводу збільшилось з 34% до 68%, а кількість раціоналізаторських пропозицій за два місяці (червень — липень 1928 р.) зросла майже у 2 рази, порівнюючи з попереднім роком⁴⁹.

Піднесенню активності робітників на виробничих нарадах сприяло проведення профспілками спільно з господарськими органами загальнозаводських, фабричних і окружних виробничих конференцій. У жовтні 1927 р. на виробничій конференції Сталінського металургійного заводу обговорювався промфінплан на 1927/28 господарський рік. В конференції взяли участь 625 робітників і службовців. Обговорюючи доповідь заводууправління, учасники конференції вказали на конкретні недоліки, що заважали виконанню планових завдань⁵⁰.

У серпні 1928 р. відбулася виробнича конференція робітників Пів-

⁴⁶ Газ. «Пролетарий» (орган Всеукраїнської Ради профспілок) від 7 жовтня 1927 р.

⁴⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, оп. 12, спр. 234, арк. 143.

⁴⁸ «Профсоюзи України к десятому съезду КП(б)У», стор. 45.

⁴⁹ «ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, 1926, оп. 2, спр. 1876, арк. 53.

⁵⁰ Газ. «Пролетарий» (орган ВЦРПС) від 4 жовтня 1927 р.

денного машинобудівного тресту. На конференції було підведено підсумки раціоналізаторської діяльності виробничих нарад великих машинобудівних заводів України⁵¹.

Виробничі конференції у 1928 р. набували значного поширення. Так, у Харківському, Дніпропетровському, Луганському, Артемівському, Сталінському, Криворізькому та інших округах було проведено 294 виробничих конференції. В них взяло участь близько 156 тис. робітників і службовців. Виробничі конференції проходили при великій активності робітників⁵².

Велику допомогу виробничим нарадам і комісіям подавали партійні організації, які спрямовували їх на розв'язання найважливіших завдань виробництва. Партійні організації вели боротьбу з усім, що гальмувало роботу нарад і комісій, розвиток творчої активності мас. Вони виділяли досвідчених комуністів для керівництва нарадами і комісіями, дбали про залучення до їх роботи широких мас робітників, інженерів і техніків.

У листопаді 1927 р. в Сталіно відбулась XIV окружна партійна конференція, на якій значне місце займали питання профспілкової роботи. В доповіді про організаційну роботу ОК КП(б)У товариш М. С. Хрущов звернув увагу на те, що в діяльності виробничих нарад мали місце певні недоліки: цінні пропозиції робітників використовувалися недостатньо, не вівся їх облік і розрахунки економії і т. д. Окружна партконференція зажадала від комуністів активної участі у виробничих нарадах, широкого залучення до їх роботи інженерно-технічного персоналу і, головне, своєчасного вирішення всіх питань, порушених робітниками на нарадах і комісіях⁵³.

У грудні 1928 р. відбувся Всесоюзний огляд виробничих нарад і комісій. Ініціатором огляду виступила газета «Правда». Огляд ставив за мету ширше розгорнути критику і самокритику у господарській роботі, посилити боротьбу з бюрократизмом і безгосподарністю, активізувати участь робітників у боротьбі з усілякими недоліками виробництва. Всесоюзний огляд мобілізував трудящих на боротьбу за соціалістичну раціоналізацію виробництва і підвищення продуктивності праці, за зниження собівартості і поліпшення якості продукції.

Великою політичною і трудовою активністю трудящих у період огляду виробничих нарад відзначалися підприємства Харкова, Луганська, Дніпропетровська, Криворіжжя та інших промислових центрів України. В 1928—1929 рр. на Алчевський металургійний завод (Луганський округ) прийшло багато молодих робітників, більшість з них приїхала з села. Майже всі вони не відвідували виробничих нарад і взагалі будь-яких зборів. Завком профспілки і оглядова комісія почали регулярно організовувати вечори молодих робітників, проводили з ними бесіди, знайомили з досягненнями науки і техніки. Все це сприяло піднесенню активності молодих робітників. Згодом в огляді брало участь 97% робітників заводу. Вони внесли понад 780 пропозицій, реалізація яких дала 120 тис. крб. річної економії⁵⁴.

Широкому розвитку руху робітників-раціоналізаторів і винахідників сприяла вся виробничо-масова робота профспілок України. Для просування у виробництво винаходів і раціоналізаторських пропозицій

⁵¹ «Стенографический отчет производственной конференции ЮМТ'а», Харьков, 1928, стор. 69.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 1966, арк. 42.

⁵³ Газ. «Диктатура труда» (орган Сталінського окружного КП(б)У і окружної Ради робітничо-селянських депутатів) від 15 листопада 1927 р.

⁵⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 240, арк. 48—49.

профорганізації створювали спеціальні комісії сприяння раціоналізації і винахідництва. Ці комісії відіграли велику роль у подоланні перешкод, породжених бюрократизмом, косністю окремих господарників, а іноді і ворожою діяльністю старих спеціалістів.

Допомога і увага профспілкових організацій сприяли розвитку винахідництва і зростанню рядів раціоналізаторів на Україні.

Лише в 1929 р. вони внесли 47134 пропозиції, з яких було реалізовано 21 543. Це дало 12 525 тис. крб. економії⁵⁵. Робітничі раціоналізатори і винахідники багато зробили для удосконалення технології виробництва, підвищення продуктивності праці.

Пафос соціалістичної індустріалізації охопив широкі маси трудящих. Народна творчість та ініціатива породжували масове соціалістичне змагання і рух ударництва. На початку 1929 р. шахтарі Луганська, Горлівки і Шахт уклали договір, що став початком соціалістичного змагання серед гірників. У це змагання включилося майже 200 тис. шахтарів. З кожним днем на підприємствах і будовах збільшувалася кількість ударних бригад. На одному лише Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського було близько 147 ударних бригад і 2500 ударників. Колективи доменних печей № 2 і № 5 цього заводу в ході змагання дали країні додатково близько 5 тис. т чавуну⁵⁶. На Дніпробуді було створено 196 ударних бригад, на шахтах Донбасу — 459⁵⁷. Соціалістичне змагання, розгорнуте за участю профспілок, стало могутнім засобом мобілізації мас на боротьбу за побудову соціалізму.

Успіхи профспілок України були б ще більшими, якби опортуністичні елементи, які проникли до керівництва ВЦРПС, не перешкоджали підпорядкуванню діяльності профспілок важливим завданням соціалістичного будівництва. Правоопортуністична верхівка ВЦРПС насаджувала в профспілках тред-юніоністську ідеологію, проводила меншовицьку політику протиставлення захисних функцій профспілок їх виробничим завданням, не проявляючи водночас необхідного піклування про поліпшення матеріального добробуту трудящих. Протиставляючи профспілки партії, праві опортуністи намагалися використати їх у своїх фракційних цілях, для боротьби проти генеральної лінії партії на соціалістичну індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства. Підивні дії правих опортуністів негативно відбивалися на діяльності профспілкових організацій у галузі керівництва соціалістичним змаганням і ударництвом. Замість широкого розгортання профспілкової демократії правоопортуністичні елементи культивували бюрократичні апаратні методи керівництва. Всіма своїми діями опортуністи намагалися ревізувати ленінське вчення про роль і місце профспілок у системі диктатури пролетаріату.

На VIII Всесоюзному з'їзді профспілок (1928 р.) правим опортуністам було дано рішучу відсіч. Після з'їзду під керівництвом ленінського ЦК партії розгорнулася рішуча боротьба проти правоопортуністичної ідеології і шкідливої практичної лінії керівництва ВЦРПС. Уже до грудня 1929 р. правоопортуністичне керівництво ВЦРПС було розбите і ізольоване від профспілкових мас. ВЦРПС та інші керівні профспілкові органи були зміцнені досвідченими, відданими справі комунізму кадрами. Першим секретарем ВЦРПС був обраний видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави М. М. Шверник.

Профспілкові організації України активно підтримували генераль-

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР. ф. 2344, оп. 1, спр. 48, арк. 96.

⁵⁶ Там же, ф. 2605, оп. 3, спр. 300, арк. 163.

⁵⁷ Там же.

ну лінію партії. На зборах профспілкового активу великих промислових центрів України — Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава, Луганська і багатьох інших — робітничі маси одностайно засуджували правоопортуністичні погляди і політично шкідливі настанови Томського та інших антиленінських елементів, що проникли до керівництва ВЦРПС. Організаційний та ідейний розгром правого опортунізму був необхідною умовою дальшої перебудови і поліпшення діяльності профспілок України, як і всієї Радянської країни, у боротьбі за соціалістичну індустріалізацію.

Виконуючи вказівки Комуністичної партії, профспілки Радянської України в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію провели велику організаційну й виховну роботу, що сприяла дальшому піднесенню політичної і виробничої активності широких мас трудящих. Ця діяльність профспілок відіграла важливу роль у мобілізації робітничого класу на виконання завдань господарського і культурного будівництва в Українській РСР.

П. М. ПОНОМАРЕНКО

БОРОТЬБА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
ЗА ОРГАНІЗАЦІЮ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ
ПРОТИ АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКИХ ІНТЕРВЕНТІВ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(грудень 1918 — квітень 1919 рр.)

На кінець 1918 р. Радянська влада в РРФСР значно зміцніла. Революція, що наростала в Німеччині, відкривала перспективу близького визволення України від німецьких та австро-угорських окупантів. Проте становище Радянської країни в цілому лишалось тяжким. Прагнучи задушити молоду республіку Рад, імперіалісти США, Англії, Франції та інших держав організували воєнну інтервенцію і разом з поваленими експлуаторськими класами розв'язали громадянську війну проти влади робітників та селян.

Головним патхнеником і організатором інтервенції виступили імперіалісти США. Маскуючи свої загарбницькі цілі, вони висували на перший план Англію і Францію, які хоч і стали «переможницями», але були в американських монополістів «у боргах, як у реп'яхах»¹. Імперіалісти США й Антанти розраховували зайняти місце німецьких окупантів. Після загарбання Криму і південної України планувалось швидке пересування окупаційних військ у район Харкова, Києва, Донецького і Криворізького басейнів, щоб «створити вздовж колишньої демаркаційної лінії плацдарм для майбутніх формувань і наступу в глиб Росії»². Правлячі кола Англії і Франції підписали з Денікіним угоду про поставку зброї, боєприпасів і спорядження для білогвардійської армії чисельністю в 250 тис. чол.³

На Україні в той період розгорнувся масовий революційний рух робітників і селян за відновлення Радянської влади. Коли стало ясно, що дні німецької окупації і гетьманщини полічені, українські буржуазні націоналісти поставили перед собою завдання за будь-яку ціну зберегти поміщицько-капіталістичний лад і створити новий уряд, готовий служити імперіалістам Німеччини і Антанти. Заручившись підтримкою останніх, вони інсценували «повстання» проти гетьмана Скоропадського і утворили Директорію — уряд буржуазно-націоналістичної контрреволюції, до якого ввійшли Винниченко, Петлюра, Швець, Макарєнко та інші.

¹ Лепін, Твори, т. 30, стор. 134.

² А. И. Гук ов с к и й, Французская интервенция на Юге России, 1918—1919 гг, М., 1928, стор. 113.

³ «К десятилетию интервенции, Сборник статей», М., 1929, стор. 136.

Для обману трудящих мас, особливо селянства, Директорія виступила з рядом облудних демагогічних обіцянок — ліквідувати гетьманський режим та його інститути, передати селянам поміщицьку землю, підпорядкувати робітничому контролю фабрики і заводи. Під приводом підготовки «повстання» проти гетьмана Директорія оголосила запис добровольців і почала створювати армію. До неї вербувались переважно куркулі, білогвардійці, гетьманці та злочинні елементи. На бік Директорії перейшли й гетьманські частини, створені з дозволу німецького командування протягом літа і осені 1918 р. Спочатку, не розібравшись у справжніх намірах українських буржуазних націоналістів, Директорію підтримала і деяка частина трудящого селянства.

16 листопада 1918 р. військові кораблі англо-французьких інтервентів зайшли в води Чорного моря. Перший десант частин 156-ої французької дивізії під командуванням генерала Боріуса висадився в Одесі 17 грудня 1918 р. Водночас почалася висадка інтервентів у Криму⁴. Англо-французька ескадра, що складалася з 3 дредноутів, 8 крейсерів, 12 міноносців, великої кількості транспортних та інших допоміжних суден, блокувала Чорноморське узбережжя⁵. Для боротьби проти українських робітників і селян інтервенти зосередили 50-тисячну армію з могутнім озброєнням і бойовою технікою⁶.

31 січня 1919 р. інтервенти висадили свої війська в Херсоні, а 2 лютого — в Миколаєві. Була створена так звана «Союзна зона окупації», кордон якої йшов по лінії Одеса—Тирасполь—Вознесенськ—Миколаїв — Берислав — Херсон. У Криму після Севастополя були окуповані Симферополь, Таганаш і Джанкой.

Найактивнішу допомогу інтервентам у боротьбі проти Радянської влади подавали білогвардійці та українські буржуазні націоналісти. Тільки в Одесі білі добровольчі загони, якими командував генерал Гришин-Алмазов, налічували 9 тис. чол. і 2 сотні татарів-пластунів, на озброєнні яких було 3 важкі і 10 легких артилерійських батарей, 48 кулеметів, 3 броньовики та 4 польових прожектори⁷. Імперіалісти Антанти вживали всіляких заходів для посилення бойового складу добровольчої армії. Так, 19 січня 1919 р. командуючий союзними військами генерал д'Ансельм у листі на ім'я генерала Гришина-Алмазова писав, що він домовився з генералом Бертелло про направлення всіх російських військовополонених, які перебували в Румунії, через Галац або Констанцу в Одесу⁸. В лютому частина цих полонених була вже на місці.

У другій половині лютого Директорія уклала з Антантою воєнну угоду, за якою українські буржуазні націоналісти повинні були взяти участь у боротьбі проти Радянської влади і на території РРФСР. Для цього Петлюра зобов'язався створити регулярну 300-тисячну армію, що за умовами угоди мала бути озброєна Антантою «всіма технічними засобами, які застосовувались у боротьбі з центральними державами»⁹. Крім того, в розпорядженні окупантів було майже 12 дивізій німецької армії.

Головний вогонь інтервенти та їх ставленики спрямували проти Комуністичної партії. У зверненні інтервентів зазначалось: «Більшовики оголошуються поза законом, особи, які переховують більшовиків,

⁴ Центральний державний архів Червоної Армії (далі — ЦДАЧА). ф. 6, оп. 4, спр. 403, арк. 43—44.

⁵ «К десятиліттю интервенции...», стор. 133.

⁶ «Наукові записки Львівського державного університету», т. XXV, 1953, стор. 71.

⁷ ЦДАЧА, ф. 103, оп. 1, спр. 42, арк. 3.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 1410, 1919, оп. 1, спр. 1, л. 104.

⁹ Газ. «Правда» від 7 березня 1919 р.

підлягають польовому суду... Ми не визнаємо ніяких організацій в Росії, крім організацій, що борються з більшовиками»¹⁰. Скрізь, де ступала нога окупантів, панував кривавий терор. У застінках численних контррозвідок окупанти катували кращих синів і дочок нашої Батьківщини, розстріли без суду і слідства були звичайним явищем. Газета «Ізвестія ВЦИК» писала: «Терор в Одесі досяг небувалих розмірів. Французьке командування, до якого перейшла цивільна влада, чинить криваві розправи над робітниками. Становище одеського пролетаріату трагічне, проте він продовжує свою героїчну боротьбу»¹¹. За три з половиною місяці інтервенти вбили 38 500 чол., 15 500 — покалічили, по-звірячому згвалтували понад тисячу жінок і дівчат¹². Було вивезено велику кількість цінного устаткування і сировини. Тільки з Одеси інтервенти вивели 112 торгових суден, навантажених різним майном¹³.

Організатором і керівником боротьби українських робітників і селян проти іноземних загарбників і внутрішньої контрреволюції була Комуністична партія. В результаті невтомного піклування Центрального Комітету і особисто В. І. Леніна українська партійна організація — бойова і невід'ємна частина РКП(б) — загартувалась ідейно, зміцніла організаційно і набула великого досвіду політичної роботи в масах. Перед більшовиками України стояло завдання викрити до кінця контрреволюційну суть петлюрівської Директорії, яка, використовуючи «соціалістичні» лозунги, намагалась зберегти буржуазно-поміщицький лад, перетворити робітників і селян України в рабів англо-французького імперіалізму.

Боротьбу народних мас проти окупантів очолили підпільні партійні організації Одеського, Херсонського, Миколаївського, Балтського, Голтського і Тираспольського повітів. Для керівництва більшовицьким підпіллям був створений Одеський обласний комітет партії. ЦК КП(б)У послав до Одеси досвідчених організаторів мас О. Соколовську, І. Смирнова, І. Клименка та ін.¹⁴

В Одесі було створено п'ять підпільних районних комітетів партії: молдаванський, портовий, міський, пересипський і залізничний¹⁵. Підпільний обласний комітет зміцнив зв'язки з великими повітовими містами — Миколаєвом, Херсоном, Балтою, Єлисаветградом, Голтою, Тирасполем, Вознесенськом. Була подана допомога місцевим комуністам в організації підпільної роботи¹⁶, встановлені явки та постійний зв'язок з київською і волинською партійними організаціями¹⁷.

В листопаді 1918 р. в Одесі відбулась обласна партійна конференція, яка зобов'язала місцеві партійні організації посилити агітаційно-пропагандистську роботу серед трудящих і дала настанову організувати партизанські загони і робітничі дружини¹⁸. При обласному комітеті для керівництва бойовими діями проти окупантів та їх ставлеників було створено військово-революційний комітет.

17 грудня 1918 р. у зв'язку з тим, що почалась висадка першого десанту, відбулось екстрене засідання обласного комітету і ревкому, де було прийнято рішення захопити зброю петлюрівців, яка зберігалась у

¹⁰ «Освобождение Крыма от англо-французских интервентов, Сборник материалов и документов», Симферополь, 1940, стор. 107.

¹¹ Газ. «Известия ВЦИК» від 26 березня 1919 р.

¹² Газ. «Защитник Родины» (Одеський військовий округ) від 8 червня 1919 р.

¹³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 2, од. зб. 405, арк. 18—19

¹⁴ «Октябрь на Одешине», Одеса, 1927, стор. 322—323.

¹⁵ Там же, стор. 336.

¹⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 2, од. зб. 405, арк. 7—12.

¹⁷ Там же, арк. 3.

¹⁸ «Октябрь на Одешине», стор. 324.

казармах, на складах військової амуніції в районі 2-ої застави та на залізничній станції Одеса-Головна. Член обласного комітету О. Соколовська в своїх спогадах розповідає, що «операція захоплення зброї вдалась блискуче»¹⁹. Велику роботу по постачанню партизанських загонів зброєю і боеприпасами провів Г. І. Котовський. Видаючи себе за великого торговця овочами, він доставляв у партизанські загоони цілими партіями револьвери, гвинтівки і навіть кулемети²⁰.

Обласний комітет партії розгорнув широку агітаційно-пропагандистську роботу. Ще до приходу окупантів у каменоломнях поблизу Одеси була організована підпільна друкарня, де друкувались листівки. З листопада 1919 р. російською і французькою мовами почав виходити підпільний орган обласного комітету—газета «Коммунист»²¹. Газета і листівки поширювались на підприємствах, у робітничих кварталах Одеси, Херсона, Миколаєва, Тирасполя, у казармах і на військових кораблях інтервентів. Особливо велику допомогу в поширенні нелегальної преси подавали комсомольці на чолі з тов. Борщак²². Регулярно, два рази на тиждень, газети і листівки переправлялись у Севастополь та інші райони Криму²³.

За короткий час газета «Коммунист» завоювала величезну популярність серед робітників і трудящого селянства. Вона викривала справжні цілі інтервенції, а також зрадливість українських буржуазних націоналістів і білогвардійців, які з допомогою іноземних багнетів намагались відновити на Україні владу поміщиків і капіталістів. Не випадково за виявлення друкарні контррозвідка обіцяла винагороду в 100 тис. крб. Газета «Коммунист» кликала трудящі маси до боротьби, до зброї. Правдиве більшовицьке слово падало на сприятливий ґрунт. Трудяще селянство переконувалось, що англо-французькі інтервенти і петлюрівська Директорія несуть з собою таке ж ярмо, як і їхні попередники—німецькі окупанти і гетьманщина. Авторитет і вплив Комуністичної партії в масах зростали з кожним днем.

Велике значення в розгортанні боротьби проти окупантів мала ІІ обласна партійна конференція Одещини (3—5 лютого 1919 р.)²⁴. На конференції були присутні делегати від партійних організацій Миколаєва, Херсона, Тирасполя, Кишинєва, Бендер, Олешок, Єлисаветграда, Балти та інших міст²⁵, які представляли 2 тис. членів партії²⁶.

Конференція відзначила зростання політичної свідомості робітничого класу і трудящого селянства і вказала на необхідність дальшого зміцнення союзу між ними. Було вирішено провести «іменем тимчасового робітничо-селянського уряду України мобілізацію робітників і селян усієї Одеської області для створення революційної армії і боротьби з агентами англо-французького імперіалізму»²⁷. Конференція прийняла рішення про організацію збройних загонів для захоплення влади на місцях, про розгортання партизанських дій і розширення агітації серед іноземних військ.

Для організації військово-революційних комітетів і проведення агітаційно-пропагандистської роботи обласний комітет посилав своїх пред-

¹⁹ «Октябрь на Одещине», стор. 334.

²⁰ В. Ш м е р л и н г, Котовский, М., 1951, стор. 97.

²¹ В. К о н о в а л о в, Иностранная коллегия, Одесса, 1958, стор. 58—59.

²² «Октябрь на Одещине», стор. 338—340.

²³ ЦДАЧА, ф. 25860, 1919, оп. 12, спр. 956, арк. 29.

²⁴ Газ. «Коммунист» (підпільний орган Одеського обласного комітету) від 15 лютого 1919 р.

²⁵ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2. оп. 2, од. зб. 405, арк. 20.

²⁶ Газ. «Коммунист» від 15 лютого 1919 р.

²⁷ Т а м ж е.

ставників невеликими групами (1—3 чол.). Спираючись на бідноту і батраків, комуністи-робітники створювали партійні осередки і військово-революційні комітети, діставали зброю, готували сили для боротьби з скупантами та їх ставлениками. Уже в січні 1919 р. навколо Одеси, Херсона і Миколаєва були створені підпільні ревкоми і партійні осередки²⁸.

Головними районами партизанського руху стали Придністров'я та Придніпров'я, де були зосереджені найбільш значні сили, окупантів і білогвардійців. Керівництво партизанським рухом у Придністров'ї було покладено на М. Голубенка²⁹ та Громобоя (Ольшевського)³⁰. У великих населених пунктах Яськи, Маяки, Градениця, Троїцьке та ін. була залишена група одеських робітників, бійців Бессарабського радянського загону, які розгорнули серед трудящого селянства активну політичну роботу³¹. Центром опору окупантам стало с. Маяки, де була сильна підпільна партійна організація³². Незабаром партійні організації були створені в с. Калаглея³³ та інших населених пунктах. Командування Бессарабського радянського загону лишило підпільникам близько 2 тис. гвинтівок і боеприпаси³⁴.

18 листопада 1918 р. вранці підпільний ревком с. Маяки підняв збройне повстання і відновив Радянську владу. На загальних зборах селян було ухвалено створити збройний загін для боротьби з окупантами і білогвардійцями. В загін записалися всі чоловіки, придатні до військової служби, за винятком куркулів. Тут же відбулось формування рот, було призначено командний склад. Загін налічував у своєму складі 4 роти піхоти і 80 чол. кінноти (коні були відібрані у місцевих куркулів), кулеметну команду з 4 кулеметами та ін.³⁵ Під керівництвом партійної організації загін подав збройну допомогу бідноті і середнякам сіл Троїцьке, Градениця, Яськи, де було відновлено Радянську владу і сформовано місцеві загони для боротьби з контрреволюцією³⁶.

30 січня в результаті павального натиску партизани захопили місто і станцію Тирасполь. У місті було відновлено Радянську владу, випущено політ'язнів і створено Раду народних комісарів, яка вжила найенергійніших заходів проти місцевої буржуазії, наклавши на неї 3-мільйонну контрибуцію. Ревком Тирасполя заарештував контрреволюційних чиновників і офіцерів. Було призначено повітовий з'їзд Рад, проте зібрати його не вдалося. 4 лютого окупанти перейшли в наступ. Ворог ввів у бій великі резерви, танки і артилерію. Обороняючи Тирасполь, партизани чинили жорстокий опір ворогу. Проте сили були нерівні, і партизани змушені були відступити.

З розפורшених, дрібних партизанських загонів, які діяли в районі Вознесенська, Голти і Помічної, наприкінці лютого 1919 р. за вказівкою командування Червоної Армії була сформована «3 Окремо діюча південна партизанська бригада». До її складу ввійшло три полки — Ананьївський, Знаменський, Балтський — та окремі загони³⁷. В середині березня 1919 р. за наказом командування 2 Української армії частини цієї бригади розгромили 24 окрему дивізію генерала Вишневецько-

²⁸ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 2, од. зб. 405, арк. 44.

²⁹ Там же, арк. 19.

³⁰ Там же, оп. 1, од. зб. 481, арк. 11; оп. 2, од. зб. 532, арк. 1.

³¹ Там же, оп. 1, од. зб. 481, арк. 3—10.

³² Там же, арк. 11.

³³ Там же, оп. 2, од. зб. 532, арк. 1—5.

³⁴ Там же, оп. 1, од. зб. 491, арк. 11.

³⁵ Там же, оп. 1, од. зб. 481, арк. 29.

³⁶ «Красные партизаны Одешины», Одесса, 1927, стор. 18.

³⁷ «История 45 Волынской Краснознаменной стрелковой дивизии», К., 1929, стор. 17.

го, знищивши в районі переправи через Дністер понад тисячу петлюрівців³⁸.

Великого розмаху набрав партизанський рух і на території Балтського повіту. Тут ядро повсталих складалось з невеликої групи робітників і залізничників Балти. Незабаром петлюрівці придушили повстання, проте повстанці не склали зброї. В сільських районах, де були невеликі групи робітників, обласний комітет партії створював підпільні партійні організації, що піднімали на боротьбу з окупантами трудяще селянство навколишніх сіл. Так, у с. Біляєвка (Одеський повіт) на водопровідній станції, що постачала місту воду для пиття, діяла невелика група робітників на чолі з підпільною партійною організацією. З її ініціативи було створено об'єднаний військово-революційний комітет, до складу якого ввійшли представники робітників і селян — тт. Будієвський, Кобзар, Печенкін, Горшков та інші³⁹. В другій половині лютого робітники і селяни під керівництвом ревкому знищили загін білогвардійців, що заготовляв продовольство. Заслугу уваги діяльність підпільних партійних організацій Тілігуло-Березанського і Антоно-Кодинцівського районів, що утворили згодом сильний партизанський загін, який взяв активну участь у боротьбі проти французьких окупантів і білогвардійців. Ще до початку окупації обласний комітет партії послав у цей район своїх представників тт. Покриваєва⁴⁰ і Борисова⁴¹. Вони створили партійну організацію і підпільний ревком, що встановив зв'язок з іншими населеними пунктами. В середині січня 1919 р. в Анатолівській волості була проведена нарада представників військово-революційних комітетів Тілігуло-Березанського району, на якій було утворено Об'єднаний військово-революційний комітет, що охопив 25 сіл, у тому числі села Анатолівської, Тузлівської, Суворовської, Нечаївської, Петрівської, Курисово-Покровської, Антоно-Кодинцівської та інших волостей⁴².

В діяльності об'єднаного ревкому велике місце займала агітаційно-пропагандистська робота. Було створено спеціально два відділи агітації і пропаганди. Один проводив роботу серед трудяшого селянства, другий серед іноземних солдатів. Крім літератури, яка надходила з обласного комітету, в ревкомі друкувались відозви і листівки для навколишніх сіл. У січні 1919 р. вони були видані тиражем понад 2 тис. примірників⁴³.

Ця робота незабаром дала свої наслідки. Уже в грудні 1919 р. на нараді підпільних партійних організацій Тілігуло-Березанського району було встановлено, що Анатолівський ревком має в своєму розпорядженні 676 партизанів, озброєних гвинтівками і кулеметами⁴⁴. За рішенням наради Анатолівський ревком організував продовольчу блокаду інтервентів на лініях Олександрівка — Курисово, Візирка, Сичавка, Коблево⁴⁵.

4 березня за вказівкою Одеського обласного комітету Анатолівський партизанський загін, озброєний гвинтівками і одним кулеметом⁴⁶, розпочав збройну боротьбу проти окупантів і білогвардійців.

³⁸ «История 45 Воынской Краснознаменной стрелковой дивизии», стор. 17.

³⁹ Газ. «Известия ВЦИК» від 19 серпня 1924 р.

⁴⁰ «История 45 Воынской Краснознаменной стрелковой дивизии», стор. 24.

⁴¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 494, арк. 3—4.

⁴² Т а м же, арк. 4—6.

⁴³ Т а м же, арк. 8—12.

⁴⁴ Т а м же, оп. 2, од. зб. 831, арк. 13.

⁴⁵ «Наукові записки Львівського державного університету», т. XXV, вип. 5, стор. 76.

⁴⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 494, арк. 13.

Партизани роззброїли в сусідніх селах німецьких куркулів-колоністів, а в районі с. Попівки розгромили сильний кавалерійський загін денікінців з групи генерала Гришина-Алмазова⁴⁷. В цьому бою до партизанів приєднався батальйон під командуванням тов. Сербенюка, створений з селян найближчих сіл⁴⁸. Партизанський загін зростав з кожним днем. Велику допомогу партизанам подали робітники м. Миколаєва, які прислали кулемет, гармату та іншу зброю. Ця допомога підбадьорила бійців загону, «показавши, що керівник селянства — робітничий клас — і ідейно, і матеріально допомагає своєму союзнику»⁴⁹.

Бойові операції партизани проводили у взаємодії з частинами Червоної Армії, виявляючи героїзм, відвагу і товариську взаємодопомогу. Так, в районі Кодинцева один з полків 2 Української армії був контратакований великими силами білогвардійців. Однак раптовим ударом з тилу партизани зірвали контратаку і завдали денікінцям тяжких втрат⁵⁰. Наприкінці березня і на початку квітня 1-й Тілігуло-Березанський загін разом з частинами Червоної Армії взяв активну участь у визволенні Одеси.

Партизанський рух розростався. Під керівництвом обласного комітету партії була проведена велика робота по організації партизанського руху і в районах Придніпров'я. В Каховці, Олешках, Голій Пристані, Чаплинці, Старій Маячці, Челбосах, Горностаєвці та в інших селах були створені підпільні партійні організації. Більшовицька партія піднімала трудяще селянство на рішучу боротьбу проти іноземних загарбників і внутрішньої контрреволюції. Під керівництвом партійних організацій у плавнях Дніпра створювались партизанські загони. Ці загони завдавали сильних ударів інтервентам і білогвардійцям, які наступали з Криму. Для зміцнення партизанських загонів партійні організації посилали робітників. Так, за рішенням Херсонського парткомітету в чаплинський загін влились робітнича дружина і моряки-чорноморці⁵¹. Було поповнено робітниками партизанські загони в Олешках, Голій Пристані та інших районах. Боротьба трудящого селянства за відновлення Радянської влади почала набирати ще більш організованого характеру.

Під керівництвом партійної організації в Олешках було створено великий партизанський загін, який у першій половині січня 1919 р. завдав поразки білогвардійському загону генерала Аджієва. Генерал Савицький повідомляв, що залишки загону Аджієва зовсім деморалізовані, з 500 чол. в живих залишилось тільки 100, з них 60—небоездатні⁵². «Дезорганізованість загону,— вказував він,— полягає не тільки в його моральному стані, а й у втраті великої кількості зброї і спорядження... Генерал Аджієв застрелився. Вважаю, що на нього вплинув розгром загону під Олешками і невдача під Чаплинкою». Тут же підкреслювалось, що «села на північ від Перекопу охоплені повстанням»⁵³.

Центром партизанського руху в Придніпров'ї було велике село Чаплинка. В першій половині лютого партизани Чаплинки, об'єднавшись з іншими партизанськими загонами, організували засаду і завдали денікінцям великих втрат⁵⁴. 20 лютого загін чаплинців розгромив де-

⁴⁷ «История 45 Вольнской Краснознаменной стрелковой дивизии», стор. 46.

⁴⁸ «Красные партизаны Одщины», стор. 49.

⁴⁹ «История 45 Вольнской Краснознаменной стрелковой дивизии», стор. 46.

⁵⁰ «Красные партизаны Одщины», стор. 49.

⁵¹ «Победа Советской власти на Херсонщине, Сборник документов», Херсон, 1937, стор. 22—23.

⁵² ЦДАЖР СРСР, ф. 1486, 1919, оп. 1, спр. 56, арк. 14—16.

⁵³ Там же, арк. 19.

⁵⁴ Там же, арк. 108.

нікінські застави в Григорівці і Першо-Костянтинівці⁵⁵. 22 лютого спільними діями партизанських загонів Чаплинського району були взяті великі населені пункти — Ново-Троїцьке і Асканія Нова⁵⁶. В цьому бою партизани розгромили запасний кавалерійський полк⁵⁷.

Наприкінці лютого партизани захопили німецьку колонію Блюменталь. Усі спроби денікінців відновити своє становище зазнали поразки⁵⁸. На початку березня загін чаплинців захопив ст. Розовку і Кирилівку і перервав залізничне сполучення з групою генерала Май-Маєвського⁵⁹.

Постійна загроза з боку партизанів примусила білогвардійське командування просити союзників ввести військову флотилію в порти Скадовськ і Хорли. Представник денікінського командування полковник Булгаков у своїх переговорах заявив, що «становище Перекопу буде дуже тяжке, коли в Хорлах не висадяться війська»⁶⁰. Союзники виконали просьбу денікінців, а також послали крейсер і три міноносці для охорони порту Маріуполь⁶¹. Проте і цей захід не дав бажаних результатів. Партизанський загін Тарана розгромив десант у Хорлах, захопивши в полон багато денікінців, три військові катери, велику кількість зброї і боєприпасів.

Широкого розмаху набрав партизанський рух проти петлюрівців у Вознесенському районі. Тут налічувалось кілька тисяч партизанів, які зайняли станцію Мала Одеса, а потім виступили на допомогу робітникам Вознесенська. В результаті комбінованого удару петлюрівські війська зазнали поразки і були вибиті з міста. Повстали робітники в бойовому союзі з трудящим селянством удержали місто в своїх руках до підходу частин Червоної Армії. В Єлисаветградському повіті під керівництвом партійної організації партизанські загони вибили петлюрівців з міста Бобринець, а потім допомогли робітникам Єлисаветграда в обороні міста⁶².

В боях з окупантами і контрреволюцією зростала бойова майстерність і сила партизанів. Багато загонів у ході боїв з окупантами і внутрішньою контрреволюцією були перетворені в регулярні частини Української Червоної Армії. Так, 1-й Тілігуло-Березанський партизанський загін, чисельність якого збільшилась до 2 тис. чол., був переформований у 135 стрілковий Тілігуло-Березанський полк⁶³, Придністровський загін — у 1 Придністровський радянський полк⁶⁴, з партизанів Вознесенського повіту була сформована бригада в складі трьох полків⁶⁵ і т. д.

Тимчасовий робітничо-селянський уряд Радянської України в ноті від 6 лютого 1919 р. зажадав від уряду Франції негайної евакуації військ Антанти з окупованої території⁶⁶. Радянським військам, що діяли на півдні України, було дано наказ очистити райони, захоплені інтервентами.

Наступальні операції частин Української Червоної Армії почались

⁵⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1486, 1919, оп. 1, спр. 56, арк. 118.

⁵⁶ Там же, арк. 155.

⁵⁷ Там же, арк. 141.

⁵⁸ Там же, арк. 173.

⁵⁹ Там же, арк. 136.

⁶⁰ Там же, арк. 246.

⁶¹ Там же, арк. 248.

⁶² Газ. «Известия Временного рабоче-крестьянского правительства и Харьковского Совета рабочих депутатов» від 7 лютого 1919 р.

⁶³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 494, арк. 18.

⁶⁴ Там же, од. зб. 481, арк. 54.

⁶⁵ ЦДАЧА, ф. 4, оп. 3, спр. 10 с., т. VI, арк. 259.

⁶⁶ «Победа Советской власти на Херсонщине», стор. 145—147.

2 березня боями за Херсон. Окупанти оголосили місто в стані облоги і перекинули на цю ділянку фронту близько 20 тис. німецьких і австрійських солдатів, 2300 польських легіонерів і 32 танки⁶⁷. Білогвардійців у Херсоні підтримував флот.

Недостатньо озброєні, створені на базі партизанських загонів, частини Червоної Армії в боях з інтервентами показали безприкладну хоробрість і відвагу. На сьому добу після чергового штурму війська інтервентів були розбиті і ганебно втекли в Одесу. 8 березня Херсон був уже радянський⁶⁸.

Слідом за Херсоном почався наступ на Миколаїв, оборону якого інтервенти намагались здійснити за допомогою німецької армії. Проте миколаївські підпільники провели серед німецьких військ велику роботу, внаслідок якої близько 400 солдатів відмовились воювати проти Червоної Армії, а багато з них прямо заявляли про бажання допомагати у боротьбі за відновлення Радянської влади⁶⁹.

Враховуючи обстановку, яка створилась, німецьке командування було змушене підписати угоду, за якою вся зброя і спорядження, в тому числі важкий артдивізіон, бронедивізіон, 6 батарей легкої артилерії, 100 тис. снарядів, 10 тис. гвинтівок, кілька кораблів, патрони та інше військове майно, передавались Раді робітничих депутатів міста Миколаєва⁷⁰. 14 березня Миколаїв був визволений від англо-французьких інтервентів⁷¹. Водночас на Вознесенському напрямку частини Червоної Армії у взаємодії з партизанами оволоділи станціями Мартинівською, Веселинково, Колосовкою⁷². Почався наступ на великий опорний пункт інтервентів — станцію Березівку. Французьке командування планувало затримати наступ Червоної Армії на цій ділянці фронту і дало наказ триматися до останньої можливості. В район Березівки були опішно кинуті резервні частини, велика кількість артилерії, танків, літаків та іншої військової техніки. Але ніщо не могло спинити наступального пориву радянських воїнів — учорашніх партизанів. Для ворожого угруповання створювалась загроза повного оточення. Відступ окупантів перетворився на панічну втечу. В оперативному зведенні штабу Українського фронту від 21 березня повідомлялось, що в результаті бою частини Червоної Армії захопили у ворога 7 паровозів, 5 танків, 4 гармати, багато кулеметів, 2 штаби (грецький і французький), 5 ешелонів, близько 1 тис. гвинтівок та інше спорядження⁷³. За додатковими даними, ворог втратив понад 2 тис. вбитими, полоненими і пораненими⁷⁴. На знак непорушної дружби і єдності між трудящими України і Росії учасники цього бою надіслали в подарунок В. І. Леніну один із захоплених у ворога танків.

Оцінюючи успіхи робітників і селян Радянської України в боротьбі проти іноземних імперіалістів і внутрішньої контрреволюції, В. І. Ленін у телеграмі від 2 травня 1919 р. писав: «Складаю найглибшу подяку товаришам Другої Української Радянської Армії з приводу присланого в подарунок танка.

Цей подарунок дорогий нам усім, дорогий робітникам і селяням Росії, як доказ геройства українських братів, дорогий також через те, що свідчить про повний крах Антанти, яка здавалась такою сильною.

⁶⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 2, 1919, оп. 1, спр. 141, арк. 1—2.

⁶⁸ ЦДАЧА, ф. 6, 1919, оп. 1, спр. 171, арк. 11.

⁶⁹ Журн. «Летопись революции», 1922, № 4, стор. 65.

⁷⁰ Журн. «Красный архив», 1934, т. 2, стор. 67.

⁷¹ ЦДАЧА, ф. 6, 1919, оп. 4, спр. 171, арк. 16.

⁷² ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, 1919, оп. 1, спр. 31, арк. 53.

⁷³ ЦДАЧА, ф. 6, 1919, оп. 1, спр. 171, арк. 23.

⁷⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, 1919, оп. 1, спр. 31, арк. 131—132.

Найкращий привіт і найпалкіші побажання успіху робітникам і селянам України та Українській Червоній Армії»⁷⁵.

Поряд з організацією партизанського руху більшовики Одещини провели велику роботу по розкладу армії окупантів і дезорганізації її тилу. Яскравою сторінкою ввійшла в історію революційної боротьби діяльність «Іноземної колегії» серед іноземних солдатів і моряків⁷⁶. Ще наприкінці січня в деяких частинах французьких військ солдати і матроси почали заявляти про своє небажання вести боротьбу проти Радянської влади. Ці настрої виливались у відкриту непокору. На міноносці «Проте» спалахнуло повстання. Моряки лінійних кораблів «Мірабо», «Жан Бар», «Франс» підняли червоні прапори. Відмова 58, 2 саперного і 176 полків іти в бій проти радянських частин, перехід на бік Червоної Армії 62 солдатів 176 полку і заворушення у флоті примусили інтервентів переглянути плани дальшого використання своїх військ для боротьби проти Радянської держави.

Становище імперіалістів з кожним днем погіршувалось. На кінець березня лінія фронту в багатьох місцях підходила безпосередньо до Одеси. Намагаючись затримати просування Радянських військ, інтервенти підривали мости, руйнували залізниці і шосейні дороги. На той час Одеська партійна організація і підпільна Рада робітничих депутатів розгорнули роботу по підготовці робітничого класу до відкритої збройної боротьби⁷⁷. 2 квітня делегація Ради робітничих депутатів поставила перед французьким командуванням вимогу передати владу Раді, віддати продовольство місту, обеззброїти банди польських легіонів, офіцерів «Добравмії», а їх зброю передати робітникам⁷⁸.

Генерал Д'Ансельм відмовився виконати ці вимоги. Тоді Рада робітничих депутатів закликала пролетаріат Одеси до страйку. Водночас на околицях міста, в районі Слобідки і Пересипу почали діяти робітничі батальйони. 3 квітня на нараді командирів загонів і дружин буз створений оперативний штаб на чолі з Кримвим (Аніщенко) по підготовці збройного повстання⁷⁹. Розуміючи безнадійність свого становища, союзне командування дало наказ про евакуацію своїх військ з України.

4 квітня, в день евакуації інтервентів, зібрався пленум Одеської Ради, що взяв владу в свої руки. Збройні загони робітників почали займати місто. Насамперед були зайняті пошта, телеграф, казначейство, державний банк, будинок контррозвідки. 6 квітня в місто почали вступати частини Радянських військ. В Одесі була відновлена Радянська влада. Слідом за Одесою інтервенти почали евакуацію Криму. Вигнання англо-французьких окупантів з півдня України було блискоучою перемогою молоді Радянської республіки.

⁷⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 322.

⁷⁶ Див. В. Коновалов, назв. праця.

⁷⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 1410, 1919, оп. 1, спр. 6, арк. 24.

⁷⁸ Журн. «Пролетарская революция», 1923, № 6—7, стор. 215.

⁷⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 2, од зб. 823, арк. 1—2.

О. Я. ЛИСЕНКО

МИХАЙЛО ПАВЛИК І ЙОГО МІСЦЕ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

Михайло Іванович Павлик належить до видатних діячів української демократичної культури останньої чверті ХІХ — початку ХХ ст. В розвитку передової суспільно-політичної думки, в революційно-визвольному русі на західноукраїнських землях заслуги Павлика як письменника і громадського діяча революційно-демократичного напрямку були досить значними. «Сіячем зерен плодючих, завзятим поборником правди» називав Павлика Іван Франко.

М. Павлик виступив на політичну арену в період, коли центр міжнародного революційного руху переміщався з Заходу на Схід, у Росію, а ідеї марксизму охоплювали дедалі ширші маси трудящих. Незважаючи на те, що в Галичині, як і в Східній Україні, залишались нерозв'язаними багато питань загальнодемократичного характеру, визвольна боротьба українського народу мала не тільки антипоміщицький, а й антикапіталістичний характер. Громадські діячі революційно-демократичного напрямку не могли стояти осторонь від політичних завдань робітничого руху. «Щоб бути дійсно революційною, — писав В. І. Ленін, — демократія сучасної Росії повинна йти в найтіснішому союзі з пролетаріатом, підтримуючи його боротьбу, як єдиного, до кінця революційного класу»¹. Це положення В. І. Леніна стосується й представників революційно-демократичного напрямку України, в тому числі й Галичини.

Революційні демократи Галичини у нових історичних умовах багато зробили для пробудження класової і національної свідомості українських трудящих. Палко ненавидячи всілякий гніт, вони наполегливо шукали вірних шляхів визволення народу від соціального рабства, намагались бути на рівні передової суспільної і філософської думки свого часу. Цьому сприяли ті об'єктивні умови, в яких жили й творили ці діячі. Відомо, що Галичина була однією з найвідсталіших провінцій Австро-Угорської монархії. Але й тут в останній чверті ХІХ ст. внаслідок розвитку капіталізму і зростання класових суперечностей виникли умови для сприймання трудящими масами пролетарської ідеології.

В останній чверті ХІХ ст. і на початку ХХ ст. в Галичині ще були сильними пережитки феодально-кріпосницьких відносин, промисловість тільки починала розвиватись. Галичина фактично була колонією Австро-Угорської монархії. Класові суперечності в ній особливо переплітались з національними та релігійними. Хоч українське населення становило величезну більшість, воно було найбільш пригнобленим. Монархія, роблячи деякі поступки ліберально-націоналістичним елементам, жорсто-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 328.

ко придушувала все прогресивне, що було в національно-визвольному русі трудящих мас. Ганебну роль душителя українського народу на західноукраїнських землях виконувала польська шляхта, яка займала панівне становище в економіці краю і якій австрійський уряд фактично передав управління в ньому.

В той час, коли в громадському житті формувалась революційно-демократична течія, політичне і культурне життя Галичини було сповнене суперечками «москвофілів» і «народовців» про фонетику, етимологію та інші далекі від потреб життя речі. Так звані «москвофіли», орієнтуючись на російське самодержавство, водночас вірою й правдою служили царському урядові. Своім обскурантизмом від «москвофілів» не відставали й народовці—партія української буржуазії. Франко відзначав, що «у нас ще немає інтелігенції», яка була б готова вірою і правдою служити народові. «А попи,—саркастично писав Франко,—які роками сперечаються про обряди, азбуку, хрести і бороди—це не інтелігенція»².

Одягши на себе «національну маску», українська націоналістична буржуазія та її ідеологи виставляли себе борцями за загальнонародну національну ідею. У віршах, оповіданнях і повістях про далеке минуле життя українського народу малювалось рожевими фарбами. О. Кониський, Г. Цеглинський, П. Куліш та інші обстоювали тезу про «безбуржуазність» української нації, намагаючись прищепити народові ідею «божої справедливості», покірності перед богом, церквою і урядом. Тяжке становище селянства вони пояснювали лінощами і неосвіченістю простого народу.

Стрижем суспільно-політичного життя Галичини з останньої чверті XIX ст. була боротьба двох протилежних таборів, двох напрямів. Боротьба між ними точилася в усіх галузях суспільного життя, особливо різко окресленою вона була у соціальному питанні. Характеризуючи той період, Франко писав: «Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів, суперечних течій, полеміки різнорідних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів»³.

Такі, коротко, були історичні умови суспільно-політичного і культурного розвитку Галичини в період, коли починав свою громадську і літературну діяльність М. Павлик.

Народився він 17 вересня 1853 р. в с. Монастирському на Станіславщині у бідній селянській родині. Середню освіту здобував у Косові, Коломиї та Львові, вищу — у Львівському університеті. Не маючи матеріальної підтримки з дому, Павлик вже під час навчання в гімназії заробляв на прожиття приватними лекціями.

Навчаючись в університеті, Павлик брав активну участь у студентському товаристві москвофільського напрямку «Академический кружок», яке видавало свій журнал «Друг». У цьому журналі в 1874 р. Павлик вмістив чотири поезії та статтю про творчість М. В. Гоголя, в якій, на противагу народовській і москвофільській критиці, підкреслив громадську спрямованість творчості Гоголя, її велике прогресивне значення для розвитку демократичної російської і української літератури. «Твори Гоголя, — писав двадцятирічний критик, — виявили тісний контакт з дійсністю і саме тому мали великий вплив на суспільство». У творах Гоголя «всі побачили себе в зеркалі нагої правди, ужасної», під їх впливом «перевернулись поняття цілого руського обшества, люди мислячі стали доходити причин такого бідного життя, стреміти, упоминати лучшого»⁴.

² Журн. «Світ», 1881, № 6, стор. 118.

³ І. Франко, Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 332—333.

⁴ Журн. «Друг», 1874, № 15, стор. 340.

Передова галицька молодь зачитувалась творами російських революційних демократів, навчалась у них вірно розуміти суспільні питання, які стояли перед прогресивною громадськістю. Гарячим прихильником передової російської літератури був і Павлик.

Про В. Г. Белінського як найвидатнішого російського критика, що своїми статтями виховував нове покоління молоді в Галичині, Павлик писав: «Белінський дав мені розумний погляд на світ, успокоїв мою внутрішню боротьбу»⁵. З такою ж теплотою говорив Павлик і про Добролюбова, відзначаючи його роль у популяризації «Кобзаря» Шевченка серед передової російської громадськості, вплив на демократично настроєну молодь. «Читаєш Добролюбова,—писав Павлик в одному з листів до Драгоманова,—то й не в однім бачиш, дуже він мені, знає, став на поміч»⁶. Виключно високо цинив Павлик М. Г. Чернишевського. «Чудо — не Чернишевський,—писав Павлик,—читав тепер його «Что делать?». Ну, чудо. Треба брати його в «Друг». Це добре, що буде потроху друкуватися. Аж жити хочеться після Чернишевського»⁷. Переборовши разом з Франком опір консервативної частини «Друга», Павлик вміщує на його сторінках уривки з «Что делать?» у перекладі І. Франка.

У 1880 р. в «Друкованих листах» з Женеви Павлик, відзначаючи благодетельність ідей російської революційної демократії України, писав: «З російського народу вийшли такі славні і чесні писателі, як Белінський, Герцен, Добролюбов, Чернишевський, котрі вели народ за волю і людське добро в цілій Росії і яких, дай господи, як найбільше й нам, русинам. Від них то найбільше перейняли нові, поступові думки і світлі українці в Росії, а через українців останнім часом і молоде покоління в Галичині»⁸.

Значний вплив на формування світогляду Павлика мав М. П. Драгоманов. Його листи до редакції журналу «Друг» мали прогресивне значення для передової студентської молоді Галичини. Драгоманов, критикуючи національну обмеженість народоців, їх заскорузлість і консерватизм, закликав молодь вчитись на кращих зразках російської і західноєвропейської літератур, цікавитись життям народу, вивчати його народну творчість. Драгоманову, безумовно, належить прогресивна роль у справі пробудження національної свідомості української інтелігенції в 70-х роках XIX ст.; його історичною заслугою перед передовою українською громадськістю була гостра критика самодержавства та русифікаторської політики урядових кіл Росії щодо українського народу.

Згодом, у зв'язку з розвитком широкого селянського руху, а також піднесенням в Росії і на Україні пролетарського визвольного руху політична програма Драгоманова, що була мішаниною анархічного соціалізму і федералізму, ставала все більшим гальмом для національно-визвольної і класової боротьби широких мас трудящих. Тому її різко критикували як революційні соціал-демократи, так і представники революційно-демократичного напрямку у визвольному русі. Про погляди Драгоманова на соціалізм Франко в зв'язку з десятою річницею смерті Драгоманова писав: «Він доходив до нього (до соціалізму.— О. Л.) не так, як Маркс і Енгельс студіюванням життя і розвою робітничої пролетарської маси в краях найвищого економічного розвою; навпаки, ви-

⁵ «Переписка М. Драгоманова з М. Павликом» (далі—«Переписка...»), т. II, Чернівці, 1910, Лист до Драгоманова від 20 квітня 1876 р., стор. 12.

⁶ Там же, стор. 135.

⁷ Там же, стор. 141.

⁸ «Переписка...», т. IV, стор. 269.

хідною точкою його соціалізму, так само як і старшого французького, так званого утопічного соціалізму, був вид хлопської нужди та кривди і гаряче співчуття до тої кривди та бажання винайти такий суспільний порядок, у якім би та кривда була зведена до мінімуму»⁹.

Тісний зв'язок з Драгомановим протягом багатьох років відбився на суспільно-політичних поглядах Павлика і на діяльності організованої ним та Франком радикальної селянської партії. Проте Павлик не йшов сліпо за Драгомановим. У неопублікованому нарисі «Руські партійні еволюції в Галичині» (1890 р.) Павлик зазначав: «Драгоманов не має притім зовсім для Галичини планів революційних, ані навіть радикальних—плани його були досить поміркованими, тільки рішучо поступові і демократичні»¹⁰.

В світлі цієї оцінки поглядів Драгоманова безпідставним є намагання поставити його на один рівень з революційними демократами, як це робить І. С. Романченко в рецензії на книгу О. Дея «Українська революційно-демократична журналістика»^{10а}.

У 1876 р. Павлик, як і Франко, зв'язався з російськими політичними емігрантами. У червні 1877 р. Франка, М. Павлика, І. Терлецького, Ганну Павлик, Заянчківського і Мандичевського було заарештовано і обвинувачено в соціалістичній пропаганді та зв'язках з російськими політичними емігрантами.

В 1878 р. Павлика за видання «Громадського друга» та вміщення в ньому антиклерикального оповідання було заарештовано і засуджено на шість місяців тюрми.

Емігрувавши до Женеви, Павлик влаштувався там коректором збірників «Громада», що їх видавав Драгоманов. У цих же збірниках він друкував деякі свої статті. Перебування в Женеві мало позитивне значення для Павлика. Він підтримував зв'язок із соціал-демократичними виданнями, співробітничав у них, познайомився з Г. Плехановим, В. Засуліч та ін.

В 1882 р. Павлик повернувся до Галичини і відбув шестимісячне тюремне ув'язнення. Після цього його продовжували переслідувати за революційну діяльність і неодноразово заарештовували.

З 1890 р. Павлик активно працює у Виконавчому комітеті радикальної партії, в її виданнях — «Народ» і «Хлібороб». Він виступає з викривальними статтями проти польської та української націоналістичної буржуазії, яка блокувалася з австрійськими урядовими колами. В цих статтях Павлик часто торкався найбільшого питання часу—нужденного становища галицького селянства.

Щоб заробити на прожиття, Павлик змушений був працювати бібліотекарем Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та на інших роботах. Але навіть у таких умовах він не припиняв політичної та публіцистичної діяльності.

Помер М. Павлик у Львові в 1915 р.

Матеріалістичний світогляд Павлика формувався, значною мірою, під впливом російських революційних демократів. Павлик вивчав також твори Маркса і Енгельса, про яких він неодноразово з пошаною говорив у своїх листах і публіцистиці.

У поясненні явищ навколишнього світу Павлик дотримувався в основному матеріалістичних поглядів. «Матеріалістичний світогляд,—

⁹ І. Франко, Суспільно-політичні погляди Драгоманова, «Літературно-науковий вісник», 1906, кн. VIII, стор. 229.

¹⁰ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі—ЦДІА УРСР у Львові), ф. 663, спр. 8.

^{10а} Див. «Український історичний журнал», 1959, № 5, стор. 144—145.

писав Павлик до О. Кобилянської, — єдиний найправдивіший; він холодний, але здоровий, мов холодний гірський вітер серед спекоти в долині, що вимітає всяку нечисть з межі людей. Дух його могутий, проймаючий наскрізь, і він уже повитав і в штуці — в новіших реальних творах»¹¹.

М. Павлик разом з І. Франком, Л. Українкою, П. Грабовським борюся проти занепадницьких течій в літературі й мистецтві. Він енергійно виступав проти реакційної філософії Ніцше, проти його проповіді насильства, антидемократизму і аморалізму, його доктрини законності панування «касти панів». «По-нашому, — писав Павлик, — Ніцше як писатель слабкий, як мислитель — доволі претенціозний, а як філософ — просто шкідливий для розвитку народу»¹².

Матеріалістичний світогляд Павлика яскраво проявився в його поглядах на релігію. Ці погляди мали багато спільного з атеїзмом російських революційних демократів, що був підпорядкований завданням визвольної боротьби народу. Активні виступи Павлика проти церкви і лопівщини тісно переплітались з критикою буржуазно-поміщицького ладу Австро-Угорської імперії.

В останній чверті XIX ст. гостро потребувалася атеїстична література. Це добре розуміли діячі революційно-демократичного напрямку. І. Франко виступив з рядом атеїстичних поезій. М. Павлик вважав за необхідне перекласти на українську мову кілька книг з історії релігії і християнства. Він добре розумів, що без подолання впливу церкви на трудящі маси нічого й думати про широке розгортання політичної боротьби на селі. Саме в такому напрямі Павлик мислив діяльність створеної ним і Франком селянської радикальної партії: «Щождо хиб в нашій русі серед мужицтва, — писав він в 1893 р., — то вони виходять м. ін. із того, що тут треба бити в ті точки, що найбільше болять мужиків — тобто ламати вплив попів і показувати головні політичні дороги»¹³.

На поради Драгоманова не пов'язувати політики з релігією і вірою взагалі Павлик відповідав: «Дуже боюся, що така постановка справи, таке ховання своїх переконань щодо релігії тільки пошкодить нам..., бо мусимо ж ми рішуче виступити проти визискування віри попівством для всякого панування над народом, та й саму віру мусимо критикувати»¹⁴.

На думку Павлика, віра, релігія використовуються експлуаторськими класами для обдурювання простого народу, затемнення його свідомості. «Наука для них найлютіший ворог..., — писав Павлик. — От через що то вищі, неробітні стани покликаються на бога та годують темний народ вірою, кажуть йому сподіватися заплати за свою нужду та кривду — на тім світі у якомусь небі, а самі тим часом на цім світі загортають під себе всю землю, все людське добро, всю людську працю і самих робітних людей»¹⁵.

Антирелігійні ноти дуже помітні й у художній творчості письменника, наприклад, в таких творах, як «Робенщужова Тетяна», «Пропащий чоловік», «Вихора» та ін. Розкриваючи реакційну роль церкви і церковної моралі, Павлик, проте, не зміг науково пояснити походження релігії, розкрити її соціальні корені. Посилаючись, головним чином, на розум, науку, освіту як основні знаряддя боротьби проти релігії

¹¹ Львівський державний музей українського мистецтва, Архів Павлика.

¹² Журн. «Народ», 1894, № 4, стор. 66.

¹³ «Переписка...», т. VII, стор. 143.

¹⁴ Там же, стор. 57.

¹⁵ М. Павлик, Вибрані твори, Львів, 1955, стор. 15—16.

і церкви, письменник не спромігся вказати вірні шляхи подолання релігії.

Суспільно-політичні погляди Павлика мали революційно-демократичну спрямованість, але він не зміг піднятися до розуміння багатьох питань суспільного життя, які постали з розвитком широкого робітничого руху, і залишався селянським дрібнобуржуазним демократом, ніколи не виходячи за межі соціалізму утопічного. Павлик так і не зрозумів значення найпередовішого класу суспільства — пролетаріату.

Свою громадську і політичну діяльність Павлик спрямовував на здійснення програми, яка б відповідала інтересам широких мас галицького селянства. Він вважав, що українське населення Галичини, величезну більшість якого становило селянство, повинно мати одну «радикально-демократичну і поступову» партію, що ґрунтувалася б не на релігійній або якійсь консервативній основі, а ставила б перед собою завдання «дбати про освіту та організацію своїх робітничих людей»¹⁶.

У 80-х роках в Галичині активізується селянський визвольний рух. Павлик і Франко думали над тим, в яке русло направити цей рух. Павлик у «Листі до робітничих людей на Львівське віче 29 червня 1883 року» висунув ідею створення селянської партії. «Тепер тільки той народ може мати надію на якусь ліпшу долю,—писав він,—серед котрого найліпше впорядковані робітні люди»¹⁷.

Терор як метод боротьби Павлик різко засуджував. Терор, підкреслював він, не доводить до цілі, тому що веде не до виправлення соціальної несправедливості, а лише на хибний шлях соціальної помсти¹⁸.

Але чіткого розуміння революційних методів боротьби проти соціального гніту у Павлика не було. Революція, за його твердженням, не завжди радикальніший засіб заміни існуючих порядків. «...Щождо самої суспільності,—писав Павлик в «Листі до польських соціалістів»,—то супротив неї ми будемо виступати тільки з своїми переконаннями і культурними працями за для переміни шкідливих, по-нашому, думок і інституцій для самого розвою суспільності, не відмовляючись в даній фазі від участі в революції, коли ми будемо переконані в її удачі і користі для нашого народу, т. є. коли її здумає зробити сама більшість нашої людності проти явних гнобителів і їх інституцій»¹⁹. Таким чином, готовність трудящих до революції Павлик пов'язував з їх освітнім рівнем, що було даниною дрібнобуржуазному просвітительству.

В 1890 р., нарешті, здійснилася мрія Павлика і Франка про видання журналу, який захищав би інтереси трудящих. З 1 січня 1890 р. у Львові почав виходити за їх редакцією двотижневик «Народ». У передовій статті редакція визначила основне політичне завдання журналу—організація єдиної демократичної партії, яка займалась би «головною і виключно долею простого народу»²⁰, об'єднувала б представників різних напрямів. Однак москвофіли і народовці одразу повели проти «Народу» боротьбу в своїх друкованих органах.

4—5 жовтня 1890 р. у Львові відбувся перший з'їзд русько-української радикальної партії, на якому було обрано виконавчий комітет партії в складі Павлика, Франка, Даниловича та інших, а також при-

¹⁶ ЦДІА у Львові, ф. 663, спр. 8.

¹⁷ «Переписка...», т. IV, стор. 202.

¹⁸ Там же, стор. 251.

¹⁹ Там же, стор. 251—252.

²⁰ Журн. «Народ», 1890, № 1, стор. 232.

йнято програму партії. Ця програма складалась з програми-максимум і програми-мінімум.

Проголошені в програмі-максимум пункти щодо «переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму», «колективного устрою праці і колективної власності», «повної волі особи в справах політичних» носили декларативний характер і не відповідали реальним цілям радикальної партії. Посилання на науковий соціалізм більше свідчило про симпатію до соціалізму, ніж про розуміння радикалами закономірностей соціалістичної революції, шлях до перемоги якої лежав через пролетарський визвольний рух.

Ближчими до життя були пункти програми-мінімум. Такі вимоги, як введення загального, прямого виборчого права з таємним голосуванням, ліквідація постійної армії, найширша демократизація шкільної системи й інші²¹, знаходили гарячий відгук серед галицького селянства. Створення радикальної партії в ті часи і за тих умов було прогресивним явищем у розвитку визвольного руху в Галичині. Діяльність партії, видання нею журналу «Народ» і газети «Хлібороб» були прихильно зустрінуті російськими політичними емігрантами, зокрема В. Плехановим, В. Засулич, П. Аксельродом й ін. Так, в одному з листів до М. Павлика В. Засулич писала: «Прекрасна газета ваш «Хлібороб». Плеханов, який старанно читає її, каже, що йому ніколи не доводилось бачити такого хорошого видання для селян. Ми писали Аксельроду і, мабуть, якщо знайдеться у нього вільні хвилини, він і без плати буде посилати Вам кореспонденції про робітничий рух...»²².

З початку створення «Народу» Павлик ніс на своїх плечах весь тягар, зв'язаний з трудностю видання журналу, із щоденною війною з цензурою. Як відповідальний редактор журналу, він писав багато гострих публіцистичних статей. «Народ» відіграв велику роль у боротьбі проти так званої нової ери, проголошеної Ю. Романчуком, О. Барвінським, К. Левицьким, Ом. Огонювським та ін. Ці українські «патріоти» за вісім крісел у парламенті, одну українську гімназію і право робити українські написи на поштових скриньках пообіцяли «не завдавати правительству клопотів» і дотримуватись «лояльної» політики щодо уряду. Антидемократичний, відверто проавстрійський характер «нової ери» зустрів рішучий протест з боку демократичної громадськості. Українські студенти Краківського та Львівського університетів писали в «Народі», що «програма Романчука і товаришів помагатиме класам пануючим проти руських хлопів і руського пролетаріату на полі політичнім, економічнім і культурнім»²³.

В «Народі», особливо в перші роки його існування, вміщувалось чимало статей про найпекучіші питання суспільного життя Галичини. Журнал викривав безчинства австрійських властей, вимагав забезпечення хоч тих кучих прав, які декларувала австрійська конституція. На сторінках журналу Франко закликав до об'єднання всіх демократичних сил у визвольному русі. Павлик також був гарячим прибічником тісного єднання робітничого і селянського визвольного руху: «В такому краю, як наш,—писав він у 1891 р.,—де мужицтво далеко переважає міських робітників, сі останні не можуть обійтися від перших... Ніякі доктрини не повинні заступити дорогу до порозуміння між селянством і міськими робітниками»²⁴.

Мріючи про утворення єдиної партії для всіх трудящих, Павлик

²¹ Журн. «Народ», 1890, № 20, стор. 310.

²² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, спр. 210, арк. 5.

²³ Журн. «Народ», 1891, № 3, стор. 20.

²⁴ Журн. «Народ», 1891, № 1, стор. 15.

писав: «Та не забавитесь час, коли ми зможемо взятися і до руських робітників по містах і фабриках. Зрештою, воно може бути й так, що бодай на якийсь час руські робітники тільки будуть втягнені в нашу радикальну партію, головні цілі котрої тотожні з цілями робітників усього світу»²⁵.

Однією з яскравих сторінок діяльності редакції журналу «Народ» було друкування додатків до журналу російською мовою під назвою «Из России и для России». Ці додатки мали прогресивне значення для визвольного руху в Росії і на Україні. В одному з додатків писалось: «Служение делу свободы России мы считаем своей прямой обязанностью. По нашему глубокому убеждению, свобода и успешное национальное и культурное развитие нашей русско-украинской нации прямо зависят и неразрывно связаны со свободой и прогрессом всей остальной России»²⁶.

В середині 90-х років у радикальній партії укріпилися націоналістичні елементи, які орієнтувались на цесарську Австрію. Замість «Народу» з 1895 р. вони почали видавати журнал «Радикал» і газету «Громадський голос», які висували буржуазно-демократичну програму викупу поміщицької землі державою, а потім продажу її селянам по 15—20 моргів на господарство. В боротьбі з цими ревізіоністськими і реформістськими тенденціями Павлик не проявив принциповості, а іноді і сам допускався помилок ліберально-реформістського характеру.

Значною заслугою Павлика була його боротьба проти ідеології українського буржуазного націоналізму, який в Галичині в зв'язку з її економічною і політичною відсталістю, складним переплетінням соціальних і національних проблем був особливо небезпечним для справи об'єднання трудящих різних національностей.

Вже в 1877 р. в одному з листів до І. Франка Павлик чітко виявив свою непримиренність до українських буржуазних націоналістів, різко критикував їх заклик до «самостійної української буржуазної держави». Двома роками пізніше в листі до редакції журналу «Карпати», який виходив в Ужгороді, Павлик близько підійшов до правильного розуміння класової природи націоналізму. Він підкреслив, що націоналістичну боротьбу «веде між собою майже виключно інтелігенція всіх народів, власне, та її часть, в котрої вже далєбі й мозку дасть бі і в котрої нагомість більші черева і більше лою в тілі. Мужики ж, робітники фабричні й мозкові, а особливо ці останні, вже й тепер не думають починати війну з-за народності»²⁷.

Для Павлика основним у національному русі була боротьба за поліпшення економічного становища трудящих. На його думку, це національне, а соціальне питання є головним питанням визвольного руху. «Осібна руська Галичина,— писав він,— річ сама про себе формальна, а ж суспільні й інші порядки остали би ті самі, значить і «руський сойм» уряд був би майже такий самий, як тепер»²⁸. В суспільному розвитку народу Павлик на перше місце ставив соціальне питання. В доповіді «Потреби етнографічно-статистичної роботи в Галичині» він говорив: «Тепер патріотизм — то любов до голодного, обдертого жебрак-робітника; йому помагати, до нього заговорити зрозумілою йому мовою про юяку світову мудрість, його дивинути матеріально й морально — значить його любити, значить бути патріотом»²⁹.

²⁵ Журн. «Народ», 1892, № 13—14, стор. 179—180.

²⁶ Журн. «Народ», 1892, № 2, додаток.

²⁷ «Переписка...», т. II, стор. 36.

²⁸ Журн. «Народ», 1890, № 8, стор. 109.

²⁹ Журн. «Друг», 1876, № 2, стор. 250.

Павлик був прихильником тісного культурного зв'язку всіх народів. У редакційній статті журналу «Народ» під назвою «Наше московфільство» він разом з Франком виступив за єднання українського народу з російським, української демократичної культури з російською демократичною культурою. В статті відзначалось, що «націоналізм, котрий би старався відгородити нас від такої спілки з освіченими народами, ми вважаємо напрямом шкідливим...»³⁰.

В іншій редакційній статті журналу «Руське державне право і народна справа» Павлик і Франко, правильно вважаючи, що вільна Україна як самостійна держава можлива лише в майбутньому соціалістичному суспільстві, писали: «Управляти своїм суспільним життям міг би народ тільки тоді, коли б був уведений в життя в найширшій мірі ідеал соціалістичний»³¹. Павлик добре розумів, що домагання української національної буржуазії «самостійної України» — це мрія «самостійно» експлуатувати свій український народ³².

Виступав Павлик і проти української буржуазно-націоналістичної історіографії. Він різко критикував Куліша за намагання змалювати історію України як історію панівних, «культурних» верств нації. В статті «Про строїтелів та руїників» буржуазний націоналіст Куліш зображав народні маси «руїниками». Відповідаючи Кулішу на цей наклеп на український народ, Павлик запитував: «А чіими руками, чіим потом і кров'ю робили се державники? Чіими руками дідиці підносили своє господарство? Чи не селянськими? Чії руки запрацювали ті панські капітали?»³³.

Такою ж гострою була критика Павликом історичних і літературних праць М. Грушевського, якого, за свідченням Франка, Павлик «зненавидів всією душею».

Поборник дружби російського і українського народів, Павлик глибоко шанував велику російську літературу і великих російських письменників; ворог національної нетерпимості, він закликав росіян і українців поважати національні почуття один одного³⁴. Павлик проводив чітку межу між російським урядом і російським народом. «Я вмисне кажу: московський цар, уряд і его шпигуни,— писав Павлик,— бо робітний московський люд і правдиві московські вчені не тільки що невинні українцям в Росії й Австрії, а напротив того, навіть багато стали і можуть ще стати в пригоді одним і другим»³⁵.

Павлик чимало зробив для зміцнення дружби українського і польського народів. В 1880 р. у «Друкованому листі до русинів в Галичині» він, викриваючи націоналізм народовської газети «Батьківщина», писав: «Скажіть самі по щирості: чи руський (український.— О. Л.) полівський і урядницький став, руські вищі верстви — не такі самі гнобителі робітничих людей, як і польські пани, і єврейські лихварі?»³⁶.

Павлик вказував на шкідливість ідеї національної винятковості якогось одного народу для справи визвольної боротьби трудящих усіх країн. В зв'язку з підготовкою до святкування 1 травня 1891 р. він писав у листі до М. Драгоманова: «Я задумав був, щоб на робітничьких зборах 1 мая у Львові були і селяни, і один із них щоб навіть промовляв про те, наскільки наші сільські робітні люди можуть годитися з все-

³⁰ Журн. «Народ», 1891, № 3, стор. 38.

³¹ Журн. «Народ», 1891, № 1, стор. 9—10.

³² Журн. «Народ», 1892, № 1, стор. 5.

³³ Журн. «Народ», 1890, № 1, стор. 14.

³⁴ Журн. «Народ», 1891, № 10—12, стор. 185.

³⁵ «Переписка...», т. IV, стор. 269.

³⁶ М. П а в л и к, Вибрані твори, стор. 12.

світнім робітничим рухом і знов — наскільки для них пустий чи й шкідливий руський (український.— *О. Л.*) шовінізм...»³⁷.

М. Павлик належав до діячів революційно-демократичного напрямку. В його світогляді переважали матеріалістичне розуміння світу, критика релігії і релігійної ідеології, бойовий, революційний характер просвітництва. Щождо його політичних і соціологічних поглядів, то, незважаючи на непослідовність в ряді питань, він все ж на першому місці ставив соціальне питання. В художній творчості, в листах і особливо в публіцистиці Павлик виступав ворогом усілякого гніту, розвінчував антинародний характер буржуазних партій в Галичині, правдиво показував класовий характер австрійської буржуазно-поміщицької держави. Особливо великі заслуги Павлика в справі боротьби за єдність і братерство слов'янських народів, зокрема російського і українського. Ведучи непримиренну боротьбу проти українського буржуазного націоналізму в Галичині та його ідеологів (В. і О. Барвінських, П. Куліша, Ом. Огоновського, Смаль-Стоцького, Ю. Романчука, М. Грушевського і ін.), він водночас рішуче виступав за якнайтіснішу єдність російського і українського народів у боротьбі проти соціального гніту.

Павлик підтримував зв'язки з російськими соціал-демократами і не тільки співчутливо ставився до їх діяльності, а й допомагав їм розповсюджувати революційні видання в Росії та на Україні. Це — одна з яскравих сторінок політичної біографії Павлика, яка розкриває революційно-демократичний характер його світогляду.

Активна діяльність Павлика у визвольному русі, в суспільному і культурному розвитку Галичини була прикладом патріотичного служіння народу, якому він віддав все своє життя.

³⁷ «Переписка...», т. VI, стор. 173

ПОВІДОМЛЕННЯ

М. В. БЕЛЬСЬКА

ЗМІНИ В СКЛАДІ РОБІТНИКІВ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ

На всіх етапах розвитку радянської соціалістичної держави робітничий клас відігравав і відіграє головну роль у житті нашого суспільства. Історія Радянської країни повністю підтвердила вказівку В. І. Леніна про те, що «тільки певний клас, саме міські і взагалі фабрично-заводські, промислові робітники, спроможний керувати всією масою трудящих і експлуатованих у боротьбі за скинення ярма капіталу, в ході самого скидання, в боротьбі за вдержання і зміцнення перемоги, в справі творення нового, соціалістичного, суспільного ладу, в усій боротьбі за цілковите знищення класів»¹.

Після перемоги Жовтневої революції робітничий клас став головною суспільною силою в нашій країні. Одночасно відбулось і кількісне та якісне зростання самого робітничого класу.

За роки Радянської влади склад робітничого класу нашої країни значно змінився. Особливо важливі зміни відбулися в період довоєнних п'ятирічок. Саме тоді лави робітничого класу швидко зростали за рахунок робітничо-селянської молоді. У промисловості почала працювати велика кількість жінок. Проте історія робітничого класу у той період досліджена недостатньо. Вкрай незадовільно, як відзначалося в редакційній статті журналу «Коммунист»², вивчено питання про зміну чисельності робітничого класу, джерела поповнення його рядів, зростання культурно-технічного рівня і добробуту робітників у союзних республіках. Це повністю стосується історії робітничого класу України.

Дане повідомлення має на меті висвітлити зміни у складі робітників важкої промисловості України за роки другої п'ятирічки — його кількісне зростання і джерела поповнення, зміну вікового і статевого складу робітників.

Вирішальний вплив на значні зміни в складі робітників мали перетворення, які відбувалися в економіці країни, насамперед здійснення політики соціалістичної індустріалізації в роки першої п'ятирічки. Другий п'ятирічний план являв собою нову, ще грандіознішу програму розгорнутого соціалістичного будівництва. Головним економічним завданням другої п'ятирічки було завершення технічної реконструкції всіх галузей народного господарства, створення для них сучасної технічної бази, опанування світовими досягненнями науки і техніки.

Як і в попередній період, у роки другої п'ятирічки в основу технічної реконструкції було покладено розвиток важкої промисловості,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 373.

² Див. журн. «Коммунист», 1959, № 8.

особливо машинобудування, енергетики і чорної металургії. Внаслідок цього на кінець п'ятирічки Радянський Союз перетворився у незалежну в техніко-економічному відношенні країну. Радянська промисловість повністю забезпечувала потреби народного господарства і оборони країни.

Великих успіхів у розвитку всіх галузей народного господарства домоглися і трудівники України. Особливо значними були досягнення в галузі електрифікації народного господарства. За роки другої п'ятирічки виробництво електроенергії на Україні збільшилось майже в 3 рази³. Це дало можливість більше використовувати її для механізації та автоматизації трудомістких процесів виробництва.

Друга п'ятирічка була одним з найважливіших етапів боротьби за перетворення раніше відсталого Донбасу в передовий вугільний басейн країни. Видобуток вугілля за п'ятирічку збільшився на 76%⁴.

Великих успіхів було досягнуто в галузі чорної металургії. Виплавка чавуну за той же період збільшилась на 125%, сталі — на 170,7%⁵. На кінець другої п'ятирічки Україна виплавляла чавуну в 1,4 рази більше, ніж Франція, у 4 рази більше, ніж Японія, і в 15 разів більше, ніж панська Польща⁶. Один металургійний завод ім. Кірова (Донбас) виплавляв чавуну стільки, скільки давали Польща та Італія разом⁷.

Швидкими темпами розвивалось машинобудування. Його продукція за роки другої п'ятирічки зросла більше ніж у 2,9 рази, а в порівнянні з дореволюційним рівнем — у 29 разів⁸. Значні досягнення мала хімічна промисловість, яка за п'ятирічку збільшила свою продукцію в 3,4 рази⁹.

В ті ж роки швидкими темпами розвивалась легка і харчова промисловість.

У зв'язку з розвитком промисловості зростав кількісно робітничий клас. На Україні кількість робітників і службовців за роки перших двох п'ятирічок зросла у 2,4 рази і становила в 1937 р. 4,8 млн. чол.¹⁰

У важкій промисловості України кількість робітників збільшилась з 411,6 тис. чол. у 1928 р. до 867,3 тис. у 1932 р. та 936,1 тис. чол. у 1936 р.¹¹ З цих даних видно, що зростання лав робітників важкої промисловості відбувалося нерівномірно. Якщо за роки першої п'ятирічки до них влилося 455,7 тис. чол., то за роки другої — лише 68,8 тис. чол. Така нерівномірність пояснюється тим, що в роки першої п'ятирічки промисловість країни була оснащена в основному застарілим устаткуванням. За тих умов накреслені партією високі темпи зростання виробництва могли бути досягнуті, головним чином, за рахунок збільшення кількості робітників. Недовиконання планових завдань по продуктивності праці компенсувалося понадплановим зростанням чисельності робітників¹². Швидкому збільшенню кількості робітників сприяло введе-

³ «Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР», М., 1939, стор. 130.

⁴ Там же, стор. 141.

⁵ Там же.

⁶ «Радянська Україна за 20 років, Статистичний збірник», Харків, 1937, стор. 8.

⁷ «Донбас — крепость социалистической экономики, Статистический сборник», Сталино, 1939, стор. 4.

⁸ «Радянська Україна за 20 років», стор. 85.

⁹ «Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР», стор. 141.

¹⁰ «Радянська Україна за 20 років», стор. 13.

¹¹ Підраховано за статистичним збірником «Праця в УРСР», К., 1937, стор. 126, 142, 149, 156, 162.

¹² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 806, оп. 2, спр. 80, арк. 53.

ня в дію багатьох нових підприємств наприкінці першої п'ятирічки. Усього за період цієї п'ятирічки було збудовано 1500 підприємств, з них більш ніж 400 на Україні.

У роки другої п'ятирічки партія накреслила середньорічний темп росту промислової продукції в 16,5% проти 21—22% у попередній період. Програму промислового будівництва можна було виконати лише на базі максимальної механізації процесів виробництва, підвищення кваліфікації робітників, освоєння ними великої маси нової техніки, різкого підвищення продуктивності праці. Можливості для цього були. Внаслідок завершення технічної реконструкції промисловість України переозброїлась новими засобами виробництва на 87,8%, причому такі галузі важкої промисловості, як енергетична, кам'яновугільна і залізорудна поновили своє устаткування на 100%, чорна металургія — на 99,9%¹³.

Впровадження нової техніки та краще її використання сприяло підвищенню продуктивності праці за роки другої п'ятирічки більш ніж удвоє¹⁴. Це привело до скорочення попиту на додаткову робочу силу. На деяких підприємствах утворилися лишки робочої сили. Незважаючи на велику кількість нової техніки, багато господарників, як і раніше, намагались збільшити випуск продукції за рахунок зростання чисельності робітників. Зайва кількість робочої сили гальмувала механізацію виробництва. Раднарком України в січні 1933 р. змушений був видати спеціальну постанову «Про розвантаження підприємств від зайвої робочої сили», в якій вимагав встановлювати кількість робітників на підприємствах залежно від ходу виконання виробничих планів і рівня продуктивності праці¹⁵.

Впровадження механізації спричинилося до скорочення кількості робітників на окремих підприємствах. Так, на дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського у зв'язку з механізацією і кращою організацією виробничого процесу кількість робітників зменшилась на 25%¹⁶.

Найбільш яскраву картину заміни важкої праці людей роботою машин давав у той час Донбас. За рівнем механізації видобутку вугілля Донбас на кінець другої п'ятирічки вийшов на перше місце в світі, випередивши США, Німеччину та інші країни. 89% усіх робіт на шахтах Донбасу виконували механізми¹⁷.

Донбас славився не тільки новою технікою, а й людьми-новаторами, які оволоділи нею. Наполеглива боротьба всіх громадських організацій під керівництвом Комуністичної партії за підвищення технічного рівня шахтарів та поліпшення їх добробуту викликала могутній рух новаторів виробництва за повне використання нової техніки. Цей рух сприяв значному підвищенню продуктивності праці. Вже при встановленні свого першого виробничого рекорду О. Стаханов, ініціатор нових методів праці, виконав норму 14 робітників-зайбників.

Швидко поширення стахановського руху привело до зменшення кількості робітників на підприємствах. Наприклад, на III дільниці шахти «Червоний Жовтень» після переходу на нові методи роботи з 30 зайбників залишилось 15, решту перевели на нові шахти¹⁸. По всьому

¹³ «Соціалістична Україна, Статистичний збірник», К., 1937, стор. 22.

¹⁴ «Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР», стор. 73.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 2, спр. 80, арк. 25—26.

¹⁶ Там же, ф. 1281, оп. 4, спр. 680, арк. 481.

¹⁷ «СССР и капиталистические страны, Статистический сборник», М., 1939, стор. 47.

¹⁸ Газ. «Социалистический Донбасс» (орган Сталінського обкому КП(б)У та облвиконкому) від 22 вересня 1935 р.

Донбасу, як відзначалось на травневому пленумі ЦК КП(б)У 1936 р., за 9 місяців після впровадження стахановських методів праці було скорочено 14,5 тис. гірників. Вони були переведені на ті ділянки, де робітників не вистачало, а також в інші галузі промисловості¹⁹.

Незважаючи на скорочення чисельності робітників з 319,6 тис. у 1932 р. до 282,1 тис. у 1936 р.²⁰, видобуток вугілля в Донбасі зріс з 39,2 млн. т у 1932 р. до 69 млн. т у 1937 р.²¹ Це свідчило про значне підвищення продуктивності праці.

В різних галузях важкої промисловості України кількість робітників змінювалася неоднаково. Так, з 1932 р. до 1936 р. кількість робітників у залізорудній промисловості зросла з 22,4 тис. чол. до 24,5 тис. чол., у хімічній — з 50 тис. чол. до 59,7 тис. чол., у чорній металургії — з 155,4 тис. чол. до 166,6 тис. чол., у машинобудівній — з 319,7 тис. чол. до 403,1 тис. чол.²² Як свідчать наведені дані, найбільш зросли ряди машинобудівників. Це сталося внаслідок пуску кількох великих заводів. За роки другої п'ятирічки стали до ладу Ново-Краматорський, Харківський турбогенераторний та верстатобудівний заводи, ряд заводів сільськогосподарського машинобудування та ін. Однак і в цій галузі промисловості приріст продукції відбувався, головним чином, за рахунок підвищення продуктивності праці. Це видно хоча б з того, що при збільшенні кількості робітників на 26% валова продукція машинобудування УРСР зросла на 264%²³.

Друге місце по зростанню чисельності робітників займала чорна металургія. За роки другої п'ятирічки стали до ладу такі її велетні, як «Запоріжсталь», «Азовсталь», Криворізький металургійний завод, Макіївський, Нікопольський, Маріупольський трубні заводи та ін. На прикладі розвитку чорної металургії теж добре видно успіхи народного господарства УРСР у справі підвищення продуктивності праці. При незначному збільшенні кількості робітників валова продукція цієї галузі промисловості зросла за п'ятирічку більш ніж у 2, а хімічної — у 3,4 раза²⁴.

Наведені цифри свідчать про успішне виконання робітничим класом України вказівок партії про збільшення продуктивності промисловості в роки другої п'ятирічки за рахунок повного використання створених потужностей і освоєння техніки, раціоналізації виробництва, а не за рахунок зростання кількості робітників.

Соціалістична раціоналізація виробництва прямо протилежна капіталістичній. Остання прискорює процес збагачення буржуазії і зубожіння пролетаріату. Лише при соціалістичній системі господарства робітник зацікавлений у повному використанні техніки. Стимулом до цього є його впевненість у тому, що максимальне використання техніки не тільки не загрожує йому безробіттям, зниженням зарплати, зубожінням, а навпаки — веде до зростання його заможності і культури. Звідси невтомна робота думки, ініціативність, винахідливість ударників і всієї маси робітників.

Звільнені внаслідок раціоналізації робітники планово переводились

¹⁹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 471, арк. 37.

²⁰ «Праця в УРСР», стор. 126.

²¹ «Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР», стор. 141.

²² «Праця в УРСР», стор. 142, 149, 156, 162.

²³ «Социалистическое строительство Союза ССР, Статистический сборник», М.—Л., 1939, стор. 160.

²⁴ «Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР», стор. 141.

в інші галузі важкої промисловості, а незначна їх частина перейшла в легку та харчову промисловість, яка в роки другої п'ятирічки розвивалася дуже швидкими темпами.

Які ж були джерела поповнення лав робітничого класу у роки другої п'ятирічки?

Документи про соціальне походження робітників та їх поповнення в той період дуже бідні. Більшість архівних фондів підприємств важкої промисловості загинула. Але навіть наявні неповні дані дають підставу твердити, що основним джерелом поповнення лав робітничого класу в роки другої п'ятирічки, як і раніше, були сім'ї робітників та селян.

Відомо, що з самого початку розвитку капіталізму в Росії селянство було головним джерелом, з якого формувався, а згодом поповнювався робітничий клас. В міру розвитку капіталізму, починаючи з ХХ століття, все більшу роль у поповненні рядів робітників починає відігравати міське населення. Це пояснюється повільним розвитком промисловості в дореволюційній Росії і, отже, незначною потребою в робочій силі. Селянство, як джерело робочої сили для промисловості, напередодні Жовтневої революції, за винятком воєнних років, відходить на другий план.

Таке ж співвідношення між міським і сільським джерелами залишалось і в роки відбудови народного господарства. Більше того, в період розрухи 1920—1921 рр. частина спадкових робітників змушена була йти на село і займатися до куркулів.

Небачено швидкий розвиток промисловості привів до ліквідації безробіття. Міські резерви робочої сили були скоро вичерпані. Відчувалась нестача робітників. Так, на початку 1933 р. металургійним заводам Дніпропетровська потрібно було додатково 8355 робітників, «Азовсталі» — 2071²⁵. У залізорудній промисловості в лютому 1933 р. невивстачало 10% необхідної кількості робітників²⁶.

Враховуючи таке становище, партія рекомендувала господарникам у 1931 р. перейти до організованого набору робітників. Організований набір на основі договорів з колгоспами і колгоспниками повинен був стати також засобом боротьби проти плинності робочої сили, яка досягла в той час великих розмірів.

Виконуючи вказівки партії, господарські організації розгорнули організований набір робітників, проте недостатньою мірою, через що ця форма залучення робітників у промисловість не стала переважною. Велике місце у наймі робочої сили в роки другої п'ятирічки посідав самоплив. Однак слід зазначити, що організований набір відіграв певну роль у боротьбі проти плинності робітників, сприяв залученню селян до роботи в промисловості.

Цьому допомагали й ті докорінні зміни, які відбулись на той час на селі. У зв'язку із завершенням колективізації сільського господарства, новою організацією праці та її механізацією з'явилися нові резерви робочої сили, які можна було використати в промисловості. Особливо багато селян прийшло на виробництво у 1931—1933 рр., у період бурхливого розвитку промисловості і ліквідації безробіття. Так, серед загальної кількості робітників, набраних для підприємств чорної металургії України в 1931 р., селяни становили 63,4%, а в 1933 р. — 65,1%. На реконструйованих і нових підприємствах вихідців із селян працювало ще більше. Наприклад, серед робітників, які поступили на металур-

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1281, оп. 4, спр. 643, арк. 1.

²⁶ Там же, ф. 8060, оп. 2, спр. 92, арк. 23.

гійний завод ім. Сталіна в 1931 р., селяни становили 74,5%, а в 1933 р.— 75%²⁷.

На I Дніпропетровській обласній партконференції відзначалось, що тільки за 1932 р. у промисловість області влилось 133 тис. чол., з них— 60% селян²⁸. Значна кількість селян була залучена до роботи на шахтах. У 1933 р. вони становили 67% усіх робітників вугільного Донбасу²⁹. В наборах шкіл ФЗН важкої промисловості в той період також переважали діти селян³⁰.

Великий вплив вихідців із села сприяв росту міського населення України. Щороку воно збільшувалось на сотні тисяч, а в 1930—1932 рр.— на мільйони чоловік. Особливо швидко зростали такі робітничі селища Донбасу, як Ворошиловськ, Артемівськ, Слав'янськ та ін. Значно розвинулись і промислові центри України— Запоріжжя, Кривий Ріг, Харків, Дніпропетровськ, Сталіно, Краматорськ.

Питома вага спадкових робітників значно знизилась, і в 1933 р. у чорній металургії України вона становила лише 49,3%, у тракторобудівній промисловості— 44,3%, електротехнічній— 49,2%³¹, вугільній— близько 35%³².

За роки другої п'ятирічки зміни в соціальному походженні робітників були менш значними. В той період робітничий клас поповнювався, головним чином, за рахунок міського населення. Це пояснюється, насамперед, повільнішими темпами зростання виробництва в той час і скороченням попиту на робочу силу. Так, на III Донецькій обласній партконференції прямо вказувалось, що в зв'язку з скороченням попиту на робочу силу поповнення приходило до шахт переважно з робітничих сімей Донбасу і частково з інших галузей промисловості та транспорту³³.

Про скорочення поповнень робітничого класу вихідцями з села можна судити також на підставі даних про осідання прийшлого населення в містах. Так, якщо у 1930 р. в промислових центрах України осіло 2,6 млн. чол., а в 1931 р.— 4,1 млн., то у 1933 р.— лише 0,7 млн. чол. У наступні роки кількість їх дещо зросла, але була значно меншою, ніж у роки першої п'ятирічки³⁴. Крім того, серед робітників, які поступили на промислові підприємства за період другої п'ятирічки, більшу частину становили жінки (в роки першої п'ятирічки їх було 33%)³⁵, а вони в основному походили з робочих родин.

Отже, на кінець другої п'ятирічки питома вага спадкових робітників дещо зросла. Однак через порівняно невеликий приріст робітників значних зрушень за той час відбутися не могло. На кінець п'ятирічки вихідці із села становили майже половину всіх робітників важкої промисловості України.

Залучення селян до роботи на промислових підприємствах сприяло зміцненню зв'язків між містом та селом. Гартувалася дружба робітників і селян. Поряд з цим слід зазначити, що селяни, які влилися до лав робітників, часто приносили з собою недисциплінованість, окремі ви-

²⁷ «Профсоюзная перепись 1932—1933 гг.», М., 1934, стор. 100—103.

²⁸ «Матеріали до I обласної партконференції», Дніпропетровськ, 1932, стор. 75—76.

²⁹ «Народне господарство Радянської України», К., 1945, стор. 84.

³⁰ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі— ЦДАЖР СРСР), ф. 7297, оп. 7, спр. 73, арк. 3.

³¹ «Профсоюзная перепись 1932—1933 гг.», стор. 110—127.

³² «Народне господарство Радянської України», стор. 84.

³³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 305, арк. 40.

³⁴ «Труд в СССР, Статистический ежегодник Госплана СССР», М., 1936, стор. 7.

³⁵ Підраховано за статистичним довідником «Праця в УРСР», стор. 126, 128, 142, 144, 149, 151, 156, 157, 162, 169.

хідці з села надовго лишалися носіями дрібнобуржуазної ідеології і поповнювали ряди тих рвацьких елементів серед робітничого класу, що, як писав В. І. Ленін, «вперто додержуються традицій (звичок) капіталізму і продовжують дивитися на Радянську державу по-старому: дати «їй» роботи якнайменше і якнайгірше,— здерти з «неї» грошей якнайбільше»³⁶.

У середовищі робітників були також діти службовців, кустарів тощо. Їх налічувалось небагато — від 2,2% у чорній металургії до 7,8% у новоствореній електротехнічній промисловості. Крім того, в роки другої п'ятирічки в складі робітничого класу були й класово ворожі елементи (куржулі, торговці та ін.), які становили 0,5% загальної кількості робітників³⁷.

Комуністична партія і Радянський уряд поставили перед партійними, профспілковими і комсомольськими організаціями завдання виховувати робітничий клас, особливо нові його поповнення, перетворювати їх в активних, свідомих будівників соціалістичного суспільства.

Комуністична партія і Радянська держава завжди приділяли і приділяють величезну увагу участі широких мас жінок у виробничому і громадсько-політичному житті країни, адже від цього залежало і залежить успішне виконання грандіозних народно-господарських планів.

За роки першої п'ятирічки до роботи в галузі важкої промисловості України було залучено понад 100 тис. жінок³⁸. Особливо багато жінок прийшло в промисловість у 1931—1933 рр. Однак, незважаючи на велику питому вагу жінок серед нових робітників, план запровадження жіночої праці в цілому не виконувався. Наприклад, погано стояла справа із залученням жінок до роботи на підприємствах у Дніпропетровську, про що говорилося в спеціальному рішенні Дніпропетровського обкому партії від 25 січня 1933 р.³⁹

Серйозною перешкодою для роботи жінок у промисловості в роки першої п'ятирічки було повільне будівництво ясел, дитячих садків тощо. Так, у 1933 р. поза дитячими установами залишалось ще 7200 дітей, матері яких працювали на підприємствах машинобудівної промисловості України⁴⁰. Були випадки, зокрема у вугільному Донбасі, коли жінки не забезпечувалися гуртожитками, а також належним медичним обслуговуванням⁴¹.

За роки другої п'ятирічки профспілкові та господарські організації здійснили ряд заходів щодо залучення жінок у важку промисловість. Було складено спеціальний план запровадження жіночої праці у промисловості по галузях та підприємствах, проведено обстеження багатьох заводів і шахт з метою виявлення робочих місць, де чоловіча праця могла бути замінена жіночою без шкоди для здоров'я жінок. Було також розширено мережу дитячих установ. Так, кількість місць у дитячих садках міст України зросла з 93,7 тис. до 95,2 тис.⁴², а в яслах — з 75 тис. до 112,5 тис.⁴³ Значно збільшилась кількість оздоровчих майданчиків і піонерських таборів. Важливе значення мало також розширення мережі громадського харчування.

³⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 78.

³⁷ «Старые и новые кадры пролетариата», М., 1934, стор. 8.

³⁸ «Праця в УРСР», стор. 128, 144, 151, 157, 163.

³⁹ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 21161, оп. 2, спр. 38, арк. 6—7.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2757, оп. 1, спр. 613, арк. 1—23.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7566, оп. 1, спр. 1844, арк. 1—26.

⁴² «Культурне будівництво УРСР, Статистичний збірник», К., 1940, стор. 33.

⁴³ «Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР», стор. 137.

В результаті вжиття всіх цих заходів за роки другої п'ятирічки вдалося залучити у важку промисловість 36,2 тис. жінок. Усього на жінець другої п'ятирічки у важкій промисловості України працювало 207,2 тис. жінок⁴⁴. Питома вага жінок серед робітників важкої промисловості зросла з 20% у 1932 р. до 22% у 1936 р. По окремих галузях це зростання проходило нерівномірно. Так, у кам'яновугільній промисловості питома вага жінок-робітниць збільшилась за ті ж роки з 20,4% до 26,3%, у хімічній — з 23,8% до 26,3%, у машинобудівній — з 20,9% до 21,1%. У залізорудній промисловості питома вага жінок-робітниць скоротилась з 21,5% до 18,4%⁴⁵.

Наведені дані свідчать про те, що резерви жіночої робочої сили і в роки другої п'ятирічки використовувались недостатньо. Деякі господарники, як про це говорилось у наказі Наркома важкої промисловості Г. К. Орджонікідзе від 2 квітня 1934 р., чинили опір залученню жінок до виробництва⁴⁶. Не відповідала зрелим вимогам і наявна кількість дитячих установ, яких за роки другої п'ятирічки було побудовано з міст на 39 тис. місць. Жінок, які мали дітей і бажали працювати на виробництві, налічувалось у кілька разів більше. Не задовольняло попиту громадське харчування. Тому прискорене будівництво дитячих установ і розширення мережі громадського харчування були визнані важливими завданнями наступної п'ятирічки.

Серед жінок, які прийшли на виробництво, було більше вихідців з міста, з робітничих родин, ніж серед чоловіків.

Масове залучення жінок на виробництво мало величезне прогресивне значення. Поповнення робочої сили вихідцями з сімей робітників зменшувало витрати на житлове будівництво і матеріальне забезпечення робітників та їх сімей. Збільшення кількості працюючих у сім'ї за рахунок залучення жінок до виробництва підвищувало її матеріальний добробут. Робота жінок на підприємствах тісніше зв'язувала робітничу сім'ю з виробництвом і сприяла тим самим закріпленню робітничих кадрів. Та головне полягало в тому, що жінка, яка працювала на підприємстві, духовно зростала, вона усвідомлювала корисність своєї праці, потрібність її для суспільства.

У віковому відношенні поповнення лав промислових робітників відбувалося, головним чином, за рахунок молоді. Багато молоді прийшло на виробництво у роки першої п'ятирічки. Так, у 1933 р. на ХТЗ 80% усіх робітників становила молодь віком до 25 років⁴⁷. З перепису гірників 1932 р. видно, що питома вага молоді у вугільній промисловості Донбасу досягала 45%, а на деяких нових шахтах — 90%⁴⁸. Серед робітниць молоді було ще більше, бо на виробництво йшли наймолодші жінки, менш зв'язані з сім'єю.

У роки другої п'ятирічки поповнення рядів робітників за рахунок молоді відбувалося дещо повільніше, ніж у попередній період. Питома вага молоді серед робітників важкої промисловості навіть скоротилась з 30% на початку п'ятирічки до 27% у 1936 р.⁴⁹ Це зменшення пояснювалось, насамперед, тим, що загальний контингент молоді в той час значно скоротився. До роботи залучалась молодь народження 1916—1921 рр.,

⁴⁴ «Праця в УРСР», стор. 128, 144, 151, 157, 163.

⁴⁵ Там же, стор. 82.

⁴⁶ Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У і Харківського міськкому партії) від 4 квітня 1934 р.

⁴⁷ Журн. «Плановое хозяйство» (орган Держплану СРСР), 1934, № 2, стор. 6.

⁴⁸ Газ. «Комуніст» від 17 квітня 1933 р.

⁴⁹ Підраховано за статистичним збірником «Праця в УРСР», стор. 66, 67, 85, 126, 149, 156.

що через війну і її наслідки відзначалися низькою народжуваністю і високою смертністю. Крім того, в зв'язку з розширенням середньої і вищої освіти багато молоді вчилася у старших класах шкіл і у вузах. За п'ятирічку кількість учнів у середніх школах України збільшилась у 7,6 раза⁵⁰.

Зменшення кількості молодих робітників за роки другої п'ятирічки пояснювалось ще й збільшенням сімейних робітників. Наприклад, у 1936 р. $\frac{3}{4}$ гірників Донбасу були сімейними, в той час як на початку п'ятирічки сімейні становили лише половину всіх робітників. Зріс і середній розмір сім'ї гірника з 1—2 чол. до 2—4 чол.⁵¹ На збільшення кількості сімейних робітників, безумовно, впливало також поліпшення їх матеріального добробуту за роки другої п'ятирічки.

Успішний розвиток сільського господарства сприяв створенню на селі широкої мережі різних курсів по підготовці механізаторів, що також затримувало відхід колгоспної молоді на промислові підприємства.

Незважаючи на зменшення приросту молодих робітників у роки другої п'ятирічки, їх загальна кількість у промисловості України все ж була великою. У важкій промисловості на кінець п'ятирічки працювало 255 тис. чол. віком до 23 років, а в усій промисловості — 536 тис. чол.⁵²

Тисячі молодих робітників, руками яких було збудовано багато нових підприємств, приходили на виробництво прямо з середніх шкіл, з шкіл ФЗН і технікумів. Молодь швидко опановувала техніку і разом з кадровими робітниками показувала чудові зразки праці. Саме молодь стала ініціатором стахановського руху. Так, чорноробом прийшов на Харківський електромеханічний завод Г. Лучников, який через два роки роботи і навчання став майстром провідного цеху А-6. Колишній будівник ХТЗ тов. Лебедев став кваліфікованим робітником, ініціатором стахановського руху на заводі. За визначні трудові показники уряд нагородив його орденом Трудового Червоного Прапора⁵³. Таких прикладів можна навести безліч.

Разом з тим слід відзначити, що серед молодих робітників, які ще мало попрацювали на виробництві, були й малосвідомі, недисципліновані люди, літуні і прогульники.

У боротьбі за перевиховання робітничої молоді Комуністична партія спиралась на досвід і підтримку кадрових робітників. Саме кадрові робітники, хоч вони становили невеликий прошарок серед робітників важкої промисловості (дореволуційний стаж у чорній металургії України мали 22,5%, а в сільськогосподарському машинобудуванні — 13,3% робітників), були основним цементуючим ядром робітничих колективів. Часто вони виступали ініціаторами нових форм організації праці, відігравали велику роль у технічному навчанні молоді, а також вели перед у громадсько-політичному житті колективу і країни. 11 найстаріших робітників Харківського паровозобудівного заводу, наприклад, зразу після сплати позики першої п'ятирічки, звернулись до уряду з проханням про випуск нової позики. «В другій п'ятирічці,— писали вони у своєму зверненні,— перед нами стоять справді велетенські

⁵⁰ «XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков), Стенографический отчет», стор. 173.

⁵¹ А. А. Цукерник, Производительность труда и численность трудящихся в каменноугольной промышленности Донбасса, Харьков, 1940, стор. 32.

⁵² «Радянська Україна за 20 років», стор. 15.

⁵³ Газ. «Соціалістична Харківщина» (орган Харківського обкому КП(б)У та облвиконкому) від 30 серпня 1937 р.

завдання. Цілком свідомі відповідальності за здійснення цих завдань, знаючи, що для цього треба мобілізувати всі сили і ресурси, просимо випустити позику другої п'ятирічки, зобов'язуємось бути передовими з соціалістичному змаганні за якнайшвидше розміщення цієї позики»⁵⁴. Своє зобов'язання робітники виконали.

Отже, за роки другої п'ятирічки відбулися серйозні зміни у складі робітників важкої промисловості. У зв'язку з далішим розвитком виробництва зросла їх кількість. Істотні зрушення відбулися і в джерелах їх поповнення. На кінець другої п'ятирічки у важкій промисловості України працювало близько мільйона робітників. Половину з них становили вихідці з селян, близько третини — молодь. Жінки-робітниця становили чверть усього робітничого складу.

Комуністична партія враховувала склад трудящих і залежно від цього будувала свою організаційну та виховну роботу. Зважаючи на низький кваліфікаційний рівень робітників, лави яких за роки першої п'ятирічки більш ніж подвоїлись, а також виходячи із завдань опанування нової техніки, Комуністична партія у роки другої п'ятирічки провела грандіозну організаторську роботу по технічному навчанню робітників. Враховуючи, що лави робітників більш ніж наполовину складались з недавніх селян, молоді та жінок, Комуністична партія приділяла велику увагу ідеологічній роботі серед них, вихованню у робітників, особливо нових, соціалістичної свідомості.

Боротьба Комуністичної партії у роки другої п'ятирічки за підняття технічного рівня робітників та зростання їх свідомості була величезним вкладом у справу перемоги соціалізму в нашій країні.

Г. Я. СЕРГІЄНКО

СЕМЕН ПАЛІЙ

(До 250-річчя з дня смерті)

Семен Палій — відомий проводир народних повстань проти шляхти і магнатів на Київщині, Брацлавщині, Волині та Поділлі, організатор і ватажок боротьби козацтва з турецько-татарськими загарбниками, учасник Полтавської битви, послідовник Богдана Хмельницького — був поборником великої справи визволення українських земель з-під гніту шляхетської Польщі і возз'єднання їх з Росією.

Його діяльність прославлена в народних піснях, думах, казках і легендах. Образ Палія приваблював видатних російських і українських поетів — К. Ф. Рилєєва, О. С. Пушкіна, Т. Г. Шевченка, які присвятили йому свої твори. Постать Семена Палія знайшла своє відображення і в радянській художній літературі.

Палій виступає в історії України як народний герой і протистоїть зрадникові Мазепі, затаврованому народом.

Буржуазно-націоналістичні історики, більшість яких після Великого Жовтня опинилася в еміграції, намагались і намагаються виправдати зраду Мазепи, зробити його «героєм» України, водночас принижуючи роль Семена Палія і значення його діяльності в історії Правобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.

За умовами Андрусівського договору (1667 р.) між Польщею і Ро-

⁵⁴ Газ. «Комуніст» від 14 травня 1933 р.

сією Правобережна Україна лишалася під владою Польської держави. У 1686 р. ці умови були підтверджені в договорі про «вічний мир».

В другій половині XVII ст. шляхта, повернувшись до своїх маєтків, посилила експлуатацію селянства — збільшила число панщинних днів, запровадила нові численні повинності і натуральні податки. Панщина на Правобережжі, як правило, становила п'ять-шість днів на тиждень. Тогочасні інвентарі дають відомості про наявність на Правобережжі значної кількості малоземельних і безземельних селянських господарств («загородників», «комірників», «халупників»). Наприклад, в с. Борках (Волинь) у 1671 р. вони становили 53% усіх дворів¹.

Правобережні міста також перебували в тяжкому становищі. Шляхта і магнати, перетворюючи їх у джерела свого збагачення, підвищували норми різних податків і повинностей, не турбуючись про розвиток економіки. Магдебурзьке право нехтувалося. Власники міст і старости примушували міську бідноту ремонтувати і утримувати фортеці, брукувати вулиці, гатити греблі, лагодити мости, сплачувати соляне, помірне, капщину, верховщину, воскове тощо. Населення м. Дубно наприкінці XVII ст. поряд з виконанням різних повинностей і сплатою податків відбувало ще й панщину². В результаті ремесло і торгівля на Правобережжі занепадали, становище міських низів погіршувалося.

Крім тяжкого економічного визиску, народні маси зазнавали національно-релігійного гноблення. Шляхта, католицьке та уніатське духовенство переслідували православні братства, церкви і монастирі, слов'янські братські школи і друкарні, насильно насаджували уніатство³. В діловодстві запроваджувалась польська, а іноді і латинська мова замість української.

Від тяжкого феодального гніту правобережне селянство і міські низи шукали порятунку у втечах на південь Київщини і Брацлавщини. Там виникало правобережне козацтво, яке стало надійним захисником південних кордонів України від вторгнень турецько-татарських орд і важливою силою в боротьбі проти польської шляхти.

Правобережне козацтво брало участь у Віденському поході польських військ і розгромі турецько-татарських орд на Дунаї в 1683 р.⁴ Розраховуючи постійно використовувати козацьке військо для захисту кордонів Польщі від вторгнень турків і татар, польський уряд у 1684—1685 рр. дозволив існування козацьких полків і заселення ними земель понад річками Тясмином і Тікичем, а також біля міст Корсуня, Лисянки, Чигирини, Черкас та Умані⁵ — території, що за Андрусівським перемир'ям мала бути нейтральною і незаселеною.

Заселення цих земель і створення козацьких полків очолили полковники Семен Палій — у Фастові, Самуїл Іванович (Самусь) — у Богуславі, Захар Іскра — в Корсуні і Андрій Абазин — у Брацлаві.

Найвидатнішим організатором народної колонізації Правобережжя і проводирем визвольної боротьби був Палій — Семен Пилипович Гурко. Він народився у 40-х роках XVII ст. в козацькій сім'ї м. Борзни,

¹ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 49, оп. 2, спр. 146, арк. 1—2.

² «Архив Юго-Западной России» (далі — «Архив ЮЗР»), ч. 5, т. I, К., 1869, № LV, стор. 177—178.

³ Там же, ч. 1, т. IV, К., 1871, № XV, стор. 29; № XVIII, стор. 32—34; № XXIII—XXV, стор. 41—49; № XVIII, стор. 53—56; ч. 2, т. II, К., 1888, № XLV, стор. 274.

⁴ «Acta do dzi jów króla Jana III—go, sprawy roku 1683», wydał Franciszek Kluczyński, Kraków, t. IV, 1883, № 251, стор. 429; № 310, стор. 534.

⁵ «Архив ЮЗР», ч. 3, т. II, К., 1868, № XXV, стор. 94.

Ніжинського полку. В братських школах Києва Палій здобув високу на той час освіту. В 70-х — на початку 80-х років він перебував на Запорозжжі, де й дістав прізвище «Палій». Вже полковником він брав участь у Віденському поході 1683 р. В 1684—1687 рр. під керівництвом Палія заселялася територія Київщини навколо м. Фастова. На Київщині прибувало населення з Поділля, загарбаного турками, втікачі з Польщі, Молдавії, Лівобережної України і козаки з Запорозжжя. В 1690 р. у Фастові було лише кількост міських жителів і козаків, а за два роки населення вже складало 3 тис. дворів і число козаків становило близько 3 тис. чол.⁶ Фастівські козаки підтримували тісні стосунки з Запорозькою Січчю, листувалися з донським козацтвом.

У 1681—1685 рр. на Київщині і Волині прокотилася хвиля народних виступів проти панського гніту. Польському урядові вдалося її придушити⁷.

У другій половині 80-х років XVII ст. боротьбу народних мас проти польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні очолив Семен Палій і його видатні сподвижники С. Самусь, А. Абазин та З. Іскра. Селяни й міське населення за підтримкою козаків виганяли шляхту і польських урядовців. Шляхетський сеймик Брацлавщини у 1687 р. зажадав від польського уряду виселення козаків. 29 травня 1688 р. шляхта Київщини скаржилася на правобережних козаків, які вважали річки Случ і Ушу своїми кордонами, а на великій території між цими річками і Дніпром позбавляли панів і підстарост маетків і підбурювали селян до повстань. Для захисту шляхти польський уряд у березні 1689 р. надіслав до Полісся військові сили⁸.

Розпочавши боротьбу проти панування шляхетської Польщі, Палій у 1688—1689 рр. через гетьманський уряд Лівобережної України звернувся до царського уряду, «...просячи, чтоб ево с того городка Хвастова со всеми теми войсковыми и жилыми людьми приняли в богохранимую державу... царского пресветлого величества». З Москви було одержано відповідь, в якій говорилося, що через наявність договору про «вічний мир» Росії з Польщею м. Фастів і його населення «явственным способом принять невозможно». Палію радили йти з своїми людьми на Запорозьку Січ, а звідти згодом вийти на Лівобережжя і там розселитися⁹. Щоб не ускладнювати відносин з Польщею під час воєн проти Туреччини наприкінці XVII ст. і Швеції на початку XVIII ст., російський уряд займав таку позицію протягом багатьох років.

Польський уряд на початку жовтня 1689 р. зненацька заарештував Семена Палія разом з групою старшин і козаків у Немирові і звинуватив його у зраді. Проте в квітні 1690 р. Палію вдалося втекти з в'язниці до Фастова¹⁰.

13 квітня 1690 р. Палій знову звернувся до російського уряду з проханням прийняти козаків і жителів Фастова під владу Російської держави і дозволити їм оселитися в спустілому містечку Трипіллі, а також сповістив про бажання козацької старшини присягнути Росії.

⁶ Центральний державний архів давніх актів СРСР (далі — ЦДАДА СРСР), Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 59, арк. 139—140; кн. 62, арк. 374/471; кн. 65, арк. 46, 699; кн. 66, арк. 896; кн. 67, арк. 602; кн. 69, арк. 263; кн. 70, арк. 436; кн. 83, арк. 663, 711—712; кн. 114, арк. 303 зв.

⁷ «Архив ЮЗР», ч. 2, т. II, № LXXV, стор. 408—409; № LXXXV, стор. 458; ч. 3, т. II, № XII, стор. 44—45; № XXI, стор. 76—79; № XXIII, стор. 83—86; № XXV, стор. 93—94; № XXVII, стор. 96—98; № XXXIII, стор. 118—119.

⁸ Там же, № LIII, стор. 180—181.

⁹ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 59, арк. 139—140.

¹⁰ Там же, арк. 157 зв.; «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. С., Львів, 1930, стор. 253, 260—265, 271; журн. «Киевская старина», 1855, т. XII, стор. 412.

Проте царська прамота від 29 квітня на це згоди не давала, а гетьманському урядові пропонувала підтримувати стосунки з Палієм і використовувати його у боротьбі проти татар¹¹.

Щоб придушити визвольний рух на Правобережжі, шляхетська Польща намагалася розгромити козацтво і оволодіти Фастовом. У травні 1690 р., коли Палій з козацьким загоном відбивав татарський напад біля р. Тікича, польський уряд надіслав 40 хоругів війська, щоб захопити Фастів. Ця експедиція успіху не мала, козаки успішно відбили напад¹².

Слава про героїчну боротьбу Палія і його козаків проти татар і шляхти ширилася на Правобережжі серед народних мас, які вважали його продовжувачем справи Богдана Хмельницького¹³.

Гетьман Лівобережної України Мазепа з перших кроків активної діяльності Палія на Правобережжі у листах до російського уряду, прагнучи викликати недовір'я до Палія і кинути на нього тінь підозри, звинувачував його то у намірах приєднатися до татар, то віддатися Польщі.

Палій став ініціатором багатьох походів правобережних та лівобережних козаків проти татар у 90-х роках XVII ст. Так, влітку 1691 р. козацьке військо, очолюване Палієм, перемогло татар біля фортеці Казикермен. У жовтні того ж року Палій знову водив лівобережних і правобережних козаків у похід на Буджак і там погромив татарські чамбули. Татари боялись Палія, як колись Івана Сірка, і навіть пропонували йому турецьке підданство, але одержали рішучу відмову¹⁴.

У 90-х роках XVII ст. на Правобережній Україні розгорнулася боротьба проти польсько-шляхетського панування. Шляхта Київщини і Брацлавщини, боючись великого народного повстання, настійливо вимагала від сейму евакуації козацьких полків і притягнення старшини до суду. Палій звинувачувався у збиранні козацького війська, захопленні території і створенні власної «монархії» на р. Случ¹⁵. У жовтні 1691 р. польський уряд послав наймане військо на чолі з полковником П. Апостолом-Шуровським у засідку під м. Паволоч, щоб зненацька розбити загін козаків, який повертався з буджацького походу, і захопити Палія. Але цей захід польського уряду зазнав нової невдачі¹⁶.

Царський уряд, зваживши на наполегливі прохання Палія, указом від 5 листопада 1691 р. дозволив правобережним козакам перейти на Лівобережжя, не заходячи у Січ. Мазепа приховав цей указ від Палія і, посилаючись на можливі незгоди з Польщею та відсутність у козаків бажання покидати Фастів, радив відкласти цю справу. Уряд Росії погодився з Мазепою, але водночас, визнаючи заслуги козаків у боротьбі з Кримським ханством, таємно послав Палію жалування¹⁷. У вересні 1692 р. російський воєвода в Києві Долгоруков дозволив видати козакам 50 пудів свинцю і пороху¹⁸. Проте царський уряд негативно ставився до антифеодальних виступів народних мас на Правобережжі.

¹¹ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 59, арк. 156—157.

¹² Там же, арк. 284.

¹³ Там же, кн. 62, арк. 326/423.

¹⁴ Там же, арк. 58, 123, 189—190, 347/469; кн. 64, арк. 56, 65—67, 139—140; «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею», т. V, 1633—1699, СПб, 1854, №№ 204—206, стор. 233—236; №№ 209—212; стор. 239—241.

¹⁵ «Архив ЮЗР», ч. 2, т. II, № LXXXIX, стор. 480—481.

¹⁶ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 64, арк. 54, 118—119.

¹⁷ Там же, арк. 54—55, 118—119, 141, 148, 335.

¹⁸ Там же, кн. 66, арк. 661.

Незважаючи на складні обставини, у березні 1692 р. відбувся організований Палієм успішний похід правобережного і лівобережного козацтва під турецьку фортецю Очаків¹⁹.

У тому ж році мали місце нові сутички козаків з польськими військами: у м. Брацлаві, поблизу переправ через р. Буг, Палій із своїми козаками оточив загін регіментаря Дружкевича, забрав гармати, а жовнірів розпустив. Сам регіментар мусив рятуватися втечею²⁰. Восени польські хоруги зазнали поразки від козацьких сотень під м. Немировим. 17 жовтня 1692 р. в листі до Палія регіментар погрожував серйозною війною проти козаків²¹.

У березні 1693 р. Палій очолив похід п'ятитисячного козацького війська під татарську фортецю Казикермен і здобув перемогу над татарами. За цей похід козаки одержали царське жалування і подарунки²².

У жовтні до Києва з Батурина прибув значковий товариш Роман Проценко з царським жалуванням, хоругвою і військовими знаками для Фастівського полку. Мазепа наказав передати все це козакам таємно, але Палій «...об'явив народу, ездячи с ними по улицах киевских»²³. Наприкінці 1693 р. посольство від правобережних козаків на чолі з сотником Г. Дітченком прибуло до Батурина, прохаючи царський уряд дозволити переселення до Росії²⁴.

У 1693 р. шляхетська Польща продовжувала спроби придушити визвольний рух на Правобережжі. Палій на той час добре укріпив фортецю у Фастові, зібрав 3 тис. козацької кінноти і піхоти²⁵. Восени новий регіментар Вільга з 15 хоругами жовнірів і 5 найманими полками наблизився до Фастова. Коронний гетьман Яблоновський вимагав від козаків та мешканців вийти Палія, здати місто регіментареві, а козацьким сотням наказував приєднатися до коронного війська. В разі відмови він погрожував «вогнем і мечем» зруйнувати Фастів і розправитися з його захисниками²⁶. Селяни, міське населення і козаки які зібралися до Фастова з багатьох місць Київщини, відкинули цей ультиматум і готувалися до оборони. Невпевнений у своїх силах, Вільга в середині грудня відступив з-під Фастова. В дрібних сутичках обидві сторони зазнали деяких втрат²⁷. Відступу шляхетського війська сприяла також позиція Російської держави.

У лютому 1694 р. Вільга з 17 хоругами захопив м. Корнин і підступив до Фастова, вимагаючи від Палія залишити місто. Козаки спочатку гарматним вогнем відігнали нападників, а згодом у боях під Корнином і Коростишевим завдали рішучої поразки польсько-шляхетським хоругам²⁸.

Під час наступу польського війська на Фастів Мазепа послав до Польщі свого гінця В. Омельницького повідомити Яблоновського про те, що з Лівобережжя Палій допомоги не одержить²⁹. Мазепа будь-що намагався викликати на Правобережжі серйозний збройний конфлікт,

¹⁹ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 66, арк. 413—414; стовп. 214, арк. 143.

²⁰ «Starożytności historyczne polskie», t. 2, Kraków, 1840, стор. 531—532.

²¹ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 66, арк. 398—403, 614—623, 627—633.

²² Там же, кн. 67, арк. 53—54, 58, 172—176, 294, 298.

²³ «Летопись Самойла Величка», т. III, К., 1855, стор. 200—201.

²⁴ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, стовп. 220, арк. 25—26.

²⁵ Там же, кн. 67, арк. 602.

²⁶ Там же, кн. 70, арк. 379—382, 438—440.

²⁷ Там же, стовп. 220, арк. 92—93.

²⁸ Там же, арк. 109, 120—121, 157—159.

²⁹ Там же, арк. 142, 148.

в якому правобережне козацтво могло б бути розгромлене. В той же час лівобережна старшина пропонувала царському урядові придушити визвольний рух на Правобережжі. «...Лутче малую искру угасить, нежели большой огонь тушить,— писав Мазепа до Москви,— а наипаче для того, чтоб тогда в малой Росии не учинил он какова мятежу...». Проте царський уряд не поділяв цих побоювань.

На початку березня 1694 р. Вільга організував новий наступ кількох десятків хоругв коронного війська на Фастів. Наймані полки зайняли Іванків і Коростишів. Палій розгромив наймані полки і примусив регіментаря відступити³⁰. Зазнавши нової поразки, польські урядовці знову почали збирати військо для походу на Фастів. Палій послав сотню козаків у Димер для посилення гарнізону, а сам зміцнював фортецю у Фастові; водночас він звернувся по допомогу до лівобережного гетьмана та за дозволом до російського уряду перейти в межі російської держави (у Трипілья або Васильків), але царський уряд запропонував йому старий план переходу на Лівобережжя через Січ³¹.

У березні 1694 р. Палій їздив до Батурина, прохаючи військової підтримки на випадок великого наступу польсько-шляхетської армії. Він не хотів залишити Фастова і доводив гетьманському урядові значення цієї фортеці для захисту Києва і «для осторожности всей Малороссийской страны...»³².

Борючись проти шляхти, правобережне козацтво продовжувало війну з татарами. Влітку і восени 1694 р. правобережні і лівобережні полки ходили у походи на Буджак, громили татар під Очаковим і знищили фортецю Паланку. За ці походи козаки були щедро нагороджені російським урядом³³. Новий похід під керівництвом Палія відбувся восени 1696 р. під Дубосари і Тягинь, але через ранню й холодну зиму успіху не приніс³⁴.

У другій половині 90-х років народні маси і козаки продовжували виганяти шляхту і польських урядовців та визволяли міста й села Правобережжя. Загони козаків з допомогою селян визволили на Київщині Горностайпільську, Бородянську, Козаревицьку, Веледницьку та інші волості, а також міста Павлоч, Іванків, Бишів, Котельню, Ножинськ та ін. Всюди відновлювалися козацькі порядки³⁵. Селяни платили на утримання козацького війська «борошно» та інші податки.

На початку 1697 р. відбулася збройна сутичка між козаками і найманим полком Яреми Гладкого, який прибув на Полісся і почав виганяти козацькі сотні з зимових квартир. З Фастова виступив сотник Сава Безпалій (шуряк Палія) із загоном козаків і в м. Іванкові розгромив найманців. Ярему Гладкого було взято в полон і скарано на смерть. Іванків остаточно перейшов до козацьких володінь, і селяни перестали виконувати панщину та платити податки орендарям³⁶.

Наприкінці XVII ст. посилилися вимоги київської і брацлавської шляхти щодо виведення козацьких полків з воєводства — Палія та Іскри з Київщини, Самуся з Вінниці, Абазина з Брацлава, бо вони фактично володіли краєм і винищували шляхту, позбавляли її прибутків.

³⁰ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, стовп. 223, арк. 253—260.

³¹ Там же, арк. 39, 51, 233—234, 257—258.

³² Там же, кн. 69, арк. 62—64, 260—263, 265 зв.

³³ Там же, арк. 952—954, 957 зв.; кн. 71, арк. 189—190, 218.

³⁴ Там же, Оригінали малоросійських актів, ф. 124, спр. 1071.

³⁵ «Архів ЮЗР», ч. 3, т. II, № СII, стор. 329—330; № CVIII, стор. 347—349; № ССXXXVII, стор. 629—631; № CXII, стор. 356—360; ч. 2, т. II, № CVI, стор. 546.

³⁶ «Архів ЮЗР», ч. 3, т. II, № СХІХ, стор. 370—372; ЦДАДА СРСР, Оригінали малоросійських актів, ф. 124, спр. 13, арк. 2, 5, 7—10.

Шляхтичі вимагали відшкодування збитків за рахунок козацьких ватажків³⁷.

Після припинення війни з Туреччиною за Карловицьким миром 1699 р. польський сейм у червні того ж року ухвалив постанову про ліквідацію правобережного козацтва і розпуск козацьких полків протягом двох тижнів³⁸. Для здійснення цього рішення на Правобережжя були послані військові сили, які захопили Немирів, Бар, Вінницю, Брацлав, витіснивши звідти козацькі гарнізони. В цих місцевостях знову запроваджувалась панщина³⁹. Проте спроба чотиритисячного добірного польського війська під командуванням регіментаря Цинського розгромити восени 1700 р. полк Палія і захопити Фастів провалилась⁴⁰. Польсько-шляхетські війська знову почали концентруватися на Волині, готуючись до наступу на Придніпров'я⁴¹.

Взимку 1702 р. ватажки визвольного руху (Палій, Самусь та Іскра) на нараді у Фастові намітили конкретні плани дальшої боротьби проти Польщі⁴². До Фастова збиралися загони повстанців.

На Брацлавщині, Волині і Поділлі повстанський рух розгорнувся в першій половині 1702 р.⁴³ Наприкінці липня того ж року вибухнуло велике повстання проти шляхти на Київщині — у Богуславі, Корсуні і Лисянці. Активну участь в організації його взяли Самусь, Іскра і Семашко. Абазин очолив повстання на Поділлі. Загальне керівництво рухом зосереджувалось в руках Семена Палія. Населення Правобережжя присягало Росії⁴⁴. Повстання мало антифеодальний характер і знайшло відгуки в Галичині, на Лівобережжі та Запорожжі.

Лівобережна старшина вороже поставилась до повстання на Правобережжі, бо воно загрожувало її інтересам. Гетьман Мазепа відмовився допомагати повстанцям і бути посередником під час переговорів про возз'єднання з Росією⁴⁵.

Тимчасом повстанці розпочали активні дії проти польсько-шляхетських військових сил на Правобережжі. Вони оточили Білу Церкву, 7 жовтня оволоділи фортецею Немировим⁴⁶. 16 жовтня повстанський загін з кількох тисяч чол., очолюваний Самусем та Іскрою, розгромив каральний польсько-шляхетський загін регіментаря Руциця під Бердичевим і захопив місто та його фортецю⁴⁷. 10 листопада того ж року після двомісячної облоги капітулювала фортеця Біла Церква; Палій переніс туди свою резиденцію. 14 листопада повстанське військо оволоділо Баром і 24 листопада оточило Меджибіж. Палій, Самусь та Іскра повідомляли в Батурин про перехід Подніпров'я під владу Росії⁴⁸.

³⁷ «Архів ЮЗР», ч. 2, т. III, № I, стор. 4—5; № VIII, стор. 69—70; № XI, стор. 83—84; № IV—V, стор. 25, 33—35; № VII, стор. 55—59.

³⁸ «Volumina legum», t. VI, Petersburg, 1861, стор. 34; «Архів ЮЗР», ч. 3, т. II, № CXVIII, стор. 368—370.

³⁹ ЦДАДА СРСР, Оригінали малоросійських актів, ф. 124, спр. 1168, арк. 3.

⁴⁰ «Архів ЮЗР», ч. 3, т. II, № CXXVII, стор. 387; «Летопись Григория Грабятчин», К., 1854, стор. 240.

⁴¹ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 83, арк. 448, 466.

⁴² «Архів ЮЗР», ч. 3, т. II, № CLXVIII, стор. 484; № CLXXVII, стор. 502; № CLXXXIV, стор. 518—519; № LCX, стор. 464—465; № CLXXIII, стор. 494—495.

⁴³ «Архів ЮЗР», ч. 3, т. II, №№ CXL—CXLV, стор. 423—436.

⁴⁴ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 86, арк. 420, 423—425, 442, 474 зв., 614.

⁴⁵ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 86, арк. 510—511.

⁴⁶ «Первые русские ведомости, печатавшиеся в Москве в 1703 году», СПб, 1855, стор. 2, 18 (далі — «Первые русские ведомости»); ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 86, арк. 668, 676.

⁴⁷ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 86, арк. 687—694.

⁴⁸ Там же, кн. 86, арк. 614, 676, 694, 738—745; кн. 95, арк. 992; «Первые русские ведомости», стор. 19, 21, 38, 44; «Opis powiatu Wasylkowskiego...», стор. 105—106.

Правобережна Україна була охоплена народними повстаннями. Селяни і міська біднота виганяли шляхту, урядовців і ксьондзів, відбирали в них маєтки, землю, худобу та інвентар, організовувались у козацькі загони, які сміливо вступали у відкриті бої з польськими хоругами та шляхетськими ополченнями.

На кінець 1702 р. польський уряд і правобережна шляхта зібрали 15-тисячне, добре озброєне артилерією військо, яке в січні 1702 р. вторглося на Поділля і, користуючись кількісною перевагою, розпочало жорстоке придушення повстань. Селянсько-козацькі загони з боями залишили Ново-Костянтинів, Старо-Костянтинів, Меджибіж, Хмільник, Летичів та інші міста⁴⁹. У лютому каральне військо вступило в межі Брацлавщини. Серйозний опір шляхетська кіннота зустріла в Ладизині. Полковник Абазин зібрав тут дві тисячі козаків і сміливо рушив назустріч ворогу. Однак у запеклому бою повстанці були розбиті. Тяжко пораненого Абазина поляки захопили у полон і скарали на смерть⁵⁰. Польсько-шляхетське військо на початку 1703 р. знищило на Поділлі й Брацлавщині понад 10 тис. чол. населення, серед яких були не лише повстанці, а й жінки та діти. Правобережне населення тікало від звірств шляхти на лівий берег Дніпра, у межі російської держави⁵¹.

Каральна експедиція на Поділля й Брацлавщину не принесла польському урядові й шляхті бажаної повної перемоги над повсталим народом і знищення козацтва. На Київщині головні сили козаків на чолі з Палієм, Самусем та Іскрою готувалися до відсічі полякам. Польський гетьман А. Сенявський не наважився вступити в боротьбу з добре організованим і численним козацьким військом і доручив російському дипломату Й. Паткулю, який проїздом з Відня до Москви був на Правобережжі, примирити Палія з Польщею. Місія Паткуля у Фастові успіху не мала. Палій погодився укласти перемир'я, але віддати Польщі Білу Церкву без письмового указу Петра I рішуче відмовився⁵².

Незважаючи на вимоги Польщі, російський уряд не вживав санкцій проти правобережного козацтва і не дозволяв втручатися у справи Правобережної України гетьману Мазепі, який охоче послав би своїх сердюків для придушення антишляхетських повстань. У березні 1703 р. козакам Правобережжя було надіслано з Москви 1 тис. ефімків жалування і різні подарунки Палію. Із Запорозької Січі на допомогу Палію у березні того ж року прибуло 200, а в липні — 1 тис. козаків. Все це дуже непокоїло Мазепу⁵³.

У 1703—1704 рр. шведські війська Карла XII оволоділи містами-фортецями Замостям і Львовом, а також Руським воеводством. Прихильники Карла XII сподівалися використати шведів для придушення народних повстань на Правобережжі⁵⁴. На початку 1704 р. військо магната Любомирського, який перейшов на бік шведів, вступили на Волинь, зайняли П'ятку, Чуднів, Слободища і Житомир. Мазепа в одному з листів до Москви брехливо звинувачував Палія у зносінах з

⁴⁹ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 94, арк. 51, 230—231; кн. 122, арк. 131—132, 135, 141—144, 206, 209, 222; кн. 97, арк. 97—98.

⁵⁰ «Первые русские ведомости», стор. 23, 83.

⁵¹ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 94, арк. 51, 81, 116, 132.

⁵² Там же, арк. 52—56.

⁵³ Там же, арк. 127 зв., 301; кн. 122, арк. 181—182, 189—190, 459—464, 725; кн. 95, арк. 133; «Первые русские ведомости», стор. 184.

⁵⁴ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 89, арк. 156; J. Wimmer, Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700—1717), Warszawa, 1956, стор. 234.

Любомирським. Насправді ж саме готовність правобережних козаків до боротьби змусила шляхту припинити рух до Дніпра⁵⁵.

Протягом зими й весни 1704 р. Мазепа готував зрадницький удар визвольному руху на Правобережній Україні. Він відмовився прийняти Самуся та Іскру з їх полками на Лівобережжя, заборонив лівобережному населенню переходити на правий бік Дніпра для участі у боротьбі проти шляхти, в листах царському уряду звинувачував Семена Палія в зносинах із шведами та домагався дозволу на його арешт. Згоду на арешт Палія дав канцлер Ф. О. Головін у листі від 30 квітня 1704 р.

У травні 1704 р. за наказом Петра I лівобережні козацькі полки вступили на Правобережжя для боротьби з військами прихильників шведів. Палій, Самусь та Іскра приєдналися до цього походу з своїми полками. Народні маси та їх проводирі вважали, що настав час для возз'єднання Правобережної України з Лівобережною. Палій розіслав своїх людей на Поділля і Брацлавщину із закликком до боротьби проти шляхти, яка зраджувала і переходила на бік шведів. Сотник Г. Борисенко підняв повстання в Немирові. На Поділлі й Брацлавщині народні повстання очолили Шпак, Нагуленко і Корсун. Мазепа в той час писав у Москву про свої наміри придушити повстання: «...Палеєво гултайство смирю и полны их будут виселицы»⁵⁶.

31 липня 1704 р. за наказом Мазепи Палій був підступно заарештований у козацькому таборі під Бердичевим і звинувачений у зраді Росії. Гетьманські війська зайняли Білу Церкву, Фастів, Немирів, Корсунь, Богуслав та інші опорні пункти правобережних козаків. Народні повстання жорстоко придушувались сердюцькими командами і шляхтою. Правобережні магнати, шляхта і урядовці висловлювали Мазепі подяку за придушення повстань і повернення маєтків⁵⁷. Так Мазепа за кілька років до відкритої зради народу став душителем його визвольного руху на Правобережжі. Палій за намовою Мазепи в 1705 р. був засланий до Сибіру.

Народні повстання проти польсько-шляхетського гноблення на Правобережній Україні — героїчна сторінка в історії українського народу. Заслання Палія і жорстока розправа над повстанцями завдали дошкулого удару визвольному рухові, але не здолали його. Виступи народних мас не припинилися і в 1705—1711 рр. Правобережна Україна була фактично возз'єднана з Лівобережною⁵⁸.

Восени 1708 р. армія Карла XII вторглася в межі України. Водночас на Правобережжя, яке охороняли російські війська та козаки, розпочали наступ польські війська прихильників шведів⁵⁹. На бік шведських загарбників переметнувся і Мазепа.

Український народ одноставно виступив проти зрадника Мазепи та його спільників, які намагалися відірвати Україну від Росії і відювити ненависний іноземний ґніт.

Народна боротьба проти шведів підривала силу армії Карла XII цим самим подала значну допомогу російським військовим силам,

⁵⁵ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 95, арк. 108—109, 248—249.

⁵⁶ «Архів ЮЗР», ч. 3, т. II, № ССXXXIII, стор. 635—639; ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 95, арк. 431—436.

⁵⁷ ЦДАДА СРСР, Малоросійський приказ, ф. 229, кн. 95, арк. 504—508, 590—591, 44, 666; «Архів ЮЗР», ч. 3, т. II, № ССCLV, стор. 650—651; № ССXLVIII, стор. 656.

⁵⁸ «Український археографічний збірник», т. 3, К., 1930, стор. 28—29.

⁵⁹ «Матеріали для отечественной истории, издал Михаил Судженко», т. II, К., 855, стор. 3—4.

до складу яких влилися лівобережні і правобережні козацькі полки (останні очолював зять Палія полковник Антон Танський).

Знаючи про велику популярність Семена Палія серед українського народу, Петро I 11 листопада 1708 р. наказав негайно повернути його із сибірського заслання⁶⁰. Київський воєвода князь Голіцин 20 листопада у листі до О. Д. Меншикова радив Палія «из сылки... взять, понеже здешней народ к нему zelo склонен и непрестанно его напоминают»⁶¹.

На початку 1709 р. Палій прибув до Москви.

Російське командування мало намір послати Палія з загоном козаків для боротьби проти татар на випадок їх наступу з Криму⁶². У другій половині березня Петро I викликав Палія до своєї ставки у Воронеж. 9 квітня О. Д. Меншиков у листі до нового гетьмана І. І. Скоропадського сповіщав, що Палій «...изрядно принят и награжден его царского величества особливою милостию». Семену Палію було дозволено відвідати дочку в Києві⁶³. Гетьман І. І. Скоропадський видав універсал до козацького війська і населення, в якому наказувалось повернути Палію його майно, пограбоване Мазепою⁶⁴.

Легендарний ватажок правобережного козацтва, заслуги якого нарешті були повністю визнані урядом Російської держави, знову прибув до козаків і став одним з організаторів боротьби українського народу з шведськими загарбниками і прибічниками зрадника Мазепи. Старий і відважний воїн, Семен Палій брав активну участь в історичній Полтавській битві 27 червня 1709 р., а також у переслідуванні розгромлених шведів до Переволочної, де вони капітулювали⁶⁵.

Влітку 1709 р. Семен Палій з правобережними козаками прибув до Фастова. Царський уряд повернув йому посаду охотницького, а згодом і білоцерківського полковника⁶⁶. В січні 1710 р. Семен Палій помер. Його поховано у Межигірському монастирі⁶⁷.

На Правобережній Україні відновився козацький лад. В результаті тривалої визвольної боротьби народних мас відбулося возз'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною. Невдала війна з Туреччиною 1710—1711 рр. примусила Росію на підставі Прутського миру відмовитися від Правобережної України на користь Польщі. Протягом 1712—1713 рр. значна частина населення з правого боку Дніпра перейшла на Лівобережжя.

Семен Палій показав себе талановитим полководцем, державним діячем і дипломатом свого часу. Як і Богдан Хмельницький, він розумів, що без підтримки Росії неможливо врятувати Україну від іноземного поневолення, а тому наполегливо боровся за возз'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною в складі Російської держави.

⁶⁰ «Письма и бумаги императора Петра Великого», т. VIII, вып. I, М.—Л., 1948, № 2839.

⁶¹ В. Ш у той, Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр., Держполітвидав УРСР, К., 1951, стор. 32.

⁶² «Труды императорского русского военно-исторического общества», т. III, Петербург, 1909, стор. 114.

⁶³ «Материалы для отечественной истории», ч. II, стор. 9, 118, 280.

⁶⁴ «Архив ЮЗР», ч. 3, т. II, № ССLXX, стор. 711—712.

⁶⁵ Там же, № ССXCIX, стор. 785; Державна публічна бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, I, № 716, арк. 24—26.

⁶⁶ «Материалы для отечественной истории», т. II, стор. 144, 150, 152; «Архив ЮЗР», ч. 3, т. II, № ССLXXIII, стор. 715—716.

⁶⁷ ЦДАДА СРСР, Малоросійські справи, ф. 124, спр. 63; «Материалы для отечественной истории», т. II, стор. 144, 150—152; «Сказание о Межигорском монастыре, Михаила Максимовича», К. 1865, стор. 33—34.

С. С. КОМПАН

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСЕЛЕНІСТЬ УКРАЇНИ
В XVII ст.

Представники дореволюційної дворянської і буржуазної науки мало займалися питаннями демографії. Нехтування демографією впливало з їх поглядів на історію як на арену дій видатних осіб. Лише радянські історики поставили на перше місце вивчення життя трудящих мас. Проте у справі дослідження кількісного складу нашого народу в різні історичні періоди зроблено ще дуже мало.

Необхідність демографічних досліджень очевидна. В. І. Ленін писав, що дослідити соціально-економічну історію народу — це означає «дослідити закон народонаселення кожної історичної системи господарства і вивчити його зв'язок і співвідношення з даною системою»¹.

Прямі відомості про кількість населення України за часів феодалізму, зокрема в XVII ст., відсутні, тому дослідники змушені використовувати посередні дані. Найбільш цінні з них містяться у податкових документах. Але ці документи періоду XVII ст. збереглися в дуже незначній кількості.

Складність демографічного дослідження минулого України полягає не лише в обмеженості та фрагментарності джерел, а й в трудності їх розуміння. Найвні люстрації і тарифи поборові містять фінансові дані. В них говориться про податні одиниці, число яких рідко збігалося з кількістю родин, тим більше — людей. Крім того, в ті часи не всі господарства і поселення підлягали державному оподаткуванню, і з'ясування кількості неоподаткованого населення становить особливу трудність.

Першим, хто звернувся до цієї теми був представник польської буржуазної історіографії О. Яблоновський. Йому та А. Павінському належить заслуга видання багатотомного зібрання документів, а серед них ряд томів з історії України періоду феодалізму. На підставі цих документів О. Яблоновський написав ряд праць, в яких значну увагу приділив саме визначенню кількості населення на Україні XVI — початку XVII ст.²

Демографічні дослідження України О. Яблоновського тісно пов'язані з його твердженням про культурницьку місію польської шляхти. За його підрахунками, на Волині і Поділлі в той час було 391 516 мешканців³, а на всьому просторі Київського і Брацлавського воєводства, в шість разів більшому за площу Волинського і Подільського воєводств — тільки 545 280 мешканців⁴. Та навіть і цю незначну заселеність українських земель О. Яблоновський вважав наслідком діяльності польської шляхти⁵.

На його думку, на Правобережній і Лівобережній Україні, за винятком Чернігівщини, жило не більше 1 млн. людей, а на 1 кв. км в середньому припадало п'ять-шість мешканців. Такої низької заселеності не знали інші країни Європи. Так, наприклад, заселеність Померанії, що вважалася дуже низькою, дорівнювала 8,2 мешканця на

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 152.

² «Zróżdła dziejowe», t. V—VI, Warszawa; t. XIX—XX, Warszawa, 1889; t. XXII, Warszawa, 1897.

³ Там же, т. XIX, стор. 73.

⁴ Там же, т. XX, стор. 86, 87.

⁵ Там же, т. V, стор. VI.

1 кв. км. У більшості ж європейських країн заселеність коливалась від 12 до 45 мешканців на 1 кв. км⁶. Особливо малонаселеним, твердить О. Яблоновський, було Київське воєводство, яке налічувало 234 тис. мешканців⁷, або 1,9 осіб на 1 кв. км.

Майже водночас із виходом у світ «Zródła Dziejowych» були видані дуже важливі нові аналогічні матеріали. Документи, що стосуються XVII ст., ввійшли в 1—3 томи VII частини видання «Архива Юго-Западной России». Книги супроводжувалися статтями відомого вченого М. Владимирського-Буданова про умови зростання народонаселення на Україні за часів Речі Посполитої⁸.

М. Владимирський-Буданов виступив проти теорії цивілізаторської ролі польського панства на Україні, але заселеність України він також вважав дуже низькою. На його думку, на території південної Брацлавщини і Київщини в другій половині XVI ст. жило всього кілька десятків тисяч людей⁹. Щоправда, як О. Яблоновський, так і М. Владимирський-Буданов, вражені надзвичайно малими цифрами людності в джерелах, довільно збільшили дані останніх у кілька разів. І хоч, незважаючи на це, виходило дуже мало населення, свої висновки вони вважали за максимум припустимого¹⁰.

А втім, варто познайомитись із зауваженнями деяких сучасників, щоб побачити неправдоподібність тверджень про надзвичайно малу заселеність України. Згадаймо, як побивався А. Кисіль над втратою в 1648 р. в зв'язку з визвольною війною українських багатств¹¹, або як антиохійського патріарха Павла Алепського дивувала безліч людей на Україні¹².

Радянський вчений О. Баранович першим довів значно більшу заселеність Волині на початку XVII ст.¹³ і висловив припущення про досить густу заселеність південної Київщини і Брацлавщини¹⁴.

Про безпідставність теорії пустки, яка нібито існувала на цій території, говорили також інші радянські вчені. Однак спеціальних досліджень, крім праць О. Барановича, досі немає.

Більшість податкових реєстрів XVII ст. дають надто малі цифри заселеності України. Але пояснення цьому досі немає. Згадані документи, безумовно, відбивають, принаймні наближено, стан заселеності України того часу, але ми не вміємо їх прочитати. Укладачі реєстрів і збирачі податків XVII ст. знали, що означає та або інша формула реєстру, і їм пояснення були непотрібні. Коли, наприклад, у реєстрі зазначалося, що в с. Мезянові, на Вінничині, живе «4 человека», а корчом у тому селі дві, то всі розуміли, що в селі живе більше, ніж

⁶ Див. О. Баранович, Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство, К., 1931, стор. 19.

⁷ «Zródła dziejowe», т. XX, стор. 87.

⁸ М. Владимирський-Буданов, Населення Юго-Западной России от половины XIII до половины XV в., «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 1, К., 1886; його ж, Населення Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.), «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 2, К., 1890; його ж, Кому принадлежит главная роль в деле заселения Украины в конце XVI и в начале XVII в., «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 3, К., 1905.

⁹ М. Владимирський-Буданов, Населення Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.), стор. 33.

¹⁰ Там же.

¹¹ «Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов», т. I, К., 1898, стор. 209—211, 286—288.

¹² П. Алеппский, Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., вып. II, М., 1898, стор. 15.

¹³ О. Баранович, назв. праця.

¹⁴ О. Баранович, Населення предстенной Украины в XVI в., «Исторические записки АН СССР», М., 1950, № 32.

чотири особи, і знали, скільки приблизно людей ховалось під формулою «4 человека»¹⁵. Коли в 1627 р. в реєстрі було записано, що в с. Красному, на Волині, живе кілька чоловік, а суму податку визначено в розмірі 192 злотих, то сучасники прекрасно розуміли, що йшлося про значно більшу кількість людей¹⁶.

В даній статті ми спробуємо розшифрувати подимні реєстри Київського воєводства за 1628—1631 і 1640 рр. та визначити на їх підставі мінімум його населення. Ці реєстри Київського воєводства охоплюють і частину Чернігівського воєводства. Окремих даних по кожному з них немає. Перевірка по карті поселень, зазначених у податкових реєстрах XVII ст., показує, що територія, яка в них виступає під назвою Київського воєводства, складалась майже з усієї території сучасних Житомирської, Київської, Полтавської, сходу Черкаської, Чернігівської і частини Сумської областей та шести білоруських районів. Починаючи від с. Кам'яного, кордон воєводства проходив через Рокитне, Березну, Соснове, Городищу, Новоград-Волинський, а далі по лінії, що нині відділяє Житомирську область від Вінницької, через села Кошів, Жашкове, Кальни-Болото, по південній межі Черкаської і Кіровоградської областей до Кременчука, Дніпром до устя Орелі, по межі між Полтавською і Дніпропетровською областями до с. Котівки, звідси на північ через с. Машівку, Котельвю, до Недригайлова, Глухова, верхів'їв р. Івотки, далі по північній межі Сумської і Чернігівської областей до Лоева, через Великий Бор, Єльськ до р. Вить, до впадіння її в Прип'ять, а далі по р. Словечній до Березова і с. Кам'яного. Вся ця територія становить площу в 159 200 кв. км.

Правильне розуміння податкових реєстрів XVII ст. неможливе без ознайомлення з історією виникнення системи подимного оподаткування в Речі Посполитій. В 1629 р. замість поборової системи оподаткування була введена подимна. Книги законів Речі Посполитої¹⁷ свідчать про те, що нові реєстри для збирання подимного податку були укладені не по всіх воєводствах відразу. Спочатку уряд дозволив окремим воєводствам сплачувати податок за бажанням — або подимним, або поборами. В останньому випадку використовувалися старі реєстри, що були укладені на підставі поборового універсалу 1578 р.¹⁸ і з незначними змінами служили збирачам податку не лише до 1629 р., а й пізніше, поряд з подимними реєстрами¹⁹.

Саме таким поборовим реєстром і був реєстр Київського воєводства за 1628 р.²⁰ У 1631 р. копія його була використана для збирання нового, ухваленого в 1629 р., подимного податку²¹. Цей реєстр 1628—1631 рр. вимагає особливої уваги, тому що саме на нього покликалися у своїх висновках про безлюдність Київщини дореволюційні дослідники.

Впадає у вічі, що хоч реєстр 1628 р. укладався до сеймової ухвали про подимне, основною податною одиницею в ньому фігурує не лан і не волока, як це було при поборовій системі, а дим. Дуже важливо з'ясувати, чи збігалося поняття «дим» у 1628 р. з поняттям «дім», «родина», як це було в перших подимних реєстрах 1629 р. Відповідність волинського «димув» поняттю «родина» в 1629 р. дала можливість

¹⁵ «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 1, стор. 608.

¹⁶ «Archiwum główny aktów dawnych w Warszawie, Lustracje i rewizje dóbr królewskich», dział XVIII, ks. 74, арк. 68.

¹⁷ «Volumina Legum», т. I—VIII, СПб. 1853—1860.

¹⁸ «Volumina Legum», а. 1578, v. II, f. 981.

¹⁹ Там же, а. 1638, v. III, f. 978.

²⁰ «Źródła dziejowe», т. XX, стор. 65—88.

²¹ «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 1, стор. 356—411.

О. Барановичу встановити, що в той час на Волині жило не 390 тис. людей, як твердив О. Яблоновський, а 650 тис. Аналогічний подимний реєстр Брацлавського воеводства, що не зберігся повністю, дає відомості приблизно про 450 тис. осіб. Беручи до уваги дані О. Барановича, здобуті виборочним способом, про 550 тис. мешканців Брацлавщини перед визвольною війною, а також фрагментарність брацлавського реєстру 1629 р., можна вважати цифру 550 тис.²² цілком обґрунтованою.

Таким чином, податні реєстри 1629 р. по Волині і Брацлавщині зрозумілі і дають більш-менш ясну картину заселеності цих воєводств, а податковий реєстр Київського воеводства за той же період вражає своєю загадковістю.

Співставлення реєстрів Брацлавського і Київського воєводств говорить про різку різницю в заселеності цих суміжних територій, що перебували в однакових політичних і соціально-економічних умовах. Якщо вірити реєстру, на величезній території Київського воеводства, значно більшій за територію Брацлавського, жило близько 135 тис. осіб, майже в чотири рази менше, ніж у Брацлавському воєводстві.

Дивує надзвичайно мала кількість димів по окремих поселеннях. Наприклад, с. Хвосниця мало 5 димів, с. Збранківщина — 12, м. Розваж — 10, села Ключки і Коцівщина — по 4, с. Заставе — 5, м. Копачівз с. Нещірівом — 11 і т. д.

Далі йдуть цифри ще різючіші: с. Осьники, Щурів, Новаки, Рихта, Левковиця — по 1 диму, Хросниця і Хотинівка по 2, Шершні — 3²³. За цим реєстром найбільша кількість димів у селах — 10—15, найменша — 1.

Даним 1628—1631 рр. суперечать дані панських інвентарів. Зокр. ма в інвентарі с. Радомишля Київського воеводства за 1631 р. названо близько 150 глав селянських родин²⁴, у маленьких сусідніх між собою селах Свиди і Видибір в інвентарі 1636 р. зазначено 45 господарств²⁵. Ні таких великих сіл, як Радомишль, ні навіть таких маленьких сіл, як Свиди і Видибір у названих реєстрах Київського воеводства немає. Середня кількість сільських димів тут 5.

У тарифі ж подимного Брацлавського воеводства реєстр починається такими даними: м. Райгород — 109 димів, м. Бучак — 194, с. Панівка — 77, с. Христинів — 121, с. Яструбинці — 42, с. Дзюнків — 15, с. Лідава — 163, м. Маньківка — 204, с. Демидівці — 43, с. Голяки — 84, Красний Став — нова осада — 69 димів і т. д.²⁶

Ще більш вражає порівняння податкових сум. Виявляється, що в Київському воєводстві податок був у 12 разів вищий, ніж у Брацлавському²⁷. З Брацлавського диму бралось лише півзлогого податку, а з Київського — шість злотих. А втім, закон забороняв підвищувати загальнодержавний податок без належного обґрунтування. В 1628—1631 рр. загальнодержавна норма податку на один дим не перевищувала півзлогого²⁸.

Нарешті, варто відзначити, що власники маєтків на Київщині не

²² О. Баранович. Население предстепной Украины в XVI в., стор. 206—210.

²³ «Zródła dziejowe», т. XX, стор. 65—66.

²⁴ «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. 1, стор. 476—479.

²⁵ Там же, ч. VII, т. 1, стор. 414—416.

²⁶ «Zródła dziejowe», т. XX, стор. 130—131.

²⁷ Податковий реєстр Київського воеводства за 1628—1631 рр. містить дані з гершу рату податку, тобто за половину його. Таким чином, у реєстрі зазначена лише половина всієї кількості димів, а також половина належної з воеводства суми податку.

²⁸ В середині маєтків податок збирався відповідно до заможності господарства, але в цілому по країні, «in genere», як зазначалось в документах, на 1 дим припадало 0,5 злогого.

погодились би сплачувати податки у 12 разів більші, ніж у сусідніх воеводствах. Адже шляхта мала право на своїх сеймиках «дозволити» або «не дозволити» визначений сеймом податок.

Подивимось, чи немає пояснень цієї різниці у преамбулі до київського реестру. Тут увагу привертає вислів «реестр вибирання 12 поборів». Ознайомлення з іншими податковими реестрами XVII ст. показує, що подібна формула не поодинокі. Раз-у-раз ми зустрічаємось з визначенням «10 поборів», «15 поборів», «25 поборів», або «двоїга подимних», «троїга», «чворга» і т. д.

В жодному з археографічних видань не дано пояснення наведеним формулам. Цілком очевидно, що тут ми маємо справу з шифром, який добре розуміли і яким користувались збирачі податку XVII ст. Шукаючи ключа до нього, насамперед відзначимо, що на відміну від реестру подимної податі Брацлавського воеводства київський є реестром поборів, тобто списком, яким користувались з 1578 р. Згадаймо, що в сеймовій ухвалі 1629 р. йшлося про право воеводств сплачувати подимне поборами «згідно квітів 1578 р.»²⁹. Оскільки до 1629 р. основною податною одиницею на Київщині була «служба», або «дворище»³⁰, напрошується припущення, що «дим» у київському реєстрі — поняття збірне.

В старих поборових реєстрах, як відомо, основною податковою одиницею також бував «дим», але він, безперечно, не мав нічого спільного з димом-родиною подимних реєстрів після 1629 р. То був дим «принципала», глави дворища, який об'єднував під своєю владою якусь певну групу господарств. Відома дореволюційна дослідниця О. Єфіменко писала, що «дворищна організація мала місце на всій території України приблизно до другої половини XVII ст.», а в окремих місцях — до XVIII ст.³¹ Дворище було не лише земельною, а й податною одиницею, з якою пов'язувались певні повинності. В сукупності ці повинності і становили «службу». Звідси, на думку О. Єфіменко, походив прийнятий в юридичних документах XVII ст. термін «служба» як синонім «дворища»³².

На Київщині в XVII ст. вже не було общинного землевладіння, ясно вирізнялися окремі господарства — дими, «і хоч податок прив'язувався до землі, дворища, сплачувався він кожним димом окремо»³³. Цю важливу думку О. Єфіменко підтверджують сеймові ухвали, починаючи з 1578 р. Майже в кожному поборовому універсалі зазначалося, що в Київському воеводстві, на Волині і всюди, де «мірянних волок немає, а є лише служби, належить збирати податок з кожної осілої служби..., а оскільки в службі може бути кілька димів, то два дими мають складатися на 1 злотий»³⁴.

З цього випливає, що під фіскальним поняттям «дим» у поборовому реєстрі Київщини за 1628—1631 рр. ховалась ціла група димів-родин. В основну податкову одиницю — дим-дворище тут входило 12 димів-родин. Звичайно, в дійсності кількість димів-родин по всіх дворищах однаковою ніколи не була. Про це свідчить, зокрема, спостереження О. Єфіменко щодо способу збирання медової данини в XV—XVI ст. Дослідниця пише, що норма медової данини з окремих дворищ була

²⁹ «Volumina Legum», v. III, a. 1629, f. 587, 676.

³⁰ Там же, ф. 588.

³¹ А. Єфіменко, Дворищное землевладение в Южной Руси, «Южная Русь», т. I, СПб, 1905, стор. 393—394.

³² Там же, стор. 380.

³³ А. Єфіменко, назв. праця, стор. 383.

³⁴ «Volumina Legum», v. IV, a. 1667, f. 338.

різною, залежно від їх розмірів і сил, але в реєстрі цієї диференціації не було³⁵.

Аналогічним способом, очевидно, виплачувався і грошовий податок. Якщо в одному дворіші димів було менше дванадцяти, то в іншому їх було більше, і тому вважалося, що в середньому в кожному дворіші не менше 12 димів. Реєстр відбивав саме цю середню кількість димів і відповідну їм певну суму подимного. Ця сума подимного диференційовано розподілялась власниками маєтків між димами-дворішами і димами-родами відповідно до їх розміру і заможності.

Люстрації другої половини XVI ст. свідчать про велику кількість димів у дворішах. Часом ціле село було одним дворішем. Варто згадати «похлібників» — синів, які відходили від батьків на «свій хліб» і платили за це спеціальний податок розміром в один гріш. На Волині, наприклад, по селах Вітли, Повиття, Родостів у 1565 р. лише таких «похлібників» припадало на кожне дворіще по шість — вісім родин³⁶.

Треба мати на увазі й те, що в дійсності самих дворіш також могло бути більше, ніж зазначалося в реєстрі. Справа в тому, що сума податку завжди була нижча за можливості воеводства, бо, як пише О. Єфіменко, «дворіще як головна податкова одиниця закривало собою своїх членів»³⁷, не давало можливості точно врахувати всі дими. Недарма шляхта домагалася дозволу на сплату податку «поборам», тобто з служби, дворіша, а не з диму. В 1647 р. шляхта Чернігівського воеводства клопоталася про те, щоб платити подимне «за старими квітани». Своє клопотання вона пояснювала побоюванням того, щоб «піддані внаслідок раптового тиску на них не відійшли за кордон держав»³⁸. Безумовно, шляхта мала на увазі, насамперед, свої власні інтереси, але наведене пояснення свідчить про те, що побори їй було вигідніше сплачувати, ніж подимне, і що полегкість полягала в неохопленні всіх димів-родин поборовим податком.

Формулу «реєстр вибирання 12 поборів» слід розуміти як вказівку на наявність у кожному димі-дворіші в середньому 12 димів-родин. При розподілі загальної суми податку на кожний дим-дворіще повинно було припадати по шість злотих, тобто на дим-родину по півзлотого, як і в Брацлавському, Волинському та інших воеводствах.

У складній справі розшифровки даних поборового реєстру темним місцем лишається спосіб, за яким збирався податок з міст, оскільки в містах дворішної системи не було. Реєстр показує, що тут також записувались не окремі дими-родини, а групи димів-родин у середньому по 12, які оподатковувались за тим же принципом: «два дими на один злотий складатись мають»³⁹. Ми ще не знаємо, як утворювались складні фіскальні одиниці в місті з 12 димів-родин. Можливо, що укладачі реєстрів просто підганяли форму обліку платників податків у містах під загальну в країні. Сума податку з міст вказує на те, що підрахунок міського населення слід провадити за тим же принципом, що і сільського, тобто кожний фіскальний дим множити на 12.

Тепер спробуємо визначити кількість населення Київського воеводства, спираючись на дані поборового реєстру 1628—1631 рр. У ньому налічується 11 360 димів, тобто, як ми з'ясували, димів-дворіш. Цифру

³⁵ А. Ефименко, Литовско-русские данники и их дани, «Южная Русь», т. I, СПб, 1905, стор. 431.

³⁶ «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 2, стор. 303—304, 308, 309—310.

³⁷ А. Ефименко, Литовско-русские данники и их дани, «Южная Русь», т. I, стр. 426—427.

³⁸ «Volumina Legum», а. 1647, v. IV, f. 143.

³⁹ «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 1, стор. 357.

що необхідно помножити на 12, щоб дізнатися про кількість димів-родин. Одержимо 136 332 дими-родини. Погодившись з думкою О. Яблоновського і О. Барановича про те, що дим-родина XVII ст. в середньому складався з шести осіб, зробимо відповідні підрахунки. Вони показують, що в 1628—1631 рр. у Київському воєводстві було 817 992 мешканців.

Було зібрано податку близько 60 тис. злотих. Беручи до уваги, що в середньому кожний дим-родина сплачував півзлотого, ми можемо вважати, що 60 тис. злотих відповідало 120 тис. димів-родин. У реєстрі зазначено, що багато власників маєтків на Київщині сплатили не весь податок і залишилися винні державі «до пороховання». Очевидно, що цей борг і становитиме саме ту суму (8 тис.), якої невістачає, щоб зрівноважити суму податку з кількістю димів-родин, згаданих у реєстрі. 136 332 димам відповідала сума податку 68 166 злотих. Ця відповідність суми податку кількості димів також є доказом правильності розв'язання задачі з київським димом.

Поборовий реєстр Київщини 1628—1631 рр. — не єдиний документ про виплату подимного податку поборами. Протягом XVII ст. в різних воєводствах, зокрема на Київщині, шляхта не раз саме так сплачувала податки з своїх володінь. У 1638—1639 рр. податок сплачувався «двадцятьма поборами»⁴⁰. Збільшення поборів, порівнюючи з 1628—1631 рр., пояснювалось, очевидно, або зростанням населення, або зменшенням власниками маєтків кількості дворич у реєстрах.

Якщо в реєстрах поборових ми мали справу з димом-дворичем, що складався з димів-родин, то в реєстрах подимних йдеться лише про дими-родини. Проте, у ряді подимних реєстрів ми знову зустрічаємось з певним шифром. Саме таким є «реєстр вибирання двойга подимного» на Київщині за 1640 р.⁴¹

В історичній літературі, очевидно, на підставі формули «двойга подимних» висловлювались думки, що в 1640 р. подимне було збільшене до одного злогого з диму. Але в такому разі ми повинні будемо припустити збільшення одного подимного і в 20 разів, оскільки зустрічаються в XVII ст. реєстри 20 подимних. Крім того, подібне припущення заперечують сеймові ухвали того часу. Так, у конституції 1635 р. читаємо: «по всій Короні було ухвалено двоє подимних з тією умовою, що їх можна було «там, де є такий звичай, сплачувати поборами, аби тільки до скарбу була внесена така сума, яка з справедливого подимного виходить» (підкреслено нами. — О. К.)⁴². Отже, того року подимне було «справедливе», тобто кожний дим платив лише півзлотого, а проте називається податок «двойга подимних». Значить підвищення норми податку не було.

Як же розуміти формулу «двойга подимних»? У ті часи збирачі податків протягом багатьох десятиків років використовували одні і ті ж списки. Наприклад, брацлавський реєстр подимного був укладений в 1629 р., але і через сто років, як про це свідчить передмова до його копії, ним продовжували користуватись, незважаючи на відсутність багатьох сторінок. Те ж саме можна сказати і про подимний реєстр на Київщині 1640 р.

Ми не маємо першого подимного реєстру. Згідно з законом, його уклала сама шляхта, яка могла свідомо применшити кількість димів. Невідомо, коли в цей реєстр були внесені корективи відповідно до ста-

⁴⁰ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР). ф. 11. кн. 9, арк. 604.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 11, кн. 9, арк. 866—894.

⁴² «Volumina Legum», a. 1635, v. 111, . 1.

рих поборових списків. Про можливість цього варіанту свідчить той факт, що реєстр двойга подимних 1640 р. щодо кількості димів і суми податку з них дуже мало відрізняється від поборового реєстру 1628—1631 рр.

Усього в реєстрі 1640 р. налічується 68 тис. димів. Згідно з нашим поясненням формули «двойга подимних», цю цифру слід збільшити вдвічі, і тоді ми одержимо кількість київських димів — 136 тис. Це майже стільки ж, скільки було і в 1628—1631 рр.

В реєстрах мала місце виразна тенденція до применшення кількості димів, намагання приховати від уряду приріст населення. Сприяло цьому і використання старих списків.

Природньо, що уряд всіляко намагався виправити відомості шляхти відповідно до наявних в її володіннях димів. Для цього виносились спеціальні ухвали про подвоєне, потроєне і т. д. подимне. Особливо велика розбіжність між представленими шляхтою даними і реальними можливостями їхніх маєтків мала місце і в другій половині XVII ст., коли власники маєтків виправдовувались руйною. За той період є реєстри 12, 15, 25 як поборів, так і подимних.

Той факт, що цифри кількості населення на Київщині в 1628—1631 і 1640 рр., здобуті на підставі розшифровки різних реєстрів, збігаються, свідчить про правильність цієї розшифровки.

Таким чином, дані обох реєстрів свідчать про те, що в Київському воеводстві було не менше як 820 тис. населення.

Щоб переконатись остаточно в правильності нашого способу розшифровки цифрових даних податних документів XVII ст., спробуємо застосувати його до аналогічних документів Волинського воеводства. Кількість оподаткованого населення тут в 1629 р. нам відома завдяки праці О. Барановича. В Кременецькому повіті він налічував, за найбільш точними даними, 33 884 дими⁴³. Нам пощастило знайти в Варшавському архіві давніх актів реєстр подимного Кременецького повіту за 1667 р.⁴⁴ Якби використати без належної інтерпретації дані цього реєстру, то довелося б визнати, що в той час катастрофічно зменшилось населення — з 33 884 димів аж до 3284 димів. Проте слова в преамблї до реєстру «дозволено на волинському сеймику дванадцятеро (dwanastioro) подимних» роз'яснюють картину.

Справа виглядає так: за невідомих нам обставин складений був і існував список 3284 димів. У вступну частину цього списку колись було внесено формулу про 12 подимних, що означало наявність в повіті димів в 12 разів більше, ніж було зазначено в списку. Таким чином, ми дізнаємось, що в 1667 р. в Кременецькому повіті було 39 408 димів, кількість, зважаючи на час, що минув, цілком співмірна з даними 1629 р.

Щоб не залишалось жодного сумніву в тому, що катастрофічного зменшення кількості димів в Кременецькому повіті не було, ми наведемо ще один документ за 1658 р., коли Волинське воеводство «замість 25,5 поборів мало сплатити 7 подимних». Отже, до збирання подимного було пристосовано старий поборовий реєстр. Але в даному випадку подимне було не просте, «справедливе», а підвищене, що й підкреслювалось в преамблї. Збирачі початків точно зазначають, що «справедливе подимне» становить з усієї зібраної суми (380 800 злотих) лише 54 400 злотих. Оскільки кожному «справедливому подимному» відпо-

⁴³ О. Баранович, Залюднення України перед Хмельниччиною, Волинське воеводство, стор. 155.

⁴⁴ Archiwum główny aktów dawnych, Archiwum Skarbu koronnego, dział I, ks. 65, ark 684 — 697.

відав один дим, слід зробити висновок, що на Волині в той час було 108 800 димів, тобто майже стільки, скільки було, за підрахунками О. Барановича і в 1629 р.

Таким чином, наведені документи Волинського воєводства також підтверджують правильність вирішення питання про справжній зміст терміну «дим» у податкових документах Київщини⁴⁵.

Кількість населення, про яку свідчать розшифровані нами поборовий та подимний реєстри, повністю спростовує твердження про винятково малу заселеність Київщини в першій половині XVII ст. Вона майже в чотири рази більша за ту, яку показував О. Яблоновський. А втім, дані податкових документів XVII ст. далеко не повні і, як ми побачимо, населення в Київському воєводстві було насправді ще більше.

Уже з самого початку введення подимного податку уряд мав можливість переконатись у подачі шляхтою неправильних даних про кількість димів. Шляхта затаювала не тільки окремі дими, а й цілі поселення. Протягом усього XVII ст. не припиняється своєрідна, безкровна боротьба між урядом і шляхтою. Шляхта намагалась подавати відомості про дедалі меншу кількість димів, а уряд виносив ухвали про все більшу кількість подимних.

Хоч збільшення урядом числа подимних у реєстрах і могло відбуватись на око, але це число ніколи не перевищувало відповідної кількості димів, бо інакше шляхта відмовилась би сплачувати податок, згідно з «несправедливим» реєстром. Отже, податкові документи, що дійшли до нас, ніколи не дають цифри більшої за реальну, навпаки, вони, як правило, дають значно менші цифри, і особливо щодо Київщини, де цілі поселення виникали і зникали непомітно для уряду.

Затаювання шляхтою димів особливо загострило стосунки між шляхтою і урядом після визвольної війни. Винуватці оголошувались «вічними банітами переконаними», а податок наказувалось збирати будь-якою ціною і «екзекуцію міцну, успішну і невідкладну на добрах позваних вчиняти»⁴⁶. На початку 80-х років уряд вдався до зовсім екстраординарних заходів. У спеціальній ухвалі зазначалось, що збирачі податків мусять поїхати до Димера, найняти там загін козаків за тисячу злотих і приступити до «грабунку подимного»⁴⁷.

Ця постанова державного органу була зумовлена тим, що шляхта, прагнучи до монополізації визиску селян у своїх руках, віддавала державі лише частину зібраного подимного, на яку і складала відповідні реєстри. Польські і українські феодали в цьому відношенні не становили винятку. Чеський дослідник міст Франтішек Граус пише про чеських феодалів, що вони обманювали підданих і державу, «щоб урвати й для себе»⁴⁸.

В одному з королівських листів розповідається, як після ухвали про подимний податок пани в «економіях його королівської милості не лише по три і по сім господарств до одного стягували дому, а навіть

⁴⁵ Податні реєстри Київщини за другу половину XVII ст. нам невідомі. Загальна сума податку для правобережної Київщини на 1683 р., згідно з сеймовою ухвалою, була визначена в 12 тис. злотих («Volumina Legum», а. 1683, v. V, f. 678), що означало 24 тис. податних одиниць, або 144 тис. осіб.

Таке зменшення оподатковуваних одиниць може пояснюватись тільки воєнною руйною і тим, що уряд оподатковував не кожний дим. Очевидно, що в даному випадку, так само як це було в Лячківському повіті на Поділлі, шість-сім димів брались за один («Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 2, стор. 524). На жаль, в сеймовій ухвалі жодних пояснень з приводу цього не дано.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 15, спр. 2, арк. 315—319.

⁴⁷ «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 2, стор. 6—13.

⁴⁸ František Graus, Dějiny venkovského lidu Čechách v době předhusitské, t. II, Praha, 1957 стор. 157.

порозкидали халупи и виорали місце, щоб і сліду не було»⁴⁹. Наведений лист, щоправда, відноситься до 1765 р., але, без сумніву, способи, якими шляхта вела боротьбу з державним скарбом, застосовувались протягом усього існування подимного податку.

Якщо згідно з податковими документами на Київщині одне село в середньому налічувало 20 жителів, то панські інвентарі свідчать про значно більшу заселеність сіл. Коли йшлося про облік шкоди, заподіяної шляхтичу, то він починав говорити зовсім інше, ніж збирачам податку. Візьмемо Чуднівську волость, Київського воєводства, яка потерпіла в 1619 р. від нападу татар. Виявляється, що татари взяли в полон у 12 селах 314 чол.⁵⁰ Отже, тільки одних полонених було тут у середньому з кожного села 26 осіб, а скільки ж людей загинуло, втекло, залишилось. Причому селяни, забрані в полон, це глави родин. У податкових реєстрах ми дуже рідко зустрічаємо такі багатолюдні села.

Здавалось би, що, знаючи все це, можна скласти більш-менш вірне уявлення про неточність відомостей податкових документів XVII ст. А втім, виявляється, що подимний реєстр 1640 р., як і поборовий реєстр 1628—1631 рр., майже не зачіпав Лівобережжя. З 1400 з чимось поселень, зафіксованих у реєстрі, на Лівобережжі знаходилось близько 100, в основному міст. Із 136 тис. димів реєстру лише 28 тис. припадало⁵¹ на Лівобережню частину Київського воєводства і Чернігівщину, площа яких становила 82 900 кв. км. Якби вірити відомостям шляхти, то Лівобережжя слід було б уявити собі як пустку з окремими дуже нечисленними оазами поселень. Очевидно, теорія пустки на Київщині має свій початок у податкових документах і вперше була придумана шляхтою для польського уряду.

Просуваючись на Лівобережню Україну, шляхта випрошувала у польського уряду права на тамтешні «пустині». При цьому жоден із шляхтичів не бажав признаватись у тому, чим він насправді володів. Затаїти великі міста з їх рухливим населенням було важко, і через те вони записувались в «атестації». Щождо сіл, то вони, як видно з документів, майже зовсім не реєструвались — це стало традицією.

В тарифі 1640 р. не названі такі добре відомі в ті часи міста Лівобережжя, як сіверські міста Чечерськ, Сосниця, Річиця, Голе, Листівець, Моровськ, Стародуб, Бахмач, Біловеж та ін.⁵² Разом з Миргородом випав і весь повіт, у якому вже в 1625 р. налічувалось майже 30 сіл. Разом з Переяславом замовчувались і 60 навколишніх сіл. У тарифі згадуються Черкаси, але нічого не сказано про 80 навколишніх сіл, які існували вже в 1625 р.⁵³

Швидкий процес виникнення нових сіл і міст на Київщині, особливо на Лівобережжі, не був зафіксований у державних документах. Проте відомо, яка безліч народу, тікаючи від кріпацтва, ринула сюди із західних та північних областей Правобережної України. Дослідник історії України тих часів Е. Рулікoвський говорить, що люди по степу почали селитись хуторами і пасіками. Лише у Васильківському повіті з 1616 по 1622 рр. виникло 35 нових сіл⁵⁴.

⁴⁹ Witold Kula, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*; t. 1, Warszawa, 1956, стор. 418.

⁵⁰ «Zródła dziejowe», т. XX, стор. 98—100.

⁵¹ Там же, стор. 98.

⁵² О. Андріяшев, Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку, «Записки історико-філологічного відділу», кн. XXI, К., 1929.

⁵³ «Полтавские епархиальные ведомости», 1898, № 28, стор. 1030.

⁵⁴ E. Rułkowski, *Opis powiatu Wasylkowskiego*, Warszawa, 1863, стор. 27—28.

Наведені факти не лишають сумніву в тому, що розглянуті нами податкові документи можуть служити основою для визначення кількості населення тільки Правобережної Київщини.

Неможливо з'ясувати кількість затаєних шляхтою димів, але деякі уточнення зробити можна. Використовуючи додаткові реєстри за роки 1638, 1639 і 1640, вдалося виявити ще ряд поселень на Київщині і налічити додатково 20 тис. димів⁵⁵. Але, крім цього, необхідно взяти до уваги відсутність у реєстрі даних про приріст населення з 1628—31 рр., а також даних про численні села, міста й містечка, що користувалися правом слободи. Про них у конституції 1618 р. і пізніших часів читаємо: «Села і містечка, новоосаджені, погорілі або спустошені татарами, звільняються від податку на чотири роки»⁵⁶.

В реєстр не попали реєстрові козаки. Про них у конституції 1632 р. сказано: «Козаки реєстровці запорожці в Київському воеводстві від цього податку вільні»⁵⁷. Згідно із законом реєстрових козаків на Україні було 6 тис., і відомо, що в основному місцем їх перебування була Південна Київщина і Брацлавщина.

Певна частина шляхти на Київщині не подала списків димів, а внесла авансом 3263 злогих «до порахования» димів. Ясно, що шляхта не внесла б авансом суму більшу належної. Виходячи з розрахунку, що два дими склалися на одні злотий, можемо з певністю вважати, що шляхта не доплатила податок щонайменше з 6500 димів. У реєстрах 1640 р. і додаткових реєстрах 1638—1640 рр. названо близько 1400 поселених пунктів. Якщо вважати на кожний з них лише один дим духовенства і один дим шляхетський, то доведеться врахувати ще 2800 димів.

Таким чином, до 136 тис. димів «реєстру двойги подимних» 1640 р. слід додати щонайменше 46 тис. димів, що дасть 182 тис. димів правобережної і лише частини лівобережної Київщини. Відокремимо в реєстрі 1640 р. лівобережних 28 тис. димів, а також умовно поділимо 46 тис. димів додаткових на рівні частини між лівобережною і правобережною Київщиною. В такому разі мінімально можливою кількістю населення правобережної частини Київського воеводства слід буде визнати 154 тис. димів, або 924 тис. осіб. На один кв. км це дасть понад 12 осіб, оскільки правобережна Київщина займала площу в 76 300 кв. км.

Так стояла справа із заселеністю правобережної частини Київського воеводства перед визвольною війною.

Щождо Лівобережжя, то тут ми маємо більш-менш певні дані, головним чином, за другу половину століття. Проте є деякі посередні відомості і за передвоєнний час. Так, за підрахунками вчених вибірковим способом, у Переяславському повіті на початку XVII ст. на один кв. км припадало 23,6 осіб, а в Миргородському — 16⁵⁸.

Про значний рівень заселеності Лівобережжя свідчить і відомий інвентар маєтностей Вишневецького. Всі перелічені в ньому населені пункти, за винятком кількох, зосереджені на одному масиві із зовнішньою лінією обводу від Хорола до Гадяча, від Гадяча до Липової Долини і Ромен, далі до Талалаївки, Івниці, Прилук, Пирятина, Оржиці, Горошино. Вся ця територія дорівнює 14 400 кв. км. Поза цією територією залишено Полтаву (812 дворів за інвентарем), Піщане (230 дворів), Золотоношу (273 двори). Відкинувши суму дворів, що були в цих трьох містах, одержимо 38 285 дворів, або 229 710 осіб,

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 11, спр. 9, арк. 604—613; 912—914.

⁵⁶ «Voluntaria Legum», а. 1618, v. III, f. 332.

⁵⁷ Там же, а. 1632, v. III, f. 767.

⁵⁸ «Полтавские епархиальные ведомости», 1898, № 28, стор. 1030

тобто на один кв. км припадало 16 осіб. Приблизно стільки ж доведеться визначити і для території, що в 1654 р. становила Ніжинський полк. Площа цього полку дорівнювала 14 тис. кв. км. Крім Ніжинщини, він обіймав і Чернігівщину. В присяжних списках 1654 р. названо 100 поселень Ніжинського полку і 17 тис. глав родин⁵⁹. Це означає, що всього населення тут було 102 тис., тобто на один кв. км припадало вісім осіб. Однак ці дані, як і взагалі дані цього перепису по Україні, далеко не повні. Представники російського уряду не їздили по всіх населених пунктах. Вони приймали присягу від місцевих людей та представників навколишніх поселень. Місцеві ж урядовці давали відомості або по старих списках, або з «голови». Очевидно, і серед населення було не мало людей, які не дуже поспішали до присяги, здавна маючи недовіря до всяких списків. Особливо підозріло ставились до списків селяни. Певно, тому частина їх і не попала в присяжні списки. Привід покріпачення переслідував людей. Всі бажали бути «в равенстве козакам»⁶⁰, а якщо ні, то, принаймні, міщанам.

Про те, що в 1654 р. в Ніжинському полку було переписано лише частину населення, свідчать ще й такі дані: в присяжних списках полку зазначено лише 100 населених пунктів. На підставі ж даних перепису 1666 р. проф. В. Романовський у своїй докторській дисертації прийшов до висновку, що в «північній зоні» Лівобережної України було 497 поселень⁶¹. Ніжинський полк займав більшу частину цієї «північної зони».

Виходить, що дані перепису 1654 р. слід збільшити щонайменш удвоє. В такому разі на один кв. км буде припадати не 8 осіб, а 16.

Щоправда, не все Лівобережжя було так густо заселене. За вибірковими даними О. Барановича, по окремих районах півдня Лівобережжя заселеність становила 11—12 осіб на 1 кв. км.

Взявши за правило дотримуватись принципу визначення лише можливого мінімуму населення і припускаючи, що на Лівобережжі перед визвольною війною існували ще дуже мало заселені, а може й зовсім пустинні райони, будемо вважати середньою кількістю населення для Лівобережжя 10 осіб на один кв. км. У такому разі все населення Лівобережжя становитиме 829 тис. осіб, а по Київському та Чернігівському воеводствах 1753 тис. осіб.

Про те, що визначена нами кількість населення цілком реальна як мінімум, свідчить хоча б заява П. Тетері, зроблена представникам російського уряду, про те, що він до визвольної війни сам у Київському воеводстві «збирав поборів 120 тис. польських злотих»⁶². Виходячи з усталеної в Речі Посполитій норми податку — півзлотого з одного диму, ця заява Тетері означає наявність на Київщині до війни принаймні 240 тис. димів, або 1440 тис. осіб. Якщо додати до цієї кількості населення Чернігівського воеводства, а також не врахованих збирачами податків димів, реєстрових козаків, слобожан, то кількість мешканців Київського воеводства наблизиться до визначеної нами.

Отже, ми маємо підстави зробити такі висновки.

Протягом XVII ст. на Україні у вжитку були не лише реєстри (квити) населення, що платило податок згідно з подимним універсалом 1629 р., а й старі поборові реєстри, населення, яке платило податки згідно з поборовим універсалом 1578 р. Фіскальна одиниця — дим —

⁵⁹ «Акты Юго-Западной России», т. X., стор. 291—306, 781—838.

⁶⁰ Там же, стор. 694.

⁶¹ В. А. Романовский, Очерки по истории государственного хозяйства Украины XVII в., Рукопись докторской диссертации, стор. 308—309.

⁶² «Акты Юго-Западной России», т. XI, стор. 745.

у поборових реєстрах означала не дим-родину, а дим-дворище, що об'єднувало певну групу димів-родин. Таким поборовим реєстром був Київський реєстр 1628 р., використований державним скарбом у 1631 р. і, очевидно, в інші роки.

Як у поборових реєстрах 1578 р., так і в подимних 1629 р. зміни щодо кількості димів-родин в одній фіскальній одиниці вносились щоразу спеціальною ухвалою сейму про кількість поборів або подимних. Число останніх зазначалося в преамбулі до реєстру формулою «12 поборів», «двойга подимних», «тройга», «чворга» і т. д. показувало, скільки насправді слід розуміти димів-родин під одним фіскальним димом.

У першій половині XVII ст. норма подимного на кожен окремих дим становила в середньому півзлотого. Оскільки власники маєтків, подаючи відомості про кількість підлеглих їм димів, завжди занижували ці дані, уряд намагався збільшити кількість подимних, щоб зрівноважити дані реєстрів з реальним станом речей, але загальна сума подимного ніколи не перевищувала можливості воеводств і окремих шляхетських володінь. Тому загальна сума подимного може служити правильним орієнтиром щодо визначення відповідної їй кількості димів. Подимні реєстри ніколи не охоплювали все населення воеводств.

Розглянуті нами реєстри подимного Київського та Чернігівського воеводств за 1628, 1631 і 1640 р. містять відомості, головним чином, про правобережну частину Київщини, до того ж неповні. Але ці реєстри дають основу для визначення мінімуму населення на досліджуваній території, і в поєднанні з іншими відомостями, що їх містять панські інвентарі, присяжні списки 1654 р. тощо, показують досить густу заселеність Київщини і Чернігівщини напередодні визвольної війни, а саме: мінімум — 1700 тис. мешканців, що дає на один кв. км від 10 до 12 осіб.

Висновки, одержані нами на підставі розшифровки податних документів Київського та Чернігівського воеводств 1628—1631, 1640 рр., повністю спростовують твердження О. Яблоновського та інших буржуазних учених про виняткову малозаселеність і «пустині» на Україні першої половини XVII ст.

Я. П. КІСЬ

ДЖЕРЕЛА ПОПОВНЕННЯ ЛЬВІВСЬКОГО МІЩАНСТВА В XVII—XVIII ст.

Питання про те, хто користувався правами і привілеями, які мало феодальне місто Львів у XVII—XVIII ст., є новим у нашій історичній літературі. Про міське право у Львові в 1405—1604 рр. писав тільки польський історик О. Гілович¹.

Слід зазначити, що Гілович належно не використав зібрані ним багаті цифрові дані. Він мало пов'язав їх з історією самого міста, не з'ясував факторів, що впливали на кількість тих, хто користувався міським правом. Основою його періодизації є не історія міста, а міські книги записів з їхніми хронологічними рамками.

Автор даного повідомлення використав чотири «Книги виборів до

¹ A. Gilewicz. Przyjęcie do prawa miejskiego we Lwowie w r. 1405—1604, «Studia z historii społecznej i gospodarczej, poświęcone prof. dr. Fr. Bujakowi», Lwów, 1931.

міських урядів, присяг і прийнятих до міського права» («*Libri electionum iuramentorum et ius civile suscipientium*») ².

Три перші книги починаються протґолами виборів до міських урядів 22 лютого кожного року, після чого йдеться про склад міської ради, лави, колегії сорока мужів, цехмістрів усіх цехів, міських провізорів та ін. В кінці списку протягом року вписували тих, хто приймав міське право.

Ці книги були введені у Львівській міській канцелярії в 1572 р. З них ми дізнаємося про імена, прізвища і професії вписуваних, а також про місця народження їх батьків і навіть їх професії. Ці відомості цінні для висвітлення питання про участь селян у ремеслі і торгівлі Львова, рух дрібних виробників і купців, їх приплив до Львова з міст, містечок і сіл українських та польських земель, а також інших країн Європи і навіть Азії. Проте не завжди можна твердити, що ремісник, який приходив до Львова уже з міським правом Яворова, Жовкви, Дрогобича чи інших міст, не був вихідцем із села. Наприклад, Альберт Соколовський походив з с. Контків, одержав спочатку міське право містечка Осецька, а в 1632 р. — львівське ³; або Гіацинт Пудльовський (уродженець села Краківського повіту), який у 1633 р. прийняв львівське міське право, вже маючи міське право Яворова ⁴.

Четверта книга «*Album civium urbis Leopoliensis ab anno 1750 usque ad annum 1781*» — це список тих, кого приїмали до міського права, складений у 1772 р. в алфавітному порядку на основі попередніх записів. У цій книзі, крім імен і прізвищ, зазначено професії прийнятих та їх свідків.

Всі чотири книги написані латинською мовою, лише окремі тексти присяг — польською і навіть італійською мовами.

Досить складною справою є з'ясування юридичної сторони питання: кого, на яких умовах приймали до міського права, чи існували якісь загальні правові норми для всіх міст українських земель, що входили до складу феодальної Польщі, і власне польських територій.

Одержати міське право було не легко, його мала лише невелика частина населення Львова — цехмістри всіх львівських цехових організацій, члени братства багатих купців, а також середні купці. Всіх їх було приблизно 700—800 чол.; разом з сім'ями вони становили $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ населення Львова та його передмість ⁵.

Понад 3 тис. цехових підмайстрів і учнів, багато дрібних купців, перекупників, нецехові ремісники, яких у Львові наприкінці XVI — на початку XVII ст. було не менше 250 чол. ⁶, передміщани, які жили з різних заробітків у місті, домашня прислуга міських багатіїв та інші не мали міського права.

Для одержання міського права у міську раду необхідно було представити свідоцтво про законне народження і рекомендацію: ремісникам-майстрам від цехів, купцям — від купців. В деякі роки для одержання міського права необхідно було мати у місті якийсь нерухоме майно і бути одруженим. Міське право могли одержувати і селяни, але, очевидно, тільки ті з них, що навчились у місті якогось ремесла і

² Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 52, оп. 3, кн. 617 (648), 618 (650), 619 (651) і 620 (652).

³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 617, арк. 82.

⁴ Там же, стор. 98.

⁵ Там же, спр. 617, 618, 619, 620. Населення Львова в XVII ст. налічувало до 15 тис. чол. («Історія Львова, Короткий нарис», Львів, 1956, стор. 15).

⁶ І. Г. Крип'якевич, Боротьба нецехових ремісників проти цехів у Львові (1590—1690 рр.), «3 історії західноукраїнських земель», ч. 1, К., 1957, стор. 6.

могли стати цеховими майстрами. Той, хто приймав міське право, повинен був робити грошові внески, розмір яких часто змінювався, а також здавати до міського арсеналу якусь зброю. Наприклад, у 1652 р. золотар Михайло Лушкевич, приймаючи міське право, віддав свій мушкет⁷.

Одержання міського права не становило умови, без якої не можна було стати цеховим майстром, хоч майже всі цехові статuti вимагали його прийняття для майстрів. Найчастіше бувало так, що ремісники спочатку ставали майстрами цехів, а потім уже цілими групами прийма-ли міське право.

Міське право не було спадковим; його можна було прийняти, досягнувши 24-річного віку. Однак з 1686 р. зустрічаємо окремі записи про те, що міське право надавалося неповнолітнім, а також підмайстрам деяких професій. Наприклад, у 1686 р. його одержав підмайстер золотарів, у 1692 р. — неповнолітній підмайстер ливарників⁸ та ін. Ті, хто одержував міське право, користувалися всіма привілеями міста і як повноправні міщани могли бути обрані на адміністративні посади, займатись торгівлею і ремеслом.

Міське право у досліджуваній період не було однаковим для всіх, хто його одержував. Існувало право міщан, право передміщан і право з вписанням у міську книгу з іншими передміщанами⁹. Міське право міщан у 1627—1645 рр. було надано 65 купцям і 127 майстрам різних професій, передміщанське право — 126 ремісникам і одному купцеві, а право з вписанням у книгу разом з передміщанами — 37 ремісникам¹⁰.

Ця юридична різниця виникла з середини XVI ст. в зв'язку із захопленням всієї влади у місті невеликою групою міських патрициїв, встановленням не виборного, а кооптативного принципу комплектування міської ради, безконтрольною діяльністю міських багатіїв.

З 1645 р. ми її вже не зустрічаємо, хоч фактична різниця у правовому становищі між багатим патриціатом і середніми купцями та ремісниками, так званім міським поспільством, лишалася.

Міське право у Львові в досліджуваній період ніколи не надавалось жінкам.

Документи свідчать, що протягом 134 років, включаючи 1727—1750 рр., до міського права у Львові було прийнято 3010 чол., в середньому 22,7 чол. на рік. В XV—XVI ст. львівське міське право щорічно приймало 22,1 чол.¹¹ Ці цифри свідчать про своєрідний застій у зростанні міста.

З 3010 чол., які прийняли міське право, купців і крамарів було 432, дрібних ремісників і цехових майстрів — 2658¹². З відомостей про професії прийнятих ремісників і цехових майстрів можна зроби-ти висновки про розвиток і питому вагу окремих ремесел у Львові. Кількісно на першому місці були шевці — 431 чол., або 16,2% усіх ремісників, які прийняли міське право. За ними йшли ткачі — 292 чол., або 10,9%, кравці — 258, або 9,7%, далі різники — 130 чол., кушніри — 122, пека-рі — 112, золотарі — 79, слюсарі — 69, ковалі — 61, столярі — 60 чол.

Виходячи з економічного розвитку Львова, досліджувану тему у хронологічному відношенні можна розділити на три періоди. За 48 років першого періоду (1627—1675 рр.) міське право прийняли 889 чол.,

⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 617, арк. 318.

⁸ Там же, оп. 3, спр. 619, арк. 296.

⁹ Там же, спр. 617, арк. 9—228.

¹⁰ Там же.

¹¹ A. Gilewicz, назв. праця, стор. 382.

¹² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 617, 618, 619, 620.

тобто 18,8 чол. щорічно; за 52 роки другого періоду (1675 — 1727 рр.) — 1287 чол., тобто 24,7 чол. щорічно, і за 34 роки третього періоду (1750—1783) — 834 чол., або 24,5 чол. щорічно.

Цифри першого періоду свідчать про зменшення кількості тих, хто одержував міське право, порівнюючи з 1570 — 1604 рр., коли міське право приймало щорічно 23 чол.¹³ Цей спад пояснюється загальним економічним занепадом Львова, що почався ще з кінця XVI ст. Війни та облоги міста у 1648—1672 рр. посилили цей процес. Деяке, щоправда нетривке, економічне пожвавлення починається з середини 70-х років XVII ст. У той період середньорічна цифра прийнятих перевищувала 24 чол. До цього, крім економічних факторів, призвело й деяке полегшення в одержанні міського права.

Відомості про кількість і професії тих, хто прийняв міське право у 1627 — 1783 рр., повні і досить точні, більш повні дані про походження тих, хто приймав міське право, є лише у записах за 1684 — 1727 рр.

У XVII—XVIII ст. до Львова приходили й приймали міське право купці й ремісники різних професій більш ніж із 130 різних міст та містечок країни, а також з 40 з чимсь сіл Європи та Азії¹⁴.

Найбільша кількість тих, хто прийняв міське право, походила з українських міст і містечок¹⁵.

З російських міст у документах згадується Москва, з білоруських — Гродно. Багато купців і ремісників приходило з польських земель¹⁶.

Найбільшу кількість іноземців, які одержали міське право у Львові, становили італійці — вихідці з Флоренції, Люки, Мілана та греки — з Константинополя, Адріанополя, Філіпополя та ін. Львівське міське право одержували також купці і ремісники Німеччини, Франції, Австрії, Данії, Швеції, Ірану, Туреччини.

Приплив купців з Греції, Італії та інших країн зменшився, починаючи з другої половини XVII ст. Це явище було характерним для багатьох міст Речі Посполитої; воно викликалось тими не вигідними умовами, які створювалися у містах політикою шляхти, що призводило до економічного занепаду цих міст.

У 1684—1727 рр. міське право прийняло 1035 чол., з них 404 чол. або 39,5%, — зайшли і 631 чол., або 60,5%, — уродженці міста¹⁷.

У XVII—XVIII ст. приплив населення до Львова, порівнюючи з XV—XVI ст., різко зменшився. За даними О. Гілевича, у XV—XVI ст. зайшли становили 67,4% тих, хто прийняв міське право¹⁸.

Те, що у XV—XVI ст. і в XVII—XVIII ст. міське право прийняли майже однакова кількість людей, пояснюється полегшенням вимог при наданні міського права, зникненням можливості відбирати багатих купців чи ремісників дефіцитних спеціальностей, які приходили до міста.

¹³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 617, 618, 619, 620.

¹⁴ Там же.

¹⁵ У 1684—1727 рр. львівське міське право прийняли мішани українських земель: з Городка — 15 ремісників і 2 купці, з Самбора — 11 ремісників і 2 купці, з Жовкви — відповідно 10 і 2, Перемишля — 13 і 1, з Вишні — 10 ремісників, з Кам'янця-Подільського — 6 ремісників і 3 купці, з Комарного — 5 ремісників, з Белз — 1, з Мостиска — 4, з Дрогобича — 3, з Рогатина — 2, з Галича — 2, з Брод — 2, із Стрия — 2, з Куликова — 2, з Добромилля — 2 ремісники. З міст Калуш, Мости, Сокаль, Жидачів, Кам'янка, Вінниця, Біла Церква та інших — по одному реміснику чи купцю.

¹⁶ У 1684—1727 рр. львівське міське право прийняли: з Кракова — 16 ремісників і 6 купців, з Ярослава — 10 ремісників і 3 купці, з Любліна — 7 ремісників і 1 купець, з Пшеворська — 11 ремісників, з Кросно — 10, з Замостя — 7, з Варшави — 4 ремісники і 2 купці, з Тарнова — 3 ремісники, з Ланцута — 2 ремісники. З інших міст — по одному реміснику чи купцю.

¹⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 619, арк. 1—177; спр. 620.

¹⁸ A. Gilewicz, назв. праця, стор. 384.

Важко сказати щось певне про соціальне походження тих, хто приймав міське право. Можна лише відзначити, що 32 ремісники, які прийняли міське право у 1784—1727 рр.,¹⁹ походили з села. Це — вихідці з сіл Руського воеводства: із Збойська, Борки, Жиравки, Ляшки, Псари, Ніжинкович, Медика й інших, а також з сіл польських земель — Тшешньово, Добра, Конарія, Отика, Ловішка та ін.

У досліджуваних книгах зустрічаються відомості про заняття батьків тих, хто приймав міське право. Наприклад, у 1647 р. міське право прийняв Георгій Щепанович — син львівського різника²⁰, а в 1706 р. — чотири сини львівських ткачів²¹. У 1709 р. міське право прийняв Валентин Кожушкевич — підданий міста Львова з міського села Замарстинова²², причому у запису згадується про звільнення його від підданства, а такі згадки у книгах записів дуже рідкі. Приймала міське право у Львові і шляхта.

Відомості про надання міського права у Львові становлять багатий матеріал для вивчення соціально-економічного становища, зв'язків та інших питань з історії міста.

¹⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 619, 620.

²⁰ Там же, спр. 617, арк. 266.

²¹ Там же, спр. 619, арк. 510.

²² Там же, стор. 562.

В. М. БЕЙЛІС

ПРО НАЗВУ КИЄВА В АРАБСЬКИХ ГЕОГРАФІВ X ст. ТА СПРОБИ ЇЇ ТЛУМАЧЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Визначна роль східної і, зокрема, арабської географічної науки загальновідома. Від вивчення ще не досліджених арабських географічних рукописів можна чекати цікавих даних, однак і дальша розробка вже відомих матеріалів часто дає значні, іноді несподівані результати.

Про Київ арабські географи X ст. подають дуже обмежений матеріал, і надії на його збагачення майже втрачені. Дотепер всі їхні згадки про Київ як центр стародавньої Русі зводились, по суті, до варіацій широко відомого оповідання про три племені стародавньої Русі. Аналізу цього оповідання присвячено чимало наукових праць як арабістів, так і істориків, археологів і лінгвістів.

Однак єдиної думки про те, чи згадується в оповіданні саме Київ, досі ще нема. Так, один із знавців середньовічної східної географії В. Мінорський¹, коментуючи термін «Куйаба», згаданий як назва резиденції царя одного з племен русів, пише, що «це, мабуть, Київ». Тут, як бачимо, лишається місце для сумнівів, хоч мотиви їх не наводяться.

Існують і прямі заперечення правильності ототожнення Куйаби з Києвом. Так, П. Смірнов читає цю назву як «Кутаба», а потім, обираючи найбільш змінений варіант її — «Кокіяна», вважає, що місто під такою назвою було розташоване десь на північному сході. «Ототожнювати це місто... з Києвом на Дніпрі аж ніяк не можна», — пише він категорично².

Проте більшість сходознавців та істориків ототожнює Куйабу з Києвом.

¹ H u d u d a l - A l a m The regions of the world, A. Persian geography, 372 A. H.—982 a. d., Translated and explained by V. Minorsky, London, 1937, стор. 434 (далі—V. Minorsky, Hudud al-Alam).

² П а в л о С м і р н о в, Волзький шлях і стародавні руси, К., 1928, стор. 194.

Ще з того часу, коли російський академік Х. Д. Френ у 1823 р. видав уривки з Ібн-Фадлана та інших арабських авторів про стародавніх русів і прочитав назву «Куйаба» як Київ³, це повідомлення увійшло в історичну літературу, а після видання в 1870 р. знаменитої книги А. Я. Гаркаві «Сказания мусульманских писателей о славянах и русских» арабські відомості про Київ зробились доступними в перекладі на російську мову. Майже всі історики користуються цим перекладом і зараз.

Методи вивчення арабських джерел до історії Східної Європи різноманітні. Одні вчені рахуються з даними арабської палеографії, інші поводяться з ними досить вільно. Особливо це позначається на читанні імен і назв. Особливості арабського письма сприяють тому, що власні назви доходять до нас здебільшого у такому перекрученому вигляді, що їх «впізнання» можливе лише після спеціального дослідження. Чимало зустрічається загадкових назв, які й досі не можуть бути ототожнені з жодною, відомою з інших джерел. Не бракує в літературі і ототожнень, які іноді вражають своєю довільністю. Наприклад, ім'я слов'янського князя, яке в тексті відомого арабського письменника ал-Мас'уді читається як ал-Дір (можливо, ал-Дін та ін.), інтерпретується то як Дір⁴, то як Інгір⁵ (тобто Ігор), то як князь віслянбіліх хорватів⁶.

В питанні про назву «Київ» таких суперечливих тлумачень немає, але й тут не все цілком ясно. Людині, не знайомій з літературою, важко розібратися в тому, хто ж насправді є автором оповідання про три племені русів, якщо воно наводиться то від імені ал-Балхі⁷, то від імені ал-Істахрі⁸, а в посібнику з історії СРСР автором його названо ал-Джайхані⁹. При ближчому знайомстві з питанням з'ясовується, що до нас дійшов лише твір другого з названих авторів. А. Я. Гаркаві навбдить це оповідання від імені ал-Балхі, ал-Істахрі та Ібн-Хаукаля. Він припускав, що саме твір ал-Балхі був основою для наступного автора—ал-Істахрі. Тому, робить висновок Гаркаві, посилення, звичайно, робилися на ал-Балхі. Проте, видаючи уривки рукопису, сам Гаркаві не був упевнений, чи належить він ал-Балхі. Згодом припущення про те, що рукопис, використаний Гаркаві, являє собою твір ал-Балхі, було спростовано.

Нема прямих підстав посилатись і на ал-Джайхані, хоч гіпотеза, яка вважає його автором оповідання про три племені русів, має прихильників у радянській науці¹⁰.

Найдавнішим з творів, що містять у собі згадку про Куйабу—Київ, слід вважати твір ал-Істахрі «Кітаб ал-масалік ал-мамалік», які б

³ С. М. Фраєhn, *Ibn-Fadlan's und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit*, SPB, 1823, стор. 143.

⁴ Це тлумачення вперше обстоював польський історик І. Лелевель. Згодом воно зробилось досить поширеним в російській історіографії і увійшло навіть у працю «Всемирная история», т. III, М., 1957, стор. 249.

⁵ Ф. Вестберг, К анализу восточных источников о Восточной Европе, «Журнал министерства народного просвещения», 1908, т. XIII, апрель, стор. 396.

⁶ T. Lewicki, Państwo Wislan-Chorwatów w opisie al-Masudiego, «Sprawozdania PAU», t. 49, 1948, стор. 26.

⁷ «Нариси стародавньої історії Української РСР», К., 1957, стор. 387; А. Л. Монгайт, К вопросу о трех центрах древней Руси, «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», 1947, т. XVI, стор. 103.

⁸ В. В. Бартольд, Арабские известия о русах, «Советское востоковедение», 1940, т. I, стор. 36.

⁹ «Очерки истории СССР IX—XIII вв.», М., 1953, стор. 70.

¹⁰ «История СССР», ч. I, М., 1948, стор. 68 (текст належить академіку Б. Д. Грекову); И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. 4, М.—Л., 1957, стор. 290.

припущення не існували щодо того, звідки ця згадка запозичено. Не слід, звичайно, виключати можливості, що ал-Істахрі був автором усього оповідання.

В «Кітаб ал-масалік ал-мамалік» оповідання про русів йде слідом за докладною розповіддю про хазарів, які дуже цікавили арабських географів. Безпосередньо за оповіданням про хазарів йде опис країни буртасів і міста Булгар на Волзі. Інформатором ал-Істахрі про місто Булгар була людина, яка виконувала там обов'язки хатиба — проголошувача молитов у мечеті¹¹. Можливо, що саме ця людина розповіла ал-Істахрі про русів. Але впевнено можна лише сказати, що оповідання виникло в Булгарі. Ось переклад частини його за ал-Істахрі у виданні «Бібліотеки арабських географів»: «Русів є три види. Один вид — ті, що ближчі до Булгара, а цар їхній перебуває в місті, яке зветься Куйаба: воно більше за Булгар. Другий вид — найбільш віддалені від них (Булгар.—В. Б.). Вони зветься ас-Славія; і третій, який зветься ал-Арсанія, а цар їх перебуває в Арса. Люди доходять у торговельних справах до Куйаби. Щождо Арси, то не згадується, щоб хтось з чужоземців увійшов туди, тому що вони вбивають кожного чужоземця, який вступає на їхню землю. Вони тільки спускаються вниз по воді, торгують, але не повідомляють нічого про свої справи і місця торгівлі. Вони не допускають нікого супроводжувати їх і входити в їхню країну. З Арси вивозять чорних соболів і олово»¹².

Далі подаються відомості про деякі звичаї русів, зокрема про спалення дівчат з багатими покійниками, про носіння борід, а також про одяг. Серед народів, з якими торгували руси, відзначено хазарів, ар-Рум (візантійців) і булгар.

З порівняно невеликими відмінностями текст ал-Істахрі відтворює його молодший сучасник Ібн-Хаукал, який переробив і доповнив твір ал-Істахрі, ніби за дозволом і проханням останнього.

У наведеному вище уривку основна його частина присвячена описові третього, найбільш таємничого племені русів — Арси. Тут більше деталей, тому дослідники основну увагу приділяли саме цьому племені.

На згадці про Куйабу дослідники, здебільшого, не спинялися. Заперечення тотожності Куйаби і Києва виникли порівняно недавно; повідомлення про Київ здається на перший погляд надто скупим, щоб дати якісь позитивні відомості, тимчасом воно, безперечно, заслуговує на увагу.

Як уже зазначалось, «пунктом спостереження» інформатора було місто Булгар. Немає підстав вважати, що оповідач відвідував Київ, але це місто йому добре відоме. Час, до якого відносяться названі повідомлення, можна встановити приблизно. Якщо вони належать ал-Істахрі, то це будуть 930—933 рр.— час написання його твору, хоч найбільше розповсюдження має редакція близько 950 р. Якщо припустити, що повідомлення вже було в творі ал-Балхі, то часом написання треба вважати 920—921 рр. На думку деяких істориків оповідання про три племені русів слід віднести до часів більш давніх, ніж перша половина X ст.¹³ Звичайно, три центри стародавньої Русі могли існувати і напевно існували до X ст., але повідомлення про них ми не можемо датувати часом раніше 20-х років X ст., оскільки саме в цей час відбувалася ісламізація булгар, а в тексті ал-Істахрі перед оповіданням про русів йдеться про булгар-мусульман. До того ж ал-Істахрі згадки про Куйабу

¹¹ «Bibliotheca geographorum arabicorum» (далі—BGA), ed. Goeje, t. I, Lugduni, Bat., 1870, стор. 225.

¹² BGA, т. I, стор. 225—226.

¹³ «Очерки истории СССР IX—XIII вв.», стор. 70.

зв'язує з містом Булгар. А це місто під час подорожі Ібн-Фадлана ще не існувало¹⁴. Отже, звістку про Куїабу слід датувати часами князювання Ігоря, десь після 921 р.

Ал-Істахрі, або точніше його інформатор, підкреслює роль Куїаби як визначного центра стародавньої Русі тим, що називає це місто і зв'язане з ним плем'я русів першими у переліку. Не можна погодитись з твердженням про те, ніби названому джерелу відоме плем'я ал-Арсаніа¹⁵. Хоч про цю групу русів у ал-Істахрі говориться більш за інших, проте повідомлення про неї — невизначні і загадкові. Назва ж «Куїаба», крім розповіді про три племені, зустрічається в оповіданні ал-Істахрі ще двічі. Це, очевидно, свідчить про те, що місто Куїаба було знайоме арабським купцям і мандрівникам. На відміну від таємничої Арси назва «Куїаба» вживається як добре відома. В першій із згадок написано: «Те, що від них (хазарів.—В. Б.) ввозять, наприклад, мед і віск, прибуває до них з місцевостей ар-Рус і ар-Булгар. Подібно до того і бобри, шкури яких вивозяться в усі країни, не водяться ніде, крім річок у місцевостях Булгар, ар-Рус та Куїаби, і не зустрічаються, скільки мені відомо, ні в яких інших областях»¹⁶. У наведеному уривку назву «Куїаба» вжито серед назв місцевостей булгар і русів. Це, звичайно, не повинно викликати сумнів, ніби Куїаба не належить до земель русів. Як ми бачили, у ал-Істахрі в цьому питанні існує повна ясність. Щождо вживання назви міст замість країн, то це у арабських географів X ст. було звичайною справою. У даному випадку автор міг вільно вживати і етнічні назви і назви міст, оскільки перед цим стоїть слово «місцевість», яке вживалося як з назвами міст, так і з племінними назвами. В одному з перших розділів той же ал-Істахрі говорить: «Рус — плем'я (каум) в області (нахі²а) Булгара, між ним і слов'янами». Тут слово «Булгар» вжито як назву міста. Щождо слова «нахіа» (область), то його вживання показує, наскільки широке коло понять воно охоплює: від «околиця» до «країна»¹⁷.

Так само неможливо з'ясувати, яку саме територію мав автор на увазі, коли розповідав про місцевість навколо Куїаби. Це місто, мабуть, було добре відоме автору, в усякому разі краще, ніж два інші центри Русі, як він називає Арс і Славія. Тільки визначна роль Куїаби могла служити підставою для виділення цього міста серед інших.

До ал-Істахрі дійшла не тільки слава про це місто, йому пощастило дізнатися й про відстань від нього до інших міст, хоч відомості, одержані ним, відзначались дуже відносною точністю.

Куїаба за розмірами порівнюється з містом Булгар на Волзі. Щоправда, Булгар — невелике місто, яке, на думку ал-Істахрі, заслуговує уваги лише тому, що служить торговельним портом¹⁸. Вже згадалий нами хатіб визначив населення болгарських міст Булгара і Суvara разом в 10 тис. чол.¹⁹ Ця цифра може служити підставою для визначення мінімуму населення Куїаби у 30-х роках X ст., оскільки ми знаємо, що Куїаба більше за Булгар. Куїаба відзначається і як політичний центр — місце перебування царя (маліка). Оскільки назва будь-якої

¹⁴ А. П. Ковалевский, Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг., Харьков, 1956, Комментарии, прим. 390.

¹⁵ А. Л. Монгайт, К вопросу о трех центрах древней Руси, стор. 111.

¹⁶ ВГА, т. 1, стор. 221. Це повідомлення передусе вищенаведеному.

¹⁷ Belot, Vocabulaire arabe-français, Beirut, 1927, стор. 811; В. Гиргас, Словарь к арабской хрестоматии и Корану, Казань, 1881, стор. 788.

¹⁸ ВГА, т. 1, стор. 10.

¹⁹ Там же, стор. 225.

племені при цьому не згадується, це дає підставу твердити, що володар Куйаби був царем русів. Інші два названі племені русів мали свої етнічні назви, не зовсім, однак, ясні для нас в арабській передачі²⁰. Куйаба—Київ уже тоді був центром саме русів, руської землі, як її згодом назвав літописець, і якщо існували інші два політичні центри з окремими назвами і племен і міст, то в порівняння з Києвом вони, звичайно, йти не могли.

Що ж стосується ототожнення назви «Куйаба» з Києвом, то сумніви тут ґрунтуються, головне, на великій кількості варіантів, частина яких значно відходить від основного читання. Цю обставину використав П. Смірнов для своїх тверджень про уявне місто Корбайю—Кокіану десь на берегах Волги. В даному разі ідентифікація Куйаби з Києвом ґрунтується не тільки на звуковій схожості, головною ознакою є засвідчення визначної ролі Куйаби і місцеперебування в цьому місті князя, що, зокрема, підкреслюється в перському анонімному географічному творі Худуд ал-Алам²¹.

Слід зазначити, що і звукове відтворення назви центра стародавньої Русі у арабських письменників слід вважати порівняно задовільним. Арабська транскрипція назви «Куйаба» дуже близька до грецької «Киова», яку ми зустрічаємо у Константина Багрянородного. Але з цього не слід робити висновку, ніби ця назва до арабських географів перейшла від греків. Ми не маємо повного списку варіантів цієї назви, але якщо навіть брати до уваги тільки ті з них, що наводяться у згаданому виданні, а також у книзі Ібн-Хаукаля, то переважна більшість їх пояснюється помилковою розстановкою діакритичних знаків під літерами «й» і «б». В усіх варіантах написання лишається в основному без змін. Отже, «Куйаба» є правильне читання. З другого боку, слово «Куйаба» можна розглядати як відтворення назви Києва у вимові того часу — «Къев»²². Довгий звук «у» відповідає тут твердому наголошеному — «ы». Арабська літера «й» вказує на йотоване «е». Звук «в», відсутній в арабській мові, передавався, звичайно, через «б». Друге «а» в арабській передачі відбиває кінцеву голосну «ѣ», яка в той час ще вимовлялась.

Але й після уяснення тотожності назви «Куйаба»—Київ лишаються нерозв'язаними ще багато питань. Вище вже говорилося, що відомості про Київ потрапили на сторінки географічних творів X ст. з уст людини, що була в місті Булгарі. Слідів розповіді очевидця в оповіданні про Київ і про інші міста русів ми не знаходимо. Навряд чи оповідач сам подорожував по Східній Європі на захід від Волги. Щоправда, деякі подробиці про Київ ми знаходимо у пізніших авторів, зокрема у згаданому анонімному творі «Худуд ал-Алам». В ньому розповідається, що Куйаба — місто русів, розташоване найближче до мусульманських країн у дуже красивому місці; Куйаба — резиденція царя, навколо нього добувають хутра різних звірів, в ньому виробляються дорогі мечі²³. Ці відомості заслуговують на окремий аналіз. Невідомий автор «Худуд ал-Алам» широко використовує твори своїх попередників, і його оповідан-

²⁰ П. Смірнов називає жителів місцевості навколо Києва беравами на підставі французького перекладу тексту ал-Ідрісі («Вользький шлях і стародавні руси», стор. 190). Але перекладач не помітив, що слово «beraws» утворилось з слова «raua» (змінена форма «рус») і афіксу орудного відмінку «би» або «бе», що й утворило цю фантастичну назву. Нововведення П. Смірнова, звичайно, наукового значення не має і поширення в літературі не знайшло.

²¹ V. Minorsky, Hudud al-Alam, стор. 159.

²² А. А. Шахматов, Повесть временных лет, т. 1, Петроград, 1916, стор. 7 та ін.

²³ V. Minorsky, Hudud al-Alam, стор. 150.

ня про русів являє собою текст, близький до Ібн-Русте, а з другого боку, включає деякі відомості ал-Істахрі і Ібн-Хаукаля. Можливо, що в його розпорядженні була і якась інша інформація; не слід забувати, що він писав на півстоліття пізніше від ал-Істахрі. Так, у творі йде мова про одного лише «царя» в Києві, «царі» інших племен навіть не згадуються. Можливо, що «Анонім Туманського», як часто звуть автора «Худуд ал-Алам», мав безпосередні відомості про Київ. Це міркування деякою мірою підтверджується й іншими деталями, яких ми не бачили в тексті ал-Істахрі: краса місця розташування, вивіз хутра й мечів. Проте останні відомості могли бути взяті і з старих джерел.

А. Я. Гаркаві та Б. А. Дорн намагались ототожнити назву згаданого у ал-Масуді руського племені «ал-Лузгана», або «ал-Кузкана», із словом «кияни»²⁴. Проте це ототожнення неприйнятне з палеографічних міркувань. Крім того, нам невідоме вживання назви «кияни» в розумінні племені.

Слід визнати невдалою і спробу ризького арабіста Ф. Вестберга²⁵ бачити назву Києва в місті слов'ян «Х-руат», яке згадують Ібн-Русте, Гардізі і автор «Худуд ал-Алам». Зближення його з Києвом за назвою, як це робить Ф. Вестберг, серйозних підстав не має, тим більше, що джерело, на яке він спирається, знає не тільки слов'ян, а й русів. Тексти Ібн-Русте і Гардізі стосуються й третя гіпотеза. Вона належить німецькому вченому Й. Маркварту. Місто, що розташоване на початку країни слов'ян, згідно з Ібн-Русте й іншими авторами, які мають спільне джерело, звється Ваб-ніт або Ван-тіт (є й інші варіанти). Цю назву Маркварт читає як «Занбат» і ототожнює її з другою назвою Києва, що зустрічається у Константина Багрянородного, — «Самбатас»²⁶. Неспроможність цієї гіпотези з точки зору аналізу джерел довів Мінорський²⁷.

Всі ці три спроби були наслідком недостатньої уваги до палеографічних особливостей арабської мови. Хоч у творах арабських часів середньовіччя зустрічаються випадки значного перекручення власних назв, проте здебільшого ототожнення, як це ми бачили на прикладі назви Києва, цілком можливе, особливо тоді, коли воно здійснюється не тільки на підставі звукового складу етнічної або географічної назви, а й за історико-географічними зв'язками.

²⁴ А. Я. Гаркави, *Неизданное свидетельство Мас'уди о походе русских на Цареград*, «Журнал министерства народного просвещения», 1872, ч. 160, апрель, стор. 229.

²⁵ Ф. Вестберг, *К анализу...*, «Журнал министерства народного просвещения», 1908, т. XIV, стор. 24.

²⁶ J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische staifzüge*, Leipzig, 1903, стор. 509.

²⁷ V. Minorsky, *Hudud al-Alam*, стор. 431.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

П. Л. УХОВСЬКА

ПРО ПОЛІПШЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ У СВІТЛІ ПОСТАНОВИ ЦК КПРС І РАДИ МІНІСТРІВ СРСР ВІД 8 ЖОВТНЯ 1959 р.

В рішеннях XXI з'їзду КПРС, що ознаменував вступ нашої країни в період розгорнутого будівництва комунізму, важливе місце приділяється завданням виховання нової людини, в якій повинні гармонійно поєднуватись духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість.

У вихованні такої людини величезна роль належить радянській школі, що покликана формувати високі якості будівників комунізму, виховувати учнів у дусі колективізму, працьовитості, соціалістичного інтернаціоналізму та патріотизму, принципів моралі радянського суспільства, в дусі ідей марксизму-ленінізму. У підготовці до активної трудової і громадської діяльності всебічно освічених та гармонійно розвинутих людей велика роль належить шкільному курсу історії.

Засвоєння історичних знань учнями особливо важливе тому, що наше молоде покоління, як відзначив товариш М. С. Хрущов у доповіді на XXI з'їзді КПРС, не пройшло тієї великої школи життя та боротьби, що випала на долю старшого покоління. Учні, які нині вчаться в радянській школі, не знають страхіть та лиха дореволюційного часу і лише з книг можуть мати уявлення про експлуатацію трудящих. А тому важливо, щоб наше молоде покоління знало історію країни, боротьби трудящих за своє визволення, героїчну історію Комуністичної партії, виховувалось на революційних традиціях робітничого класу.

Новим яскравим виявом піклування нашої партії про комуністичне виховання і навчання молоді є постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 8 жовтня 1959 р. «Про деякі зміни у викладанні історії в школі».

Постанові передувало широке та творче обговорення на сторінках «Правди» та педагогічної преси, на нарадах учителів та наукових працівників проекту Академії педагогічних наук РРФСР про поліпшення викладання історії в школі.

В обговоренні проекту АПН РРФСР, проектів навчального плану та програм з історії для шкіл УРСР взяла активну участь педагогічна та наукова громадськість нашої республіки — понад 20 тис. учителів, наукові працівники Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, Інституту історії АН УРСР, викладачі кафедр історії університетів та педагогічних інститутів, методисти обласних інститутів удосконалення вчителів. Учасники обговорення внесли цінні пропозиції щодо удосконалення системи історичної освіти в середній школі.

В постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР накреслено шляхи дальшого удосконалення системи історичної освіти, піднесення ідейно-

го та методичного рівня викладання історії, чітко визначено порядок вивчення історії в середній школі, місце і роль цього предмета у формуванні комуністичного світогляду учнів.

Згідно з постановою до навчальної програми 4 класу включаються епізодичні оповідання з історії СРСР. Ознайомлення чотирикласників з елементарними відомостями історії СРСР розвиватиме інтерес дітей до минулого і сучасного Вітчизни, сприятиме їх комуністичному вихованню.

Вивчаючи у 5 класі елементарний курс історії стародавнього світу, учні знайомляться з двома першими суспільно-економічними формаціями (первіснообщинною і рабовласницькою), одержують початкове розуміння закономірності історичного процесу, виникнення класів та держави на матеріалі історії зарубіжних країн.

Елементарний курс історії середніх віків вивчається в 6 класі. На яскравому матеріалі історії середньовіччя учитель підводить учнів до розуміння основних закономірностей виникнення феодального ладу, етапів його розвитку, зародження в надрах феодалізму капіталістичних відносин, класової боротьби в той історичний період.

У 7—8 класах запроваджується елементарний курс історії СРСР з найважливішими відомостями про суспільний та державний лад, а також відомостями з нової і новітньої історії зарубіжних країн. Мета цього курсу дати учням елементарні знання вітчизняної історії з найдавніших часів до наших днів, звертаючи особливу увагу на вивчення історії трьох російських революцій, виникнення і розвитку радянського суспільства. Вивчаючи найважливіші факти з нової та новітньої історії зарубіжних країн в 7—8 класах, учні краще й глибше розумітимуть вітчизняну історію, її зв'язки з історією зарубіжних країн, підвдуться до правильної оцінки найважливіших подій сучасності.

В 9—11 класах викладатиметься систематичний, поглиблений, порівняно з восьмирічною школою, курс історії СРСР та систематичний курс нової і новітньої історії зарубіжних країн.

У курсі історії СРСР 9—11 класів висвітлюються основні етапи розвитку народів нашої країни за первіснообщинного і рабовласницького ладу, в умовах феодалізму і капіталізму. Особливо велике місце в цьому курсі відводиться вивченню історії нашої Вітчизни у період імперіалізму та в радянську епоху — епоху будівництва соціалізму і комунізму. У систематичному курсі історії СРСР докладно викладатимуться рішення XXI з'їзду КПРС, боротьба радянського народу під керівництвом Комуністичної партії за їх виконання. Важливе місце приділятиметься також економічним питанням.

З курсу нової та новітньої історії учні 9—10 класів довідаються про історію перемоги і утвердження капіталізму в передових на той час країнах, про початок його занепаду, про розвиток світового робітничого руху. В 11 класі паралельно з історією СРСР вивчатиметься новітня історія зарубіжних держав. Учні ознайомляться з епохою, основним змістом якої є перехід від капіталізму до соціалізму і комунізму, початий Великою Жовтневою соціалістичною революцією в Росії. Під час вивчення новітньої історії важливо показати учням приреченість капіталістичного ладу, поглиблення загальної кризи капіталізму, зростання класової боротьби і організованості світового пролетаріату, очолюваного комуністичними і робітничими партіями. Вчитель повинен яскраво розповісти про утворення і зміцнення світової соціалістичної системи, розкрити причини розпаду колоніальної системи імперіалізму.

В 11 класі запроваджується також курс Конституції СРСР з елементами цивільного, кримінального, трудового, колгоспного і родинно-

го права. Водночас будуть вивчатись основні положення Конституції УРСР.

Необхідно мати на увазі певні особливості історичної освіти в школах Української Радянської Соціалістичної Республіки. Важливим моментом перебудови системи цієї освіти в республіці є включення до навчального плану 7—8 класів елементарного курсу історії УРСР, який вивчатиметься в тісному зв'язку з історією СРСР.

Вивчення історії УРСР сприятиме вихованню учнівської молоді в дусі дружби народів, яка є найважливішою закономірністю та рушійною силою розвитку радянського суспільства, вихованню з наших школярів справжніх інтернаціоналістів, непримирених до будь-яких проявів буржуазної ідеології.

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про деякі зміни у викладанні історії в школах» усуває ті недоліки, які мали місце в системі історичної освіти, і є дороговказом на шляху зміцнення зв'язку навчання з життям, з практикою комуністичного будівництва. Головний з цих недоліків полягає в тому, що учні, які закінчували семирічну школу, одержували вкрай обмежені знання з вітчизняної історії, історії своєї республіки і ніяких знань — з нової та новітньої історії зарубіжних країн. Все це певною мірою перешкоджало успішному здійсненню завдань комуністичного виховання молоді та підготовки її до життя.

Висвітлення історії в школі не було повністю узгоджено з викладанням літератури, географії та інших предметів. Недоліками діючих програм та підручників з історії були їх переобтяженість навчальним матеріалом, невідповідність його обсягу та характеру віковим особливостям учнів, рівню їх інтелектуального розвитку.

Нарешті, зміни у викладанні історії в школі викликані й тим, що змінилась структура усєї школи. Тепер виділяється два етапи навчання, кожен з яких повинен дати учням окреслене коло знань. Тому збереження лінійного принципу побудови шкільного курсу історії є неможливим.

Проте, перебудовуючи викладання історії, необхідно враховувати позитивний досвід радянської школи і зберегти кращі традиції системи історичної освіти, які виправдали себе на практиці.

Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР одержала одностайне схвалення делегатів з'їзду вчителів Української РСР, які підкреслювали своєчасність прийняття цієї постанови та назрілу необхідність внесення змін у викладання історії в школі.

Про переваги нової структури шкільного курсу історії переконливо говорили в своїх виступах делегати з'їзду вчителів України. Учителька І школи м. Луцька, депутат Верховної Ради УРСР О. Д. Сурвачова відзначала, що головною перевагою нової побудови історичної освіти в школі є те, що вона передбачає більш глибоке вивчення вітчизняної історії, яка повинна забезпечити виховання нашої молоді в дусі радянського патріотизму. Крім того, діти одержать більш систематичні і повні знання з курсу історії України. Ці думки підтримали в своїх виступах інші делегати.

Делегат Я. Є. Кукоба — вчитель Ставищенської школи Кагарлицького району, Київської області, — сказав, що нова структура історичної освіти та нова програма з історії для восьмирічної школи в основному відповідають вимогам Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Цією програмою передбачається систематичний виклад історичного матеріалу, в хронологічній послідовності, що гарантує правильне розуміння учня-

ми всього ходу історичного розвитку. На відміну від семирічки учні восьмирічної школи одержать більш повне і окреслене коло знань.

Розроблені і широко обговорюються педагогічною та науковою громадськістю програми, що відповідають новій структурі шкільного курсу історії.

При складанні нових програм автори керувалися положенням постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР про те, що «курс історії в середній школі повинен сприяти виробленню в учнів у доступній для них формі наукового розуміння закономірностей історії розвитку суспільства, формувати в учнів переконання в неминучості загибелі капіталізму і перемоги комунізму, послідовно розкривати роль народних мас як справжніх творців історії, створювачів матеріальних і духовних цінностей та значення особи в історії»¹.

Центральною ідеєю всіх шкільних програм з історії є ідея глибокого і послідовного розкриття найважливіших положень марксизму-ленінізму про народ як творця історії, творця всіх матеріальних і духовних багатств. На конкретному історичному матеріалі учні підводяться до розуміння того, що історія людського суспільства є, насамперед, історією способів виробництва, які змінюють один одного, історією виробництва матеріальних благ; що людство розвивається і йде вперед завдяки праці й боротьбі народних мас — основної сили виробничого процесу.

Програмовий матеріал з історії дає можливість показати учням, що трудова діяльність становить основу основ існування людського суспільства. «Перша продуктивна сила всього людства є робітник, трудящий», — підкреслював В. І. Ленін². «Чи кидає зерна у зорану земля первісна людина, щоб зібрати перші в історії врожаї, чи полірує трудова рука кам'яну сокиру десятки тисячоліть тому, чи розтирає єгипетський раб зерна кукурудзи у важкій кам'яній зернотерці; чи оре феодалний селянин землю, важко налягаючи на дерев'яну соху і підганяючи охлялу конячину, чи кує середньовічний коваль леміх для сохи або серп для майбутніх жнив, чи сукає феодалний ремісник нитку, голуючи пражу, чи працює капіталістичний робітник біля механічного верстата або варить сталь у мартенівській печі, — як би не називався трудівник, він на всіх етапах історичного розвитку — основний і головний учасник історичного процесу, творець матеріальних благ і рушій історії. Він розвиває продуктивні сили, найбільш діяльний і революційний елемент виробництва»³.

Програма приділяє також велику увагу ролі народних мас у духовному житті суспільства.

Розділи курсів, присвячені культурі, науці, мистецтву, дають можливість учителю на конкретних прикладах показати учням, що народ, за влучним висловлюванням О. М. Горького, — єдине і невичерпне джерело цінностей духовних, перший за часом, красою і геніальністю творчості філософ і поет, творець всесвітньої культури.

Велику увагу приділяють програми показові класової боротьби народних мас, їх активної творчої ролі в революціях, у національно-визвольних рухах.

При відборі історичних фактів, подій, понять, хронологічних дат, географічних назв автори програм керувались такими принципами: відібрати такий навчальний матеріал, з допомогою якого учні якнайкраще засвоять основні закономірності історичного розвитку, розкрити най-

¹ Газ. «Радянська освіта» від 7 листопада 1959 р.

² В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 321.

³ М. Нечкина, Народ — решающая сила исторического развития, журн. «Коммунист», 1954, № 16, стор. 14.

типовіші явища, які характеризують спільні процеси у розвитку багатьох народів і країн. До програм включені лише доступні учням певного віку риси та ознаки історичного поняття. Нові програми передбачають наступність як окремих курсів історії, так і етапів навчання. Програми історії узгоджено з програмами літератури, географії та інших суміжних предметів. Автори намагались уникнути дублювання історичного матеріалу.

Розвантаження програми від другорядного матеріалу дає можливість учителю ефективніше використати час на уроці для проведення самостійної роботи учнів, зокрема, з підручником, історичним документом, історичною картою, краєзнавчим матеріалом тощо.

Вивчення історії УРСР у тісному зв'язку з історією СРСР дасть можливість більше використовувати краєзнавчий матеріал на уроках та у позакласній роботі.

Отже, нові програми створюють сприятливі умови для застосування вчителем активних методів роботи.

Вивчення в 7—8 класах історії СРСР одночасно з відомостями з нової та новітньої історії стимулює застосування методичних прийомів співставлення, порівняння історичних подій, складання синхроністичних таблиць тощо.

В постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про деякі зміни у викладанні історії в школах» особливо підкреслюється важлива роль курсу історії в комуністичному вихованні учнівської молоді: «Викладання історії та інших загальноосвітніх предметів у школі покликано виховувати молодь у душі комуністичної ідейності і моралі, нетерпимості до буржуазної ідеології, в душі соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, глибокої поваги до праці і сприяти підготовці учнів до активного громадського життя»⁴.

Комуністичне виховання в процесі викладання історії вимагає від учителя чітко продуманої систематичної роботи. Вчителеві необхідно проаналізувати програму не тільки з точки зору виконання навчально-пізнавальних, а й виховних завдань. Відібраний у програмі навчальний матеріал має забезпечувати формування комуністичних переконань учнів.

У світлі постанови одним з найголовніших завдань учителя історії є виховання в учнів комуністичного ставлення до праці, правильне і глибоке роз'яснення суспільного характеру праці, ролі продуктивності праці в історії людства.

В умовах розгорнутого будівництва комунізму учні повинні чітко усвідомити новий соціалістичний характер праці. Глибоке і всебічне висвітлення ролі праці на всіх етапах історичного розвитку нерозривно зв'язано з показом вирішальної ролі народних мас, з вихованням любові та поваги до людей праці — творців матеріальних та духовних благ.

Тепер, коли наша школа буде тісно зв'язана з виробництвом, завдання вчителя історії полягає в тому, щоб розкрити перед учнями вирішальне значення праці радянських людей, їх власної праці, показати романтику і героїзм трудових буднів радянського народу. В зв'язку з цим важливо переконливо і яскраво розповідати про радянський робітничий клас, показати велич його героїчного трудового шляху від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. Дуже важливо переконати учнів у тому, що поняття «героїчний робітничий клас» стосується не лише минулого, часів залпу «Аврори» або перших п'ятирічок, а й патхненної праці радянських робітників у наші дні.

⁴ Газ. «Радянська освіта» від 7 листопада 1959 р.

В своїй промові на XIII з'їзді ВЛКСМ товариш М. С. Хрущов вказав на важливість виховання у молоді трудового ставлення до поняття комунізму⁵. Учням треба роз'яснювати, що комунізм означає не лише достаток предметів споживання, а й те, що для досягнення цього достатку потрібна вперта і наполеглива праця, що при комунізмі не буде місця ледарям та неробам, що в комуністичному суспільстві праця — перша життєва необхідність.

Вивчення історії радянського народу дає можливість прищеплювати учням почуття нового на матеріалі бурхливого розвитку нашої Вітчизни.

Життя часто випереджає шкільну програму. Тому неправильно роблять ті вчителі, які формально проходять повз нові явища, що народжуються життям щоденно і щочасно.

У вихованні комуністичного ставлення до праці величезне значення має самостійна робота учнів під керівництвом учителів над працями В. І. Леніна, документами нашої партії, виступами товариша М. С. Хрущова, в яких дається глибока характеристика соціалістичної праці.

Особливо велике значення в процесі викладання історії в школі має розкриття ролі Комуністичної партії як провідної, керівної та спрямовуючої сили радянського суспільства. В цьому плані великого значення набуває вивчення героїчної історії нашої партії, її революційних традицій, її самовідданого служіння інтересам трудящих. Велику допомогу вчителю в рішенні цього завдання надасть підручник «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу». Виховання на героїчних традиціях нашої партії і народу буде сприяти формуванню морального обличчя наших учнів. Відомо, що не можна виховувати молодь без ідеалів. Провідні діячі нашої партії, комуністи, нерозривно зв'язані з народом, служать нашим школярам чудовим зразком для наслідування. Насамперед необхідно яскраво і емоційно донести до нашої молоді образ великого Леніна. В цьому вчителю допоможуть спогади, художня література, кінофільми про В. І. Леніна.

Через увесь курс історії СРСР післяжовтневого періоду, а також новітньої історії червоною ниткою повинна проходити ідея про економічну, політичну та ідеологічну перевагу соціалізму над капіталізмом. Важливо роз'яснити учням значення історичного візиту товариша М. С. Хрущова в США, використати на уроках його виступи, зібрані в книзі «Жити в мирі та дружбі». Під час цього візиту товариш М. С. Хрущов ще вище підніс авторитет нашої соціалістичної Батьківщини, прославив творчий геній нашого народу — будівника комунізму. Використання згаданих матеріалів допоможе вчителю показати немишучість загибелі капіталізму і перемоги комунізму.

Виховуючи учнів у дусі миру і дружби між народами, учитель повинен розкрити ленінські основи зовнішньої політики радянської держави, ідею мирного співіснування двох суспільних систем, підкреслити, що мирне співіснування є об'єктивною історичною необхідністю, яка впливає з сучасного етапу розвитку людського суспільства, і разом з тим пояснити учням, що боротьба за мирне співіснування не означає поступок буржуазній ідеології або примирення з нею. Величезне виховне значення має вивчення новітньої історії, на матеріалі якої є можливість розкрити звиряче обличчя сучасного імперіалізму, важке життя та невпинну боротьбу трудящих в капіталістичних країнах. Яскраві факти про капіталістичну дійсність, взяті з радянської преси, допоможуть

⁵ Див. М. С. Хрущов, Виховувати активних і свідомих будівників комуністичного суспільства, Промова на XIII з'їзді ВЛКСМ 18 квітня 1958 року, К., 1958, стор. 12.

учителю викрити брехливі байки буржуазної пропаганди про так званий «народний капіталізм».

Отже, викладання історії повинно виходити з основних ідей історичних рішень ХХІ з'їзду КПРС і положень, викладених у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про деякі зміни у викладанні історії в школах».

В системі народної освіти значна питома вага належить школам робітничої і сільської молоді. Назріло питання про збільшення навчальних годин з історії, про створення окремих програм і підручників для цих шкіл.

У здійсненні відповідальних завдань перебудови історичної освіти почесне місце належить учителю історії, його творчій праці, його невтомним шуканням нових, ефективних методів і прийомів роботи.

Все більше місце в практиці учителів займають активні форми і методи навчальної та позакласної роботи — уроки-екскурсії, використання історичних документів, кіно, матеріалів радянської преси тощо.

Слід всіляко поширювати досвід кращих учителів історії, що розгорнули велику роботу по виготовленню наочних посібників та створенню ленинських залів, історичних кабінетів, краєзнавчих музеїв, картинних галерей, атеїстичних куточків.

Вирішальною умовою в успішній реалізації завдань, що впливають з Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про деякі зміни у викладанні історії в школах», є глибока та систематична робота вчителів над піднесенням свого ідейно-теоретичного рівня, удосконаленням своєї педагогічної майстерності.

Л. В. ЧАШКО

РОЛЬ КІНО В ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ НАВЧАННЯ УЧНІВ

Зміцненню зв'язку викладання історії з життям значною мірою сприяє застосування різноманітних засобів унаочнення в процесі навчання. Партія і уряд закликають «підвищити наочність навчання, широко використовувати кіно, телебачення і т. ін., подолати абстрактність у викладанні основ наук і виробництва»¹.

Використання на уроках історії такого специфічного виду наочності, як кіно, допомагає викликати в учнів правильні конкретні уявлення про історичні події та явища у їх виникненні та розвитку, сприяє формуванню матеріалістичного світогляду, вихованню високої комуністичної ідейності учнів.

На відміну від графічної, схематичної, образотворчої та інших видів наочності кіно дає можливість відтворити з найбільшою повнотою давно минулі події у властивій їм динаміці. Проте кінофільм не слід протиставляти іншим видам унаочнення. В процесі викладання історії найкращі наслідки дає використання навчального кіно в поєднанні з іншими видами унаочнення.

В розпорядженні вчителя історії є значна кількість художніх, хронікально-документальних та навчальних кінофільмів, які широко відображують історичні події, — «Ян Гус», «Ян Жижка», «Петро I», «Олек

¹ «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні. Тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР», К., 1958, стор. 20.

сандр Невський», «Степан Разін», «Богдан Хмельницький», «Адмірал Ушаков», «Адмірал Нахімов», «Броненосець Потьомкін», «Ленін у Жовтні», «Ленін у 1918 році», «Розповіді про Леніна», «По путівці Леніна» та ін. Ці фільми в художніх образах з історичною достовірністю змальовують минуле.

Вчитель також має можливість користуватись значним фондом хронікально-документальних фільмів, таких як: «Історичні пам'ятники Московського Кремля», «1905 рік», «Кінодокументи про Володимира Ілліча Леніна», «В. І. Ленін», «Тут жив Ленін», «Герої Бреста», «Це не повинно повторитись» та ін. Зростає фонд навчальних фільмів з історії в інститутах удосконалення вчителів. Тут можна одержати для демонстрації учням такі фільми: «Воз'єднання України з Росією» (2 ч.), «Пам'ятники стародавньої Греції» (2 ч.), «Рік 1905» (3 ч.), «Московський Кремль» (3 ч.), «Великі майстри епохи Відродження» (3 ч.), «Селянська війна під проводом Степана Разіна» (3 ч.), «Початок революційної діяльності В. І. Леніна» (2 ч.), «В. І. Ленін у перші роки Радянської влади» (4 ч.).

Виразність та емоційна насиченість, глибокий ідейний зміст цих фільмів, переконливе відтворення історичних подій справляють на учнів сильне враження.

Деякі вчителі помилково вважають, що кінофільм завдяки своїй виразності, динамічності, озвученості може використовуватись без відповідного роз'яснення з боку вчителя. Проте навіть у найдосконалішому з дидактичного погляду фільми не враховуються конкретні особливості учнів даного класу, їх знання тощо. Супроводження диктора розраховане на «середніх» учнів. Тому лише при методично вмілому застосуванні навчальний кінофільм може дати належний виховний ефект. В протилежному разі демонстрування фільму приведе лише до зайвої втрати часу на уроці та перетворення його на кіносеанс, позбавлений глибокого навчального змісту.

Характер роботи вчителя з фільмом у школі впливає з мети та змісту уроку. Використовується, звичайно, та частина фільму, яка органічно поєднується з темою уроку. Застосування кіно забезпечує активне сприймання і запам'ятовування учнями навчального матеріалу.

В залежності від змісту та мети уроку фільм використовується як джерело нових знань, як засіб узагальнення вже відомого учням матеріалу з історії, як ілюстрація до розповіді вчителя.

Методика використання кінофільмів ще недостатньо розроблена. В результаті в практичній роботі вчителів з фільмами мають місце певні недоліки. Іноді на демонстрування кінофільму на уроці витрачається надмірна кількість часу. Деякі вчителі «приспосовують» урок до змісту кінокартини. Внаслідок недостатньої методичної підготовленості вчителя трапляється певна фетишизація кіно, яке «все скаже» і «краще якого не скажеш». Вчитель перетворюється на пасивного глядача, і урок провадиться за принципом: «Механік крутить, учні дивляться, а вчитель присутній».

Щоб зробити використання кіно ефективним, під час демонстрування фільму на уроці учитель повинен зосереджувати увагу учнів на основних моментах сюжету фільму, пов'язувати зміст того, що учні бачать на екрані, з програмним навчальним матеріалом, з'ясовувати, як вони засвоюють побачене і почуте. Все це дозволяє активізувати увагу учнів, запобігти, за висловом А. С. Макаренка, простому «глазению» кіно.

Кінофільми доцільно використовувати як під час викладу нового матеріалу, так і на повторювально-узагальнюючих уроках.

У таких фільмах, як «Рік 1905», «Пам'ятники культури стародавньої Греції», «Возз'єднання України з Росією» та ін., дається огляд певної теми. Вони мають значний метраж. Тому вчителі використовують їх переважно під час повторення. Однак ці кінофільми складаються з частин, які дають закінчений виклад матеріалу з окремих питань і можуть використовуватись як самостійні навчальні посібники на різних етапах навчального процесу.

На практиці ми вдавались до кінофільму «Рік 1905» не тільки повторюючи та узагальнюючи відповідну тему, а й при поясненні нового матеріалу. До того ж, фрагменти кінофільму служили в одному випадку (10 клас «А») як джерело нових знань, в іншому (10 клас «Б») — як ілюстрація до пояснення вчителя. Для порівняння в 10 класі «В» кінофільм не використовувався. В результаті перевірки знань учнів кількість повних та вірних відповідей становила в 10 класі «А» — 75,7%, у 10 класі «Б» — 70,6%, у 10 класі «В» — 54,2%. (Рава-Руська середня школа № 1 Львівської області). Відповідно відмінних оцінок у 10 класі «А» було 56%, у 10 класі «Б» — 33%, а у 10 класі «В» — лише 15%.

Отже, використання фрагментів з «оглядових» кінофільмів повністю себе виправдовує. Проте це зовсім не виключає можливості під час повторення учбового матеріалу застосовувати кінофільм повністю. Повторне використання фільму сприятиме більш глибокому засвоєнню учнями навчального матеріалу. Так, на повторювально-узагальнюючому уроці «Визвольна війна українського і білоруського народів 1648—1654 рр. Возз'єднання України з Росією» ми використали кінофільм «Возз'єднання України з Росією». При цьому ми відмовились від демонстрування учням цілого фільму. Готуючись до уроку, ми виділили окремі фрагменти з фільму. Кожний з цих фрагментів використовувався при повторенні відповідного питання теми. Урок проходив за таким планом:

1. Становище українського народу під владою польсько-литовських феодалів напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.

2. Початок визвольної війни українського народу. Бій під Жовтими Водами.

3. Героїзм українського народу у визвольній війні.

4. Допомога українському народові з боку братнього російського народу у визвольній війні.

5. Значення Переяславської Ради і возз'єднання України з Росією.

Розпочинаючи повторення у 8 класі, вчитель нагадував, що на попередніх уроках учні вивчали боротьбу українського народу проти польсько-литовських загарбників. Відповідаючи на поставлені вчителем запитання, учні пригадали, що після Люблінської унії 1569 р. більшість українських земель потрапила під ярмо польських загарбників. Учні визначили по карті територію, яка була захоплена польсько-литовськими загарбниками.

Після цього вчитель, звертаючись до учнів, підкреслив, що саме вони зараз побачать на екрані, на що треба звернути увагу, переглядаючи фільм, як у цьому показано становище українського народу під владою польсько-литовських феодалів, першу перемогу селян та козаків над польсько-шляхетськими військами. Учням пропонується пригадати, коли і де саме відбулась ця подія. Вчитель зауважує, що на поставлені запитання учні дадуть відповідь після перегляду фільму.

Під час показу фрагменту про початок визвольної війни вчитель звертає увагу учнів на те, як були озброєні польські феодали та пов-

станці, який вигляд мала Запорозька Січ, на постаті Кривоноса, Нечая, Богуна.

Після демонстрації фільму учні, відповідаючи на поставлені запитання, відзначили, що саме було для них новим у порівнянні з уже відомим навчальним матеріалом. Наприклад, подвиг козака на сторожовому посту. Учні говорять про те, що не уявляли собі раніше, яким було польське та козацьке військо, не знали нічого про козацькі сторожові пости, які сповіщали про наближення ворога.

Переглянувши фрагмент фільму, в якому йдеться про битву козаків та селян проти польської шляхти під Жовтими Водами, учень Д., спираючись на знання, одержані на попередніх уроках і під час перегляду фільму, з'ясовує тактику і цілі воюючих сторін у визвольній війні: «Ми побачили самовпевненість польських загарбників, які в своїй зарозумілості навіть не уявляли можливості поразки і на війну їхали, як на прогулянку для розваги. Найменшій війська Польщі прагнули лише збагатитись на війні, а повсталий український народ боровся за свою батьківщину, за свою землю. І тому він здобув перемогу». Учень Г., доповнюючи розповідь товариша, використовує одержані з фільму відомості про «крилатих гусарів», що своїм свистом хотіли налякати повсталих, і зазначає, що й «крилаті» не допомогли — польські війська були розбиті. Вчитель відзначає мужність українського народу в боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників та пропонує звернути увагу на «непрístupність» фортець, які брали повсталі, що свідчить про самовідданість і героїзм народних мас України.

З фільму учням особливо запам'ятались яскраві епізоди визвольної війни: атака козаків, штурм фортеці, мужність Кривоноса і Богуна та ін.

Демонстрування фільму сприяє кращому усвідомленню учнями значення братньої допомоги російського народу українському народові у визвольній війні. Учні побачили, як у відповідь на звернення українського народу Росія направила на Україну велике посольство. На екрані яскраво відображено, в якій обстановці були ухвалені історичні документи на Земському соборі в Москві та на Переяславській Раді.

Підсумовуючи навчальний матеріал, що був повторений під час уроку, вчитель підкреслює виключне значення рішень Переяславської Ради та допомоги з боку російського народу для дальшої боротьби українського народу за своє визволення. Він нагадує про те, що в 1954 р. усіма народами Радянського Союзу святкувалось 300-річчя возз'єднання України з Росією. Щоб створити в учнів яскраві уявлення про цю подію, демонструються відповідні кадри фільму.

Таким чином, застосування фільму дозволило урізноманітнити методичні прийоми під час повторення і створити яскраві уявлення про події, що вивчались. Окремі фрагменти кінофільму були використані з різною навчальною метою: як вступ до повторення, як засіб конкретизації уявлень учнів, доповнення та поглиблення їх знань.

Застосування фільму сприяло як ілюструванню навчального матеріалу, так і розгортанню самостійної роботи учнів на уроці і дає змогу вчителю за короткий час повторити та узагальнити найважливіші питання навчальної програми.

Уроки повторення та узагальнення навчального матеріалу є досить складними як за методикою проведення, так і за можливостями активізувати навчальну роботу учнів. Учні мають справу з уже відомим матеріалом, і тому перед учителем постає дуже важливе завдання знайти такі методичні прийоми, які забезпечили б з'ясування та закріплення вивченої теми в новому аспекті.

В цій роботі використання кіно дає значний ефект. Так, учениця Є. говорила про враження від фільму «Рік 1905», використаного на повторювально-узагальнюючому уроці: «З допомогою кінофільму остаточно закріпились мої знання про революційні події 1905—1907 рр. З цього фільму я узнала багато нового та яскравіше уявила собі ті події, про які в підручнику лише згадано. Я краще тепер розумію причини революції, становище робітничого класу в Росії. В кінофільмі переконливо висвітлена підтримка трудящими країн Заходу народів Росії в роки революції та керівна роль більшовиків у організації грудневого повстання. Фільм приніс мені велику користь. Я побачила яскраву картину боротьби народу за своє визволення».

Висока ефективність уроків з використанням кіно забезпечує швидке, якісне та свідоме засвоєння учнями знань безпосередньо під час уроку. Наші численні спостереження показують, що при цьому значно скорочується час на підготовку домашніх завдань учнів з історії.

Цікаво, як самі учні пояснюють, чому кінофільм допомагає швидше виконати домашнє завдання: «Після того, як я побачив кінофільм,— говорить учень Б.,— легше було вивчити урок, тому що в моїй пам'яті весь час виникали картини з фільму, баченого на уроці».

Отже, застосування кіно дає можливість значно зменшити навантаження учнів, виділити більше часу на відпочинок, виробничу працю, заняття спортом, читання художньої літератури і т. ін. При цьому якість засвоєння навчального матеріалу не тільки не знижується, а навпаки — підвищується.

Успішне застосування кіно можливе лише при умові, що вчитель досконало володіє цим знаряддям педагогічної праці та уміє його застосувати. Велике значення має попередня підготовка вчителя до проведення уроку з використанням кіно. На уроці вчитель має справу з швидкою зміною наочного матеріалу. Тому нелегко поєднати зображення на екрані з відповідною навчальною роботою. Все це вимагає від учителя старанної підготовки до використання кіно на уроках.

В. І. Ленін у своїх вказівках з питань використання кіно в агітаційно-пропагандистській роботі спеціально підкреслював необхідність старанного вивчення кінофільму. «Звернути увагу,— вказував В. І. Ленін,— на необхідність старанного добору плівок і врахування дії кожної кіноплівки на населення під час демонстрування її»². Підкреслена В. І. Леніним вимога — старанно добирати фільми і враховувати їх вплив на аудиторію — є виключно важливою методологічною вказівкою і для вчителя, який використовує кіно на уроці в школі.

В умовах роботи школи добір кінофільмів у відповідності з віком учнів, рівнем їх знань, метою та змістом уроку, врахуванням специфіки окремих предметів (в даному випадку — історії) є першочерговою умовою ефективного використання кіно в справі навчання.

Розглянемо деякі особливості підготовки вчителя до використання кінофільмів.

Велике значення має ознайомлення з фондом фільмів з історії і особливо відповідне дидактичне їх пристосування. Неможливо переглянути весь фонд фільмів, готуючись до певного уроку, і пригадати детально зміст того чи іншого кадру чи фрагменту. Тому при складанні календарного плану вчителю доцільно попередньо ознайомитись з фондом навчальних фільмів на основі тих списків, які складають кабінети кіно інститутів удосконалення вчителів, та анованих каталогів художніх, науково-популярних, хронікально-документальних фільмів, які

² Н. К. Крупская, Ленин о культуре, М., 1939, стор. 257.

складають відділи кінофікації та кінопрокату. Значну допомогу може подати вчителю каталог-довідник, виданий Учпедгізом³. Цей каталог містить не лише повний перелік навчальних кінофільмів, а й анотації до них та методичні поради щодо використання фільмів у навчально-виховній роботі.

Найбільш відповідальною є безпосередня підготовка вчителя до уроку або системи уроків, на яких передбачається використати кінофільм. Відібраний фільм слід заздалегідь одержати, своєчасно його переглянути та відібрати саме той навчальний матеріал, який необхідно використати. Такий попередній перегляд навіть при достатньому досвіді вчителя у використанні фільмів є обов'язковим, як і підготовка до уроку та досконале знання інших навчальних посібників, учбової і методичної літератури. Корисним для вчителя є також ознайомлення з монтажним листом, в якому дається опис усіх кадрів та визначається відповідний метраж. Це допоможе детально з'ясувати і запам'ятати зміст окремих кадрів та точно визначити час, потрібний для їх демонстрування. Лише після детального ознайомлення з фільмом учитель може вирішити, яке місце та яку роль на уроці буде відігравати фільм чи окремі його фрагменти. На підставі цього він виділить ті методичні прийоми, які допоможуть з найбільшою повнотою та ефективністю використати фільм на уроці.

Досить часто вчителі демонструють на уроці навіть значні за метражем кінофільми від початку до кінця. У більшості випадків це буває на повторювально-узагальнюючих уроках. Ефективність від такого застосування фільму дуже низька. При цьому не забезпечується ні активне сприймання матеріалу учнями, ні якісне повторення. Використання фільму може досягти мети як під час пояснення, так і під час повторення навчального матеріалу лише тоді, коли учитель відбере необхідні кадри і фрагменти та поєднає їх демонстрування з іншими методами роботи на уроці.

Досвід багатьох учителів та проведені нами дослідження дозволяють прийти до висновку, що саме коротке, фрагментарне (протягом 5—8 хвилин) використання кінофільму забезпечує кращі навчально-виховні наслідки. І навпаки, чим більша тривалість демонстрування фільму, тим важче вчителю включити екранний матеріал до уроку, тим більша небезпека перетворити показ на самоціль, відірвати демонстрування фільму від навчальної роботи в класі. Дуже важливо звернути увагу на технічну сторону при використанні кіно. Вчитель має старанно перевірити стан плівки, затемнення, кіноапаратуру і т. ін.

В багатьох школах до демонстрації фільмів залучаються учні, які оволоділи знаннями з кінотехніки. Така практика цілком себе виправдала. Учень, що демонструє фільм, має можливість брати активну участь у роботі на уроці. Демонстрування фільму на уроці учнем має ту позитивну сторону, що у вчителя вивільнюється час для роботи з класом. Дуже важливо не порушити нормальний хід уроку. Вчитель повинен бути впевнений, що в необхідний момент, визначений за планом, певні кадри будуть показані. Це дозволить спокійно та на належному рівні провести урок і досягти поставленої мети. Узгодженість у діях вчителя та кінодемонстратора досягається під час попереднього перегляду та з'ясування чіткого плану послідовного показу необхідних кадрів. При використанні фрагментів фільму доцільно під час попереднього його перегляду зробити закладки з паперу в бабіні у відповідних місцях.

³ «Учебные кинофильмы для школ», Аннотированный каталог-справочник, Учпедгиз, М., 1958, 238 с.

Ми зупинилися лише на деяких питаннях використання навчального кіно під час викладання історії. Досвід багатьох учителів історії свідчить про великі можливості піднесення ефективності уроків з допомогою використання кінофільмів.

Широке застосування кіно сприяє успішному здійсненню боротьби з формалізмом та абстрактністю в знаннях учнів, активізує роботу учнів на уроці, підвищує їх інтерес до вивчення історії та збагачує їх пам'ять міцними і свідомо засвоєними знаннями. Фільм повинен зайняти належне йому місце серед інших засобів вивчення історії в школі.

П. М. ШУЛИК

ВИКОРИСТАННЯ КОНТУРНИХ КАРТ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Одним з найефективніших засобів створення просторових уявлень в учнів під час вивчення історії є використання історичних карт як на уроках, так і в процесі підготовки учнями домашніх завдань.

Багаторічний досвід роботи в школі переконав мене, що не всі учні можуть правильно розуміти і використовувати карту. Це пояснюється, головним чином, тим, що частина учнів, готуючись вдома до наступного уроку, дуже рідко заглядає або й зовсім не заглядає до карт, які є в підручнику.

Завдання вчителя полягає в тому, щоб навчити учнів вільно користуватися історичною картою. Найуспішніше домогтися цього можна тоді, коли учні на уроках і вдома працюватимуть не тільки з готовими картами (настінними, з атласу, підручника), а й виконуватимуть практичні роботи на контурних картах. Щоправда, вчителі історії не мають у своєму розпорядженні історичних контурних карт. Однак у процесі викладання історії можна з успіхом використовувати відповідні географічні карти.

Працюючи над контурними картами, учні набувають цінні трудові навички — наполегливість, акуратність у роботі. Самостійні завдання за контурною картою слід розробляти так, щоб, виконуючи їх, учні вчилися виділяти головне у тексті підручника чи в розповіді вчителя. Всі види роботи на контурній карті допомагають міцно закріплювати в свідомості учнів новий матеріал з історії та полегшують повторення.

Зрозуміло, що робота над контурною картою не може бути самоціллю. Це лише один з методичних прийомів, які застосовує вчитель для підвищення ефективності уроків.

Я організовую роботу учнів з контурними картами і в середніх, і в старших класах. Розповідаючи, наприклад, у 6 класі про боротьбу римських полководців за владу в I ст. до нашої ери, я виписую на дошці історико-географічні назви: Галлія, гори Альпи, Мала Азія, річка Рубікон, Італія, Балканський півострів, Греція, м. Фарсала, Єгипет. Після розповіді учні переносять ці назви на контурну карту Європи, користуючись як зразком картами, доданими до підручника з історії стародавнього світу.

Якщо учні мають деякий досвід роботи з контурною картою, я пропоную виписати відповідні назви на окремому аркуші паперу, а вдома вже нанести їх на контурну карту. Тільки в кінці уроку нагадую, що перед виконанням цього завдання треба уважно прочитати певний параграф підручника та відшукати на учбовій карті всі необхідні назви

Вивчаючи історію стародавнього Риму, учні на кожному уроці робили позначення на контурній карті Європи. Вони відзначали провінції Римської імперії, її кордони, райони повстань, роки загарбання земель римлянами, місця і дати битв, міста Римської імперії, напрями наступу варварів на Рим тощо. Після проведення цієї роботи учні стали вільно орієнтуватись по настінній карті, збільшився їх інтерес до історії.

В 7 класі під час викладу нового матеріалу з теми «Франція в XII—XV ст.» учні робили на контурній карті «Франція, Голландія, Бельгія» такі позначення: «Кресі — 1346», «Пуатьє — 1356», «Орлеан», «шлях військ Жанни д'Арк», «Кале», «райони повстання Жакерія (1358)» та ін.

Заповнення контурної карти учнями в процесі викладу вчителем нового матеріалу є складною справою. Інтенсивно працюючи на уроці, учні можуть легко помилитися в позначеннях. Тому мені довелося провести підготовчу роботу. Придбавши заздалегідь контурні карти, учні в позарурочний час під моїм керівництвом позначили на них кордони Франції XV ст., основні провінції, найбільші міста та річки. Завдяки цьому під час уроку учні могли швидко і правильно орієнтуватись на контурній карті й робити відповідні написи. На класній дошці я записував лише складні назви та дати подій.

Виконуючи цю роботу, учні користувались схематичною картою «Франція у період Столітньої війни», що є в підручнику з історії середніх віків. Заповнення карти під час подачі нового матеріалу не перешкодило учням глибоко засвоїти складні питання теми, а, навпаки, підвищило ефективність уроку.

Широко використовується контурна карта і на уроках з історії СРСР у старших класах. Виклавши, наприклад, новий матеріал по темі «Боротьба руського народу і народів Прибалтики з німецькими загарбниками в XIII ст.», я пропоную, щоб учні вдома нанесли на контурну карту «Європейська частина СРСР» такі позначення: «Швеція», «Балтійське море», «Фінська затока», «р. Нева — 1240», «Чудське озеро — 1242», «Новгород», «Псков»; відзначили на карті територію, загарбану німецькими рицарями у Прибалтиці, зафарбувавши її злегка в червоний колір; показали стрілками напрями вторгнення шведських та німецьких військ, місця їх розгрому.

Проходячи тему «Визвольна війна українського і білоруського народів. Возз'єднання України з Росією», я зробив такий дослід. Учні 8 «а» класу під час всіх трьох уроків працювали над контурними картами, відзначаючи місця і дати битв, напрям руху військ під проводом Б. Хмельницького і т. д. У 8 «б» класі на уроках контурні карти не використовувались. На повторювально-узагальнюючий урок з цієї теми я приніс не історичну карту «Російська держава в XVII ст. (1601—1694)», а фізичну карту Європи. Учні 8 «а» класу легко орієнтувались по цій карті, правильно показували місця історичних подій. Водночас учні 8 «б» класу слабо орієнтувались по фізичній карті, не пам'ятали багатьох дат, не могли показати деяких місць історичних подій. Цей приклад свідчить про те, що використання контурних карт на уроках історії має велике позитивне значення.

Велику користь учням принесло заповнення контурної карти США в зв'язку з вивченням у 8 класі територіального зростання Сполучених Штатів Америки від початку XIX ст. до громадянської війни 1861—1865 рр. Про це свідчить відповідь учня Н. на питання про загарбницьку зовнішню політику та грабіжницькі війни США у першій половині XIX ст.: «З моменту утворення і до сьогоднішнього дня США ведуть агресивну зовнішню політику. Якщо ми розглянемо контурну карту, яку

заповнювали, то побачимо, що за півстоліття Сполучені Штати збільшили свою територію у кілька разів. Експлуататорські класи США захоплювали нові землі різними шляхами. Так, у 1818 р. вони загарбали в Іспанії півострів Флориду, у 1845—1850 рр. анексували Техас, у 1848 р. захопили Нову Мексико». З цієї відповіді видно, що розкривати складне питання про загарбницьку політику панівних класів США учневі допомагає наявність добрих просторових уявлень, вироблених в результаті постійних вправ з контурною картою.

Після вивчення в курсі нової історії у 9 класі теми «Агресивна зовнішня політика США» я попередив учнів, що на наступному уроці замість усної перевірки буде проведена контрольна робота з контурною картою. На контурній карті світу учні мали відзначити кольоровими олівцями метрополію США та їх володіння. Учні виконали це завдання за 14 хвилин. Я зібрав карти, переглянув їх, проаналізував стан виконання завдання і виставив оцінки.

Звичайно, такі контрольні роботи не слід проводити часто, бо вони не виявляють всебічно знань учнів, тільки дають змогу простежити за розвитком їх просторових уявлень та засвоєнням дат.

Застосування тієї чи іншої форми роботи учнів з контурною картою залежить від ступеня підготовленості класу, від практичних навичок, здобутих учнями. Отже, у використанні контурних карт в процесі викладання історії не може бути ніякого шаблону.

З свого досвіду організації роботи учнів над контурними картами можу зробити певні висновки. Пропонуючи учням заповнювати контурну карту на уроці чи вдома, учитель має поставити перед ними чітке завдання, звернути їхню увагу на те, який параграф, яку схему або карту з підручника слід при цьому використати. Щоб учні добре працювали над контурними картами, необхідно на уроці максимально використовувати настінну історичну карту. Учитель повинен показати, які умовні позначення робити на контурній карті, у який колір зафарбовувати ті чи інші території.

Коли в учнів виробляться навички роботи над контурною картою, можна надати їм більшої самостійності, стежачи, однак, за тим, щоб записи на контурній карті були зроблені своєчасно й акуратно. Перевірку контурних карт найкраще робити на уроці, переглядаючи покладені на парту карти або розглядаючи їх під час відповідей учнів. Доцільна також вибіркова перевірка карт удома.

Після закінчення певного розділу або теми робиться обов'язкова перевірка карт усіх учнів класу і виставляється оцінка.

Однак не слід зловживати використанням контурних карт на уроках історії, перевантажуючи учнів цією роботою. Контурні карти принесуть справжню користь у процесі викладання історії тільки тоді, коли вони будуть застосовуватись учителем поряд з іншими формами роботи.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В БОРОТБІ ЗА СОЦІАЛЬНЕ ВИЗВОЛЕННЯ І ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ

Радянська історична наука вже збагатилась значною кількістю праць з історії західноукраїнських земель різних періодів. Радянські історики приділили особливу увагу висвітленню боротьби народних мас проти капіталістичного ладу та іноземних загарбників, за встановлення Радянської влади і возз'єднання з Радянською Україною.

Праці радянських істориків на цю тему почали публікуватись ще в той час, коли західноукраїнські землі перебували в складі панської Польщі, боярської Румунії та буржуазної Чехословаччини. Проте справжня наукова розробка історії західноукраїнських земель розпочалася лише з возз'єднанням їх з Радянською Україною. Особливо багато значних видань — збірників документів та матеріалів, монографій, наукових збірників статей тощо — з'явилося за кілька останніх років, а саме під час відзначення 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 40-річчя встановлення Радянської влади на Україні.

Не зупиняючись детально на працях, що розкривають життя і боротьбу західноукраїнських народних мас доби феодалізму, згадаємо лише деякі з них: С. Т. Білецький «Боротьба міщан Львова проти засилля шляхти в першій половині XVII ст.», В. В. Грабовецький «Рух карпатських опришків напередодні і в роки визвольної війни 1648—1654 рр.», І. П. Крип'якевич «Боротьба несехових ремісників проти цехів у Львові (1590—1630 рр.)»¹, М. М. Лелекач «Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV—XV ст.», І. Г. Шульга «Становище селян Закарпатської України в 70—80-х роках XVIII ст.»². Яскраво відтворив у своїй книзі боротьбу опришків під керівництвом Довбуша В. В. Грабовецький³. Нещодавно вийшла фундаментальна праця М. П. Герасименка

«Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства»⁴.

Досліджуючи розвиток революційного руху на західноукраїнських землях з XIX—XX ст., радянські історики звернули значну увагу на висвітлення соціально-економічного становища народних мас. В працях І. В. Довгала⁵, І. П. Богодиста⁶, В. К. Осечинського⁷ йдеться про умови життя робітників та селян Східної Галичини під гнітом Габсбургів на початку XX ст. Тривалість робочого дня, рівень заробітної плати, житлово-побутові умови робітників, селянське землеволодіння, класове розшарування селянства в зв'язку з розвитком капіталізму, залишки кріпосництва, еміграція — ось деякі, найбільш важливі питання, розглянуті у вказаних працях. Чимало місця їх автори відводять показу колоніальної залежності західноукраїнських земель від Австро-Угорщини, викриттю антинародної політики української буржуазії та її націоналістичних партій.

Все ж частина названих питань в даних працях не знайшла належного вирішення. Так, наприклад, торкаючись такого важливого питання, як диференціація селянства, вказані автори прийшли до різного визначення кількісного співвідношення його груп⁸.

⁴ М. П. Герасименко, Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства, Вид-во АН УРСР, К., 1959.

⁵ І. Довгаль, Вплив російської революції 1905 року на розвиток революційного руху в Галичині, Держполітвидав УРСР, К., 1952.

⁶ І. Богодист, Боротьба трудящих Галичини за Радянську владу в 1918—1920 рр., Львів, 1952.

⁷ В. Осечинський, Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму, Львів, 1954.

⁸ У І. Довгала — 83,05% бідняцьких, 15,7% середняцьких і 3,86% куркульських господарств; у І. Богодиста відповідно — 68,7%, 20% і 10,4%; у В. Осечинського відповідно: 71,6%, 14,6% і 13,8%. Найбільш вірогідним, на нашу думку, є визначення І. Довгала, хоча це питання вимагає дальшого глибокого вивчення.

¹ «З історії західноукраїнських земель», вип. 1, Вид-во АН УРСР, К., 1957.

² «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XXIX, Ужгород, 1957; т. XXXVI, Ужгород, 1958.

³ Володимир Грабовецький, Народний герой Олекса Довбуш, Львів, 1957.

За останній час було надруковано праці, в яких приділено більше уваги дослідженню соціально-економічних питань історії західноукраїнських земель. До них, насамперед, слід віднести статті Г. І. Ковальчака «Розвиток капіталістичної промисловості Східної Галичини в перші десятиріччя після скасування кріпосного права (1848—1870 рр.)», Л. О. Олесевича «Економічне становище гірського сільського населення Підкарпаття в кінці XIX і на початку XX ст.»⁹, В. І. Неточаєва «Закарпаття напередодні першої світової війни (1908—1914)»¹⁰. Значний фактичний матеріал міститься в книзі Є. А. Яцкевича про становище робітничого класу Галичини в другій половині XIX ст.¹¹

Висвітлюючи етапи революційного руху в західноукраїнських землях, дослідники приділяли значну увагу подіям, що відбувалися тут під впливом першої російської революції. Масовий робітничий і селянський рух у той час, крім уже згадуваної брошури І. В. Довгала, знайшов відображення в статтях П. В. Свєжинського «Вплив революції 1905—1907 рр. на революційну боротьбу трудящих в Галичині»¹², В. К. Осечинського «Вплив першої російської революції на піднесення революційного руху в Галичині в 1905—1907 рр.», В. І. Худаніча «Робітничий і селянський рух в Закарпатті напередодні і під час першої російської народної революції»¹³, І. С. Павлюка «Революційне піднесення в Галичині під впливом російської революції 1905—1907 рр.»¹⁴ та ін.

Однак ряд питань лише поставлено, але до кінця не вяснено або не точно охарактеризовано. Так, правильно вказуючи на опортунізм місцевих соціал-демократів, одні автори не вбачають між ними і відкрито контрреволюційними буржуазно-націоналістичними партіями ніякої різниці, інші ж твердять про керівництво з боку соціал-демократів виступами трудящих.

Не можна, наприклад, погодитися з

⁹ «З історії західноукраїнських земель», вип. 2, Вид-во АН УРСР, К., 1957.

¹⁰ «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XXIX, Ужгород, 1957.

¹¹ Є. А. Яцкевич, Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму, Вид-во АН УРСР, К., 1958.

Чимало цінних відомостей про Галичину знайде читач у праці польського історика W. N a j d u s, *Szkice z historii Galicji (1900—1904)*, Warszawa, 1958 і про Закарпаття — угорського історика И. Перені, *Из истории закарпатских украинцев (1849—1914)*, «Studia Historica Academiae Hungaricae», Br., 1957.

¹² Журн. «Жовтень», 1951, № 3.

¹³ «50 років першої російської революції. Збірник статей», Львів, 1955.

¹⁴ «З історії західноукраїнських земель», вип. 1.

твердженням окремих авторів про те, що лідери соціал-демократів були організаторами селянського страйку в Галичині в 1906 р., який виник і проходив стихійно, як не можна погодитись і з тим висновком, що нібито цим страйком керував якийсь «центральный страйковий комітет», що знаходився у Львові. Тут треба відрізнити дійсні комітети, створені самими страйкуючими селянами, від тих фіктивних органів, які під облудними назвами могли створюватись буржуазними та дрібнобуржуазними партіями саме для того, щоб під маркою «керівництва» зрівнати страйк.

Отже, в цьому питанні ще потрібно глибоко розібратися і внести відповідну ясність, керуючись визначеннями В. І. Лєніна про австрійську соціал-демократію, до складу якої входили соціал-демократичні партії, що діяли в західноукраїнських землях.

При розробці соціально-економічних питань треба, в першу чергу, більше уваги приділити дослідженню формування робітничого класу і розшарування селянства, колоніальної відсталості західноукраїнських земель під ярмом іноземних загарбників; слід виразніше показати залежність українських панівних класів від іноземних імперіалістів, експлуаторську роль уніатської церкви, антинародну спрямованість політики українських буржуазно-націоналістичних партій.

Велика увага в українській історичній літературі приділена висвітленню такої важливої проблеми, як революційний рух у західноукраїнських землях під впливом ідей Великого Жовтня. Якщо раніше з цієї проблеми друкувалися окремі статті і науково-популярні брошури¹⁵, то останнім часом, особливо в зв'язку з відзначенням 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 40-річчя Радянської України, почали виходити з друку документальні збірники та монографії.

До праць, в яких розглядалась боротьба західноукраїнських трудящих за возз'єднання з Радянською Україною, слід віднести монографії С. М. Белоусова¹⁶ і Б. М. Бабія¹⁷. На значному фактич-

¹⁵ А. Юрченко, *Хотинское восстание*, Укрполитгиздат, К., 1948; Ф. Шевченко, *Борьба за Радянську владу на Закарпатській Україні*, Держполітвидав УРСР, К., 1950; І. Компанієць, *Борьба за Радянську владу на Буковині*, Держполітвидав, К., 1950; І. Кулик, *Борьба трудящих Західної України за Радянську владу і возз'єднання з Радянською Україною*, Держполітвидав УРСР, К., 1951.

¹⁶ С. М. Белоусов, *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*, Вид-во АН УРСР, К., 1951.

¹⁷ Б. М. Бабія, *Возз'єднання Західної України з Українською РСР*, Вид-во АН УРСР, К., 1954.

ному матеріалі, почерпнутому головним чином з фондів Львівського обласного архіву, написана названа раніше книга І. Богодиста, в якій особливо детально показано період радянського будівництва в Східній Галичині в 1920 р.

Безперечним вкладом у дослідження історії революційного руху на Закарпатті є монографія В. В. Усенка¹⁸. Автор, використавши велику кількість документів та матеріалів, широко висвітлив розвиток революційного руху на Закарпатті в 1917—1919 рр. під впливом ідей Великого Жовтня, зокрема період радянського будівництва і боротьби трудящих проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

За своєю тематикою до названих вище праць примикають брошура П. Йова¹⁹, статей В. І. Нетоцаєва і М. М. Лелекача «З історії боротьби за владу Рад і проти інтервенції США й Антанти на Закарпатті в 1918—1919 рр.»²⁰, Є. М. Галушка «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху у Львові в 1918—1920 рр.»²¹.

Автори даних розробок, показуючи вплив Великого Жовтня на розвиток революційного руху в Галичині, Буковині та на Закарпатті, головну увагу зосередили на виступах робітників і селян проти тюремних народів — Австро-Угорщини та місцевих експлуататорських класів, відзначили роль колишніх військовополонених, що повернулися з Росії, у визвольній боротьбі, а також охарактеризували Дрогобицьке повстання проти контрреволюційного уряду ЗУНР, Хотинське повстання проти румунських бояр, Буковинське віче 1918 р. і Хустський з'їзд 1919 р., періоди славного радянського будівництва на Закарпатті та у Східній Галичині як важливі етапи на шляху західноукраїнських трудящих до соціального і національного визволення, до возз'єднання з Радянською Україною.

Поряд з цим радянські історики нищівно викривали імперіалістів США, Англії і Франції як лютих ворогів західноукраїнських трудящих, які після розпаду Австро-Угорської імперії з допомогою українських буржуазних націоналістів віддали їх під ярмо панської Польщі, боярської Румунії та буржуазної Чехослова-

чини. Останньому питанню присвячено спеціальні праці І. М. Мельникової²², М. В. Климютюка²³, І. М. Гранчака²⁴, Р. Г. Симоненка²⁵.

Однак не можна не зазначити, що в характеристиці листопадових подій 1918 р. в Східній Галичині (під час розпаду Австро-Угорщини і виникнення так званої «Західноукраїнської народної республіки») одним із істориків—О. Ю. Карпенком²⁶ були висловлені невірні твердження. Оскільки вони вже викриті і засуджені в нашій пресі²⁷, немає необхідності на них детально спинятися.

Нещодавно вийшла брошура В. Ю. Маланчука²⁸, в якій розвінчуються буржуазно-націоналістичні фальсифікації щодо оцінки подій 1918 р., що відбувалися на західноукраїнських землях. Автор викриває спроби різних буржуазних писак прикрасити дії галицької буржуазії в 1918—1919 рр. Історія ЗУНР переконливо показує, що ці дії не тільки нічого спільного не мали з інтересами народу, а були цілком спрямовані проти них.

Розвінчання цих теорій має велике значення, бо в наші дні їх намагаються використати недобитки українських буржуазних націоналістів у Західній Німеччині і Канаді. Так, продажна націоналістична газета, що виходить у Канаді і присвоїла собі гучну назву «Гомін України», в номерах за 1 і 8 листопада 1958 р. надрукувала статтю одного з цих недобитків, який, всіляко оббріхуючи Радянську владу та дружбу між українським і російським народами, пиється «доводити», що в Східній Галичині в листопаді 1918 р. нібито відбулося «загальнонаціональне повстання».

Праці радянських істориків базуються на величезній документальній базі, зокрема

²² І. Н. Мельникова, Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии, «Ученые записки Института славяноведения АН СССР», т. III, М., 1951.

²³ М. В. Климютюк, Підступи американських імперіалістів на Закарпатті, Ужгород, 1952.

²⁴ Іван Гранчак, Документи обвинувачують, журн. «Вітчизна», 1952, № 6.

²⁵ Р. Г. Симоненко, До питання про Східну Галичину напередодні Паризької мирної конференції, «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. IX, Вид-во АН УРСР, К., 1957.

²⁶ О. Ю. Карпенко, До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р., «З історії західноукраїнських земель», вип. 1, 1957.

²⁷ Газ. «Вільна Україна» від 9 березня 1958 р., газ. «Радянська Україна» від 10 вересня 1958 р.; «Український історичний журнал», 1959, № 3.

²⁸ Валентин Маланчук, Історія однієї зради, Львів, 1958.

¹⁸ В. В. Усенко, Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917—1919 рр., Вид-во АН УРСР, К., 1955.

¹⁹ Павло Йова, Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, Львів, 1954.

²⁰ «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. IX, Ужгород, 1954.

²¹ «Нариси історії Львова», Львів, 1956.

на виданих збірниках архівних документів і матеріалів, у яких розкривається боротьба трудящих західноукраїнських земель за Радянську владу і возз'єднання з Радянською Україною. Серед них, перш за все, слід назвати збірник, в якому наводяться документи про возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною і входження їх до складу СРСР²⁹.

У Львові надруковано два архівних збірники. Один з них висвітлює революційний рух на Західній Україні в 1917—1920 р.³⁰, другий присвячено історії революційного руху в м. Львові з 1917 р. до 1939 р.³¹ Кожне з цих видань — великий том обсягом близько 40 друкованих аркушів. Вони добре видані з археографічного погляду, супроводжуються різними покажчиками і примітками, що полегшує користування документами.

До збірника «Під прапором Жовтня» включено документи з фондів Львівського державного обласного архіву. Поряд з ними представлені документи, почерпнуті в архівах Києва, Харкова, Станіслава та інших міст. Однак при складанні і виданні цього збірника допущено ряд недоліків, які не могли не позначитися на його науковій цінності. Про деякі з них йшлося в рецензії М. Ю. Марківського³². В передмові, наприклад, твердиться, що «робітничими виступами, як правило, керували соціал-демократи, зокрема їх ліва, більш революційна частина». Однак жодного документа, який би про це свідчив, в збірнику немає.

Ряд документів про революційний рух у 1917—1919 рр. в Східній Галичині опубліковано в збірнику «З історії революційного руху у Львові». Проте і в ньому повторено один з недоліків попереднього збірника: зовсім обійдено період особливого загострення класових протиріч у Західній Україні (політ жовтня — листопада 1918 р.).

Збірник, виданий в 1957 р. в Ужгороді³³,

трохи менший за своїм обсягом, ніж два попередніх, але цінність матеріалів, вішених у ньому, величезна. Особливо виділяються документи про прагнення закарпатців до возз'єднання з своїми братами, яке набрало великого розмаху в період розпаду Австро-Угорської імперії. Важливою стороною багатьох з цих документів є переконливі показ того, що у возз'єднанні закарпатці вбачали не лише можливість до розв'язання національного питання, а остаточне вирішення першочергових соціальних проблем. Збірник одержав позитивну оцінку в нашій пресі, але відзначились також і окремі його недоліки³⁴. Незрозуміло, чому в збірнику відсутні матеріали про Хустський з'їзд, який відіграв значну роль у розгортанні визвольної боротьби закарпатців і знайшов виску оцінку в працях радянських істориків.

Чимало цінного про революційний рух на Буковині знайде дослідник і читач у збірнику документів та матеріалів, який вийшов у 1958 р. в Чернівцях³⁵. На підставі їх можна глибше вивчити боротьбу буковинців за Радянську владу, проти австро-німецьких окупантів, румунських бояр і т. п. Особливо детально збірник відображає революційний рух у російській армії, що в роки першої світової війни перебувала на території Буковини. Але в збірник чомусь мало включено документів про визвольну боротьбу в 1917—1918 рр. трудящих тих буковинських повітів, які на той час були під гнітом Австро-Угорщини, а зараз становлять основну частину території Чернівецької області.

Для більш глибокого розуміння ходу революційної боротьби в західноукраїнських землях, що розгорілась під впливом ідей Великого Жовтня, багато дає збірник спогадів її учасників³⁶. 35 спогадів, які включено до збірника, досить глибоко характеризують різні етапи революційного руху в західноукраїнських землях. Перед читачем постають живі картини того, як вихідці із західноукраїнських земель брали участь у штурмі Зимового палацу, охороняли Смольний, декому з них пощастило зустрітись з великим Леніном.

Дуже цікаві спогади про першу робітничу Раду на Дрогобиччині і Дрогобичське повстання, про радянське будівництво у визволених в 1920 р. Червоною Армією повітах Східної Галичини, про боротьбу робітників і селян в 20—30-х роках, зокрема про дії партизанів на Волині, про участь вихідців із Західної України в боротьбі

²⁹ «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949 рр.)», Збірник документів і матеріалів», Держполітвидав УРСР, К., 1949.

³⁰ «Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917—1920 рр.)». Документи і матеріали», Львів, 1957.

³¹ «З історії революційного руху у Львові (1917—1939)». Документи і матеріали», Львів, 1957.

³² М. Ю. Марківський, Книги про піднесення революційного руху в Західній Україні під впливом ідей Великого Жовтня. «Український історичний журнал», 1957, № 3.

³³ «Шляхом Жовтня. Збірник документів», т. I, Ужгород, 1957.

³⁴ І. М. Гранчак, Вплив Великого Жовтня на розвиток революційного руху в Закарпатті. «Український історичний журнал». 1958, № 2.

³⁵ «Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР». Ужгород, 1958.

³⁶ «За владу Рад. Спогади», Львів, 1957.

проти фашизму в Іспанії і т. п. Не можна без хвилювання читати розповіді учасників революційного руху Б. Дудикевича, М. Сеника, П. Бортея, М. Фінчіка, І. Келлера, Т. Щербака, О. Корженівського, М. Кіх та інших про мужність борців за свободу.

Заслуговує схвалення і те, що в збірник включено спогади М. Пендрика і Л. Токана про революційний виступ 113 буковинського полку і Хотинське повстання, які були в 1919 р. Жаль тільки, що упорядники не ввели до збірника хоч би кілька спогадів з історії революційного руху в Закарпатті.

Значний інтерес викликає збірка статей під заголовком «Ленінізм торжествує»³⁷. Великий розділ, написаний Б. К. Дудикевичем, присвячено революційному руху на західноукраїнських землях з кінця XIX ст. до возз'єднання з Радянською Україною. До безперечних достоїнств книги варто віднести те, що в ній досить високий науковий рівень пов'язується з простотою і дохідливістю викладу, а також те, що автори на багатьох конкретних фактах показують, як широкі народні маси, осяяні безсмертними ідеями марксизму-ленінізму, мужньо виступали за повалення капіталістичного ладу, а зараз беруть активну участь у будівництві нового суспільства.

Героїчним вчинкам молоді присвячена книга В. Маланчука, випущена в світ тим же Львівським книжково-журнальним видавництвом³⁸, у якій автор навів яскраві приклади боротьби комсомольців і молодих комуністів за щастя народу.

Позитивним у всіх трьох вищезгаданих львівських виданнях є також гарні ілюстрації: фото учасників революційного руху, окремих газет, листівок, репродукції з картин про різні події. Викликає інтерес фото К. Е. Ворошилова і С. М. Будьонного, зроблене в Дубно у 1920 р.

При висвітленні впливу ідей Великого Жовтня на розвиток революційного руху в західноукраїнських землях необхідно краще показати, якими шляхами вони доходили до місцевих трудящих, розкрити значення утворення УРСР і успіхів соціалістичного будівництва в нашій країні для піднесення цього руху.

Виходячи з цього, насамперед слід всебічно висвітлити зародження і організаційне зміцнення комуністичних партій в західноукраїнських землях та їх керівну роль у революційно-визвольному русі, показати історичну необхідність входження їх у склад комуністичних партій Польщі, Чехословаччини та Румунії.

Поряд з цими працями вийшов ряд монографій з історії західноукраїнських земель жовтневого і пожовтневого періоду.

³⁷ «Ленінізм торжествує. Збірка статей», Львів, 1957.

³⁸ Валентин Маланчук, Молодість, гартована в боях, Львів, 1957.

Революційний рух у Західній Україні в 1921—1939 рр. висвітлюється в спільній праці М. П. Герасименка і Б. К. Дудикевича³⁹, яка вже одержала оцінку в пресі. На багатьох яскравих фактах автори показали, як завдяки діяльності комуністів ідеї марксизму-ленінізму оволодівали трудящими, підкреслили значення успіхів соціалістичного будівництва в Радянському Союзі для розвитку боротьби робітників і селян проти місцевих гнобителів та польських окупантів, за встановлення Радянської влади. Незрозуміло лише, чому в даній монографії виклад матеріалу починається з 1921 р., а такий важливий період, як 1917—1920 рр., опущено.

Чимало нових фактів і узагальнень про боротьбу буковинців проти капіталістичного гноблення та влади румунських бояр міститься в монографії К. Г. Ципка⁴⁰. В її заключній частині автор розглядає возз'єднання Буковини з Радянською Україною і перші кроки соціалістичного будівництва в краї. Проте в монографії порівняно мало говориться про революційні події на самій Буковині в 1917—1918 рр. Революційній боротьбі трудящих галичан, буковинців та закарпатців в 1917—1920 рр. присвячена брошура І. І. Компанієць⁴¹.

Керівна роль комуністів у революційному русі на Закарпатті в 1929—1938 рр. досліджується в монографії В. Белоусова⁴². Історія виникнення і діяльності комуністичних партій на західноукраїнських землях знайшла відбиття і в ряді спеціальних праць. Серед них, перш за все, необхідно відзначити статтю А. Д. Ярошенка «До питання про виникнення Комуністичної партії Західної України»⁴³. Вона вигідно відрізняється своєю новизною. Автор дослідив і показав, коли і як утворилась Комуністична партія Східної Галичини.

Революційній діяльності Комуністичної партії Східної Галичини з часу її виникнення до 1923 р. присвячена стаття Г. Загороднього «Комуністична партія Галичини — організатор революційних мас»⁴⁴. Автор правильно підкреслив, що входжен-

³⁹ М. Герасименко, Б. Дудикевич, Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.), Держполітвидав УРСР, К., 1955.

⁴⁰ К. Г. Ципко, Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною, Чернівці, 1958.

⁴¹ І. І. Компанієць, Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917—1920 рр.), Вид-во АН УРСР, К., 1957.

⁴² В. Белоусов, На шляху до перемоги, Ужгород, 1958.

⁴³ Журн. «Комуніст України», 1956, № 12.

⁴⁴ Журн. «Жовтень», 1957, № 1.

ня в 1921 р. КПСГ в склад Комуністичної партії Польщі сприяло зміцненню інтернаціональної єдності українських і польських трудящих у боротьбі проти класового ворога.

Про створення і ранню діяльність КПСГ розповідає і стаття О. Ю. Карпенка «До питання про виникнення і організаційне оформлення Комуністичної партії Східної Галичини (1919—1923 рр.)»⁴⁵. Розглядаючи це питання в такому ж плані, як і його попередники, автор, однак, допустив помилку, коли до коренів КПЗУ, поряд з комуністичними групами, відніс так звану «Інтернаціональну революційну соціал-демократію», яка виникла ще в 1915 р. у Львові. Хоч діяльність цієї групи носила до певної міри прогресивний характер (вона, наприклад, привітала Жовтневу революцію), але, як відмічає сам же автор, вона не була «революційною партією», в її ідеології було багато плутанини. В іншій своїй статті⁴⁶ О. Ю. Карпенко твердить, що КПСГ зародилась не тільки з комуністичних осередків, а й «лівих соціал-демократів, лівих радикалів і інших революційних політичних організацій». Ніяких фактів для доказу цього автор не навів. Як свідчать документи і праці радянських істориків, в той час тут, крім комуністичних організацій, не було ніяких революційних організацій «лівих соціал-демократів» і «лівих радикалів».

Для наукового вивчення зародження і розвитку комуністичного руху в Західній Україні значний інтерес має збірник спогадів 36 колишніх членів КПЗУ⁴⁷. В збірнику містяться матеріали про діяльність партії за весь період її існування. Один з напруженіших періодів розгортання класових боїв на Закарпатті (1929—1938 рр.) відображається в збірнику статей і промов керівних діячів комуністичного руху в краї — І. Локсти, О. Борканюка, М. Сидорка та ін.⁴⁸

Багато цінного з історії революційного руху в західноукраїнських землях є в наукових виданнях Львівського, Ужгородського, Чернівецького державних університетів та місцевих педінститутів. Не маючи змоги аналізувати усі ці праці, зупинимося лише на деяких з них. В науковому збірнику Львівського державного університету⁴⁹ бу-

ло опубліковано кілька статей про революційний рух у Західній Україні. В статті П. П. Челака говориться про боротьбу трудящих Західної України за безпеку СРСР. У тому ж плані написано і повідомлення О. Г. Цибука «Боротьба трудящих Західної України під керівництвом КПЗУ проти підготовки імперіалістичного нападу на СРСР в роки економічної кризи капіталізму (1929—1933)». В цих статтях, порівняно невеликих за розміром, є ряд нових фактів про виступи західноукраїнських трудящих проти фашистських паліїв війни, які готували розбійницький напад на першу в світі країну соціалізму.

В статті В. К. Осечинського розглядається вплив ленінського декрету про землю на піднесення революційного селянського руху в Галичині. В ній говориться про загострення класових протиріч між трудовим селянством і поміщиками, про селянські заворушення, керівниками яких часто виступали колишні військовополонені, що повернулися з революційної Росії, про те, що галицькі селяни, як і селяни Росії, вимагали конфіскації поміщицьких земель.

Боротьбі за Радянську владу в Західній Україні в 1918—1919 рр. присвячена стаття В. А. Судакова. Коротко спливши на революційних подіях того часу і на питанні про утворення КПСГ, автор одним із перших — і в цьому його безперечна заслуга — викрив буржуазно-націоналістичну суть концепції про утворення ЗУНР, відзначивши також, що вони ведуть до об'єднання контрреволюційного блоку ЗУНР і петлюрівської Директорії 1919 р. проти Радянської влади.

Героїчній боротьбі закарпатців, що розгорілася під впливом ідей Великого Жовтня в 20—30-х роках ХХ ст., присвячено чотири статті наукового збірника Ужгородського державного університету⁵⁰. Вони належать Н. П. Баженовій, Б. І. Співаку, І. Д. Дашкевич і С. Ю. Прунці. Оскільки цим статтям вже була дана оцінка в пресі⁵¹, то вкажемо лише, що в них мова йде про боротьбу трудящих проти окупантів, про становище робітників, про демонстрації і страйки, про комуністичний вплив, який особливо посилювався після створення Компартії Чехословаччини. Однак не можна сказати, що у висвітленні цього етапу революційного руху на Закарпатті немає недоліків. Найголовніший з них — недостатність в цілому показ руху широких селянських мас.

Історики Ужгородського державного університету нещодавно випустили черговий

⁴⁵ «З історії західноукраїнських земель», вип. 2.

⁴⁶ «Український історичний журнал», 1957, № 3.

⁴⁷ «КПЗУ — організатор революційної боротьби. Спогади колишніх членів Комуністичної партії Західної України», Львів, 1958.

⁴⁸ «Полум'яне слово. Статті та промови комуністичних діячів Закарпаття», Ужгород, 1957.

⁴⁹ «Доповіді та повідомлення Львівського державного університету», вип. 7, ч. 2, Львів, 1957.

⁵⁰ «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XXIX, Ужгород, 1957.

⁵¹ «Український історичний журнал», 1957, № 2.

збірник наукових праць, який охоплює історію Закарпаття від доби феодалізму до радянського часу включно. Крім уже згадуваної статті І. Г. Шульги, до нього увійшов цілий ряд праць про соціально-економічне становище і революційну боротьбу трудящих Закарпаття⁵². Серед них змістовні статті В. І. Ілька «З історії селянських рухів на Закарпатті в другій половині XIX ст.», М. В. Трояна «Встановлення Радянської влади на Закарпатті та боротьба за її зміцнення в 1919 р.», О. В. Хланта «З історії колоніальної політики чеської буржуазії на Закарпатті в 20-х роках XX ст.», І. М. Гранчака «З історії партизанського руху на Закарпатті в 1943—1944 рр.» та ін. Ряд нових фактів про колоніальну політику угорського уряду на Закарпатті в кінці XIX—на початку XX ст. наведено в статті В. І. Неточаєва.

Певний вклад у висвітлення історії революційного руху в західноукраїнських землях вносять збірники статей, які останнім часом підготував Інститут суспільних наук АН УРСР (про деякі з них мова йшла вище). Цікавими є праці М. К. Івасюти про революційний рух на Тернопільщині в 1926—1939 рр., М. М. Кравця про революційний рух на Волині в 20—30-х роках XX ст., В. К. Макаєва про робітничі страйки у Львові в 1934—1935 рр., Ю. Ю. Сливки про загострення боротьби трудящих Закарпаття в 1931 р.⁵³ Недоліком деяких статей цих збірників є те, що далеко не всі питання в них глибоко розкриті, інколи переважає описовість (це, зокрема, помітно в статтях Ю. Ю. Сливки).

Можна висловити також побажання, щоб серед авторів, які виступають в цих збірниках, були представлені викладачі Львівського, Чернівецького, Ужгородського державних університетів, педагогічних та інших інститутів, розробки яких, безумовно, сприяли б не тільки розширенню тематики (у вказаних двох випусках збірників сталося так, що один і той же автор виступає з 3—4 статтями, що не могло не відбитись на тематиці), а й підвищенню в цілому наукового рівня даних збірників.

Боротьбі західноукраїнських трудящих за Радянську владу і возз'єднання з Радянською Україною присвячено велику кількість газетних статей і праць, надрукованих у окремих виданнях педагогічних та інших інститутів, у журналах. Оскільки немає ніякої можливості їх не тільки аналізувати, а навіть назвати, спинимось на кількох найбільш значних статтях, опублікованих в «Українському історичному журналі».

⁵² «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XXXVI, Ужгород, 1958.

⁵³ «З історії західноукраїнських земель», вип. 1 і 2.

В статті М. М. Кравця «До характеристики УСДП у Західній Україні (1920—1924 рр.)»⁵⁴ зроблена спроба висвітлити зовсім не досліджене питання про характер діяльності УСДП на Західній Україні в 1920—1924 рр. Основна думка автора, що базується на достатньому фактичному матеріалі, взятому з фондів партархіву Інституту історії партії ЦК КП України, Львівського облдержархіву, періодичної преси та деякої літератури, про полівійня, революціонізацію УСДП у вказаний період наряд чи може викликати заперечення. Та при цьому сама постановка питання вимагає більш широкого і глибокого умотивування авторських тверджень. Так, наприклад, автор пише про «відродження» УСДП з 1920 р., революціонізацію її «за рахунок міського пролетаріату і біднішого селянства». Це визначення є принципово важливим. Але воно, на жаль, не розкривається на конкретному матеріалі. Хотілось би також знати в даній статті точніше визначення характеру діяльності УСДП в 1920—1924 рр.

В статті Я. Р. Дашкевича⁵⁵, яка носить бібліографічний характер, говориться про комуністичні та радянські періодичні видання, що стосуються історії Західної України в 1919—1920 рр. Дана стаття, безумовно, принесе користь кожному, хто вивчає революційний рух у Західній Україні в 1919—1920 рр. Незрозуміле лише твердження автора в кінці статті про те, що розглянута ним преса «проходила складний шлях, не вільний від хитань», бо невідомо, про хитання якого характеру йде мова.

Високої оцінки заслуговує стаття А. М. Шлепакова «Англо-американська буржуазна історіографія про возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі»⁵⁶. Автор піддав глибокій критиці фальсифікації буржуазних істориків щодо цього питання. 20-та річниця возз'єднання Західної України з Радянською Україною відзначена рядом нових праць радянських істориків. Грунтовним дослідженням є монографія М. М. Кравця⁵⁷. Автор на основі великого фактичного матеріалу, переважно архівних документів, уперше введених ним у науковий обіг, надав широку картину розгортання робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. Боротьбі західноукраїнських трудящих за возз'єднання з Радянською Україною і керівній ролі в ній КПЗУ присвя-

⁵⁴ «Український історичний журнал» 1958, № 1.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ «Український історичний журнал» 1957, № 2.

⁵⁷ М. М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. К., 1959.

чені брошури Б. К. Дудикевича⁵⁸ і А. Д. Ярошенка⁵⁹.

Поширення ленінських ідей в Галичині знайшло відображення в брошурах М. Волянюка⁶⁰ та М. Волянюка і Б. Дудикевича⁶¹. Нещодавно вийшли з друку біографічні нариси про видатних діячів революційного руху в Західній Україні⁶².

На Закарпатті на початку 1959 р. вийшла книга Б. І. Співака про виникнення і діяльність перших комуністичних організацій в краї⁶³, брошура Г. В. Марченка і І. М. Гранчака про міжнародне значення Угорської Радянської республіки 1919 р.⁶⁴ (в ній йдеться також про Закарпаття).

До хороших починань треба віднести публікацію документів та матеріалів, яка ведеться в «Українському історичному журналі», про найважливіші революційні події та явища у визвольному русі західноукраїнських земель. Цінні у цьому відношенні підготовлені до публікації В. П. Місюрою і М. М. Ознімою нові документи про загальний політичний страйк у грудні 1920 р. на Закарпатті, а також документ про загибель видатного ватажка карпат-

ських опришків Олекси Довбуша, розшуканий у рукописних фондах Львівської бібліотеки АН УРСР В. В. Грабовельським⁶⁵.

XXI з'їзд КПРС поставив перед працівниками суспільних наук завдання створити фундаментальні праці, в першу чергу з радянського періоду. В цьому плані ґрунтовний показ класової боротьби трудящих мас західноукраїнських земель проти експлуататорів та іноземних загарбників, за Радянську владу і возз'єднання з Радянською Україною є почесною і відповідальною науковою проблемою.

Важливе місце в працях, присвячених різним етапам життя і боротьби народних мас західноукраїнських земель, повинен знайти показ спільності історичної долі їх з усім українським народом, незважаючи на державні кордони, що їх розділяли. Необхідно також розкрити прагнення західноукраїнських трудящих до дружби і об'єднання з великим російським народом, яке посилюється з переміщенням центру міжнародного революційного руху в Росію і, особливо, з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Нагромадження позитивного досвіду в розробці історії революційного руху в західноукраїнських землях, введення в науковий обіг нового фактичного матеріалу, творче сприймання і розвиток того, що вже зроблено, нещадна критика з позицій марксизму-ленізму буржуазних фальсифікацій в минулому і на теперішньому етапі — це те, що забезпечить всебічне висвітлення героїчного минулого народних мас західних областей УРСР, які разом з усім радянським народом здійснюють історичні накреслення XXI з'їзду КПРС по будівництву комуністичного суспільства.

І. І. КОМПАНИЕЦЬ

⁵⁸ Б. К. Дудикевич, Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1959.

⁵⁹ А. Д. Ярошенко, Комуністична партія Західної України — організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель, К., 1959.

⁶⁰ М. Волянюк, Ленінська «Искра» в Галичині, Львів, 1959.

⁶¹ М. Волянюк, Б. Дудикевич, Сяйво ленінських ідей, Львів, 1959.

⁶² «За волю народу», Львів, 1959.

⁶³ Б. Співак, У полум'ї революційних боїв, Ужгород, 1959.

⁶⁴ Г. В. Марченко і І. М. Гранчак, Угорська Радянська республіка 1919 року та її міжнародне значення, Ужгород, 1959.

⁶⁵ «Український історичний журнал», 1957, № 3.

ПРОБЛЕМА КОЗАЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІНОЗЕМНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Історія українського козацтва належить до числа найважливіших наукових проблем. Однак в радянській літературі ми не знайдемо праці, де б спеціально розглядалась історіографія цього питання. В буржуазній літературі, передусім в українській буржуазно-націоналістичній, пропагуються ті погляди на козацтво, які виникли ще в період дворянської історіографії. Тому зрозуміло, що знайти соціальні джерела історичних поглядів на козацтво, які сформувались у XVI—XVIII ст., і визначити їх місце в загальному розвит-

ку історичної думки — справа давно назріла.

Одразу після виходу козацтва на історичну арену були написані праці, автори яких прагнули з'ясувати причини його виникнення, характер соціального устрою, стосунки, які встановлювались між козаками та іншими верствами суспільства — селянством, міщанством, шляхетством. Звичайно, автори цих праць розглядали козацтво крізь призму своїх класових інтересів. Першою такою працею була хроніка Мартіна Бельського (1494—1575 рр.). Шлях-

тич родом, сучасник Реформації і так званого польського Відродження, Бельський належав до передових представників панивнього класу. Виступаючи проти середньовічної схоластики й мертвої латині, Бельський писав свої твори рідною, польською мовою. З цього, зокрема, реакційні сучасники, в тому числі католицьке духовенство, зробили привід для обвинувачення його в «еретичних помилках». Для свого часу Бельський був добре освіченою, а також спостережливою й проникливою людиною, яка дуже цікавилась сучасним суспільним і політичним життям. Перу Бельського належать широко відомі «Хроніка світу» та «Хроніка польська»¹.

У Бельського знаходимо першу згадку про українських козаків. Описуючи під 1489 р. похід королевича Яна Альбрехта проти татар у Східне Поділля, Бельський зазначає, що польське військо могло успішно просуватись у подільських степах лише завдяки тому, що шлях йому показували тамтешні козаки, які добре знали свою місцевість («kozaki tych tam miejsc swiadome»)². М. Грушевський, вважаючи, що перші згадки про українських козаків відносяться до пізнішого часу, взяв під сумнів згадку Бельського, заявляючи, нібито сам Бельський трохи далі перші відомості про козаків відносить до 1516 р.³ Це невірно. Як бачимо із контексту⁴, Бельський мав на увазі у цьому випадку не взагалі козаків, а козаків-служебників хмельницького старости Предслава Лянцкоронського. Вираз «лише з цього часу з'явилися у нас козаки» треба розуміти так, що, на думку Бельського, приблизно з того часу у окремих польських магнатів появились козаки-служебники.

Українському козацтву Бельський присвятив окремих, хоч і невеличкий, розділ — «Про козаків». Він має особливу цінність для дослідника. Тут автор прагне відповісти на питання про заснування центра козацтва — Запорозької Січі, про заняття козаків на пониззі Дніпра, про зносини запорожців з польськими урядовцями, про зв'язки їх з донцями і т. д. За Бельським, запорожці найчастіше жили на о. Томаківці. Останній являв собою «найсильнішу кріпость на Дніпрі»⁵. На острові козаки «лишають на коші (na koszeniu), як вони кажуть, при стрільбі», бо мають і гармати свої, захоплені в турецьких фортецях і відбиті у татар, кілька сот чоловік. Тут же стоять й козацькі човни.

¹ Вперше «Хроніка польська» була видана в 1597 р. сином М. Бельського Іоахимом. Пізніше вона видавалась ще кілька разів (у 1764, 1829, 1833, 1856 pp.).

² «Kronika Polska M. Bielskiego», т. II, Sopot, 1856, стор. 882.

³ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, 1907, стор. 83.

⁴ «Kronika Polska M. Bielskiego», т. II, стор. 991.

⁵ Там же, стор. 1358.

Відомості, які наводить Бельський про вихід козаків за пороги і про козацькі «кіш» на Томаківці, дозволяють уточнити час і місце заснування Запорозької Січі Бельський разом з тим звернув увагу на інший важливий факт — на невинне зростання козацтва. «Не було їх раніш та багато, — пише він про козаків, — але вже тепер їх кілька тисяч; особливо помножились вони за останній час». Бельський говорить також про переслідування козаків польською владою, зокрема за Стефан Баторія, який хотів «їх остаточно винищити», і про вихід запорозьких козаків на Дні. Порівняно велике місце Бельський присвячує боротьбі козаків з турецько-татарською агресією.

Після смерті М. Бельського «Хроніку польську» продовжував його син Іоахим. Останній не був таким підготовленим і спостережливим, як його батько. Незважаючи на це, в тій частині хроніки, яка належить йому (від 1575 р. до 1596 р.), знаходимо важливі відомості про участь запорожців у селянсько-козацькому повстанні під проводом С. Наливайка 1594—1596 pp. На відміну від батька, який утримувався від соціальної характеристики козацтва, Іоахим Бельський виступає перед нами як типовий феодал і запеклий ворог козаків⁶.

Хронікою М. Бельського користувався його близький сучасник Олександр Гвагнін (Guagnino). Італієць, родом з Верони, Гвагнін замолоду вступив на службу до польського короля Сігізмунда II Августа (1530—1572). За Стефана Баторія Гвагнін був комендантом Вітебська. В 1611 р. Гвагнін видав працю «O kozakach nizowyci, które w polsacie zarogozkimi zowiemy». В цьому творі Гвагнін, по суті, лише переказує Бельського з деякими, дуже незначними, доповненнями. Гвагнін намагався пояснити саме поняття «козак». За його словами, козак — «людина вільна, дотепна, хоробра, вона займається будь-яким ремеслом і служить за гроші тому, кому захоче»⁷.

Гвагнін уперше докладно говорить про те, що магнати (Лянцкоронські, Вишневецькі, Бужинські та ін.) набирали «козацькі» загони й іменували себе гетьманами. Гвагнін хотів показати, що магнати здавна прагнули підкорити собі частину козаків, перетворивши їх у своїх воєнних слуг.

За порогами козаки перше з'являються за Гвагніним, на початку XVI ст. і навіть раніше. З 1516 р., пише він, запорожці все більше удосконалюють своє військове ремесло⁸. Чому саме він згадує про 1516 р. — важко сказати.

В 1584 р. в Польщі вийшла книга Бартоша Папроцького (1543—1614 pp.) «Herbu gycerstwa Polskiego». В ній автор описує

⁶ «Kronika Polska M. Bielskiego», т. III, стор. 1719—1764.

⁷ Гуаґніно, назв. праця, стор. 31—33.

⁸ Там же.

подорож у 1581 р. на Запорозжя шляхтича Самуїла Зборовського. Папроцький який оспівував впливовий в ті часи рід Зборовських, наповнив, за прикладом західноєвропейських геральдиків, своє оповідання фантастичними подробицями на зразок того, що Зборовського козак обрали «гетьманом» тощо⁹. Якщо відкинути подібні вигадки, з праці Папроцького можна зазначити інтересні відомості з історії Січі того часу. Автор підтверджує звістку Бельського про Січ на о. Томаківці, розповідає про звичаї та побут козаків, їх ставлення до шляхти й т. ін. Сповнений почуттям класової ненависті до козаків, Папроцький намагався зобразити їх, на протиположність «культурній» шляхті, відсталими й дикими людьми.

Порівняно невелике місце приділив козакам у своїй «Хроніці»¹⁰, яка охоплює події від 1575 р. до 1638 р., біскуп Павло Пясецький (1579—1642). Паллий прихильник централізації Польщі, Пясецький дуже цікавився можливістю використати козаків у інтересах королівської влади. В своїй «Хроніці», яка стала широко відомою ще в рукопису, він описує збільшення реєстрового козацтва за Баторія, наводить відомості про «залоги» реєстровців за дніпрозськими порогами тощо¹¹.

Пясецький був першим автором, який спробував витлумачити термін «козак» з етимологічної точки зору. «Козак», на його думку, походить від слова «коза», бо козак, як кози, дуже легко й швидко проникають у малоприступні місця. Він докладно зупиняється на участі козацтва в Хотинській війні 1621 р., а також у селянських повстаннях кінця XVI — першої половини XVII ст. Хоч Пясецький ставився до козаків з відвертою ненавистю, він водночас не міг приховати й своєї поваги до них, захоплення їх подвигами, мужністю, самовідданістю, любов'ю до рідного краю.

Він перший із сучасників зробив спробу пояснити причини селянсько-козацьких повстань, вбачаючи їх в жадобі магнатів та інших панів, «які хотіли мати якнайбільше селян у своїх маєтках і стигувати з них якнайбільше поборів»¹². Такі висновки викликали нападки на Пясецького з боку пізніших його видавців, зокрема Юліана Бартошевича. Вважаючи своїм обов'язком боронити горезвісну «теорію культурної місії» феодальної Польщі на Україні, Бартошевич у 1869 р. в передмові до «Хроніки» Пясецького писав: «Хто захищає козацькі бунти, той — людина недоброї віри»¹³.

Мабуть, найдокладніші відомості про козаків, доповнені цікавими зауваженнями

й оцінками, подав Еріх Лясота. Шляхтці за походженням, Лясота народився в Силезії, в околицях Ратибора. Він здобув освіту в Німеччині й Італії, де слухав лекції в Лейпцігському і Падуанському університетах. В 1594 р. австрійський уряд, на службі якого знаходився Лясота, доручив йому завербувати запорозьких козаків на царську службу¹⁴.

Лясота прибув у Січ, коли вона була на о. Базавлуку. Він перший із авторів вжив термін «Січ»: «Прибув на острів, — пише він, — який зветься Базавлук, що лежить біля одного із дніпровських річищ — Чортюмліку... Тут була в той час козацька Січ»¹⁵.

«Щоденник» Лясоти містить дуже важливі відомості про соціальну нерівність запорозького козацтва, класову боротьбу в його середовищі, кількість козаків, форми їх організації тощо. Лясота говорить, з одного боку, про «знатних людей», «власників човнів», «більш заможних козаків»¹, з другого — підкреслює, що серед козаків «багато людей бідних», яких звать «черню»¹⁶.

В «Щоденнику» багато фактів про те, що класовий антагонізм на Запорозжжі набирав різних форм. Наприклад, при обговоренні важливих питань козакі ділились на два кола: на «одне, що складалося із старшини, і друге — із простого народу». Старшина, яка прагнула позбутися «черні» і сподівалась на винагороду з боку австрійського уряду, вирішила відправити козаків у похід на допомогу царю. Коли вона оголосила це, козакі запротестували. Ніякі умовляння й обіцянки старшини не допомогли. Тоді «осаули, — каже Лясота, — знову скликали в коло весь народ, деяких зганяли туди навіть киями»¹⁷.

Видатне місце серед творів про козаків, написаних у перших десятиліттях XVII ст., займає «Історія Хотинської війни» Якова Собеського. Син люблинського воеводи Марка Собеського Я. Собеський народився в 1588 р. Освіту він здобув у відомій в ті часи Краківській академії, а потім за кордоном. Собеський брав активну участь у політичному житті Речі Посполитої. Його чотири рази обирали маршалом сейму і кілька разів сеймовим комісаром. Свій твір Собеський видав у

¹⁴ Опис подорожі Лясоти на Запорозжя знаходимо в творі, якому він дав назву «Diarium des Erich Lassota von Steblaun». В 1854 р. і потім в 1866 р. рукопис Лясоти видано в Галлі під назвою «Tagebuch des Erich Lassota von Steblaun». В 1873 р. ту частину «Щоденника» Лясоти, яка стосується Запорозжя, з короткою передмовою і коментарями видав у Петербурзі проф. Ф. Брун. В 1890 р. «Щоденник» видано вдруге російською мовою в новому, виправленому перекладі в Києві; він увійшов у перший випуск «Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси».

¹⁵ «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вып. I, К., 1890, стор. 166.

¹⁶ Там же, стор. 171—172.

¹⁷ Там же, стор. 173.

⁹ В. Паргоскі, Herby rycerstwa Polskiego, Kraków, 1858, стор. 156—167.

¹⁰ Надрукована в Кракові в 1645 р.

¹¹ «Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyslskiego», Kraków, 1870, стор. 46.

¹² Там же, стор. LIX.

¹³ «Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyslskiego», стор. IX—X.

1646 р. в Гданську під назвою «Commentarium Chotiniensis belli»¹⁸.

Найбільший інтерес викликають ті місця праці Собеського, де автор розповідає про суперечності в козацькому війську. Описуючи ситуацію напередодні Хотинської війни і підкреслюючи угодовську політику козацької старшини щодо польського уряду, Собеський відзначає: «Завдяки своєму службовому стану (йдеться про Петра Сагайдачного.— В. Г.)... він був суворий в справі придушення козацького свавілля, часто, навіть не роздумуючи, карав на горло за найменші провини; свої недолюбливали його за це і не раз волею більшою він ледве не був позбавлений керівництва запорозьким військом»¹⁹. Виявленням суперечностей у козацькому середовищі, як можна зробити висновок із слів Собеського, була також страта, за наказом П. Сагайдачного, керівника рядового козацтва Яцко Бородавки²⁰.

Собеський наводить цінні й інтересні факти про роль козацтва в Хотинській війні. Наприклад, вже на третій день війни козаки вдерлись у турецький табір. Турків охопила така паніка, що навіть Осман II із значною частиною війська втік з табору. Щоб завдати ворогу вирішального удару, козаки звернулись по допомогу до польського командування, але останнє відмовило їм, і козаки були змушені покинути турецький табір.

Незважаючи на ненависть до козаків, Собеський не може приховати того факту, що головна заслуга в розгромі турків під Хотином належить українському козацтву. В другому місці, протиставляючи мужніх і стійких козаків шляхті, він пише: «Багато шляхтичів, що належали до знаменитих фамілій, ховалось на возах між провіантом; їх витягали з цих сховищ і проводили через увесь табір як таких, що палюжать своє військо»²¹.

Собеський наводить відомості про зйскову організацію козаків, становище старшини, звичай змінювати прізвище при вступі до козацтва й т. ін. Гідне уваги те, як Собеський пояснює свій інтерес до козаків: «Як я чув... від людей компетентних і в чому мав змогу переконатись на власні очі,... слава їх (козаків.— В. Г.) поширилась далеко поміж різними народами»²².

¹⁸ В 1854 р. твір Собеського був виданий польською мовою в Петербурзі в збірці «Dziejopisowie krajowi». В 1896 р. вийшов російський переклад у «Мемуарах, относящихся к истории Южной Руси», вып. II, К., 1896.

¹⁹ «Мемуары...», вып. II, стор. 60.

²⁰ Там же, стор. 64.

²¹ Там же, стор. 85.

²² Там же, стор. 89. Не можна обійти також анонімного «Щоденника походу проти козаків запорозьких «Dyariusz komisji albo ekspedycji przeciwko wojsku Zaporożkiemu». Це єдиний тогочасний твір, який висвітлює боротьбу козаків, у тому числі й запорозьких, під час повстання 1625 р.

Селянсько-козацькому повстанню 1637–1638 рр. присвячений «Щоденник Симеона Окольського» «Dyariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem a zaporożkiem, 1637». С. Окольський (помер у 1654 р.) був військовим каштеляном при коронному гетьмані С. Конецпольському. Як монах-домініканець, він належав до найбільш ревнох оборонців феодально-кріпосницького ладу і політики національного та релігійного гніту, яку проводили на Україні польські пани. Твір Окольського з першої до останньої сторінки проникнутий лютою ненавистю до народних мас України, до козацтва. Повстання 1637–1638 рр. він вважав явищем, що загрожувало самому існуванню Речі Посполитої, і тому закликав до нещадної розправи з повстанцями. Повстанці, писав Окольський, піднесли козацьку шаблю, «загрожуючи всім польським гетьманам, сенаторам і самій королівській величності»²³.

Під сутанню католицького патера ховалась людина, дуже добре обізнана з зйськовою справою. В праці Окольського знаходимо багато відомостей про сили обох сторін, про тактику польського війська й козаків, взагалі про хід воєнних дій. Окольський наводить також інтересні дані про соціальний склад повстанців, описує внутрішню боротьбу в козацькому таборі, протилежність інтересів козацької старшини інтересам основної маси козацтва. Він відзначає, що повстанці розорали маєтності не тільки польських панів, а й старшин та багатих козаків²⁴. Він говорить, що проти повстанців разом з панами боролось кілька тисяч реєстровців²⁵.

Знавець військової справи, Окольський не раз підкреслює мужність і високу військову майстерність козаків, які тримали свої позиції «без страху при наявності найменшого природного захисту — болота, кущів тощо»²⁶. В особі козаків польські пани, зазначає він, мали досвідченого ворога, який не один раз «відбивав татарські сили» і який «уміє терпіти голод, спрагу й всі негоди»²⁷. Поразку польського війська під Голтвюю Окольський пояснює тим, що «багато панів... зневажливо ставились до цієї селянської війни, дивлячись на козацьку чернь як на своїх пастухів і полєвників»²⁸. Він закликає панів ніколи не забувати, що, «хоч серед козаків» нема ні панів, ні сенаторів, ні воевод..., зате є такі люди, що якби не заважали тому видані проти плебей закони, то між ними знайшлись би гідні рівнятись за хоробрістю Цинцинату, якого від плуга закликали в диктатори, або Фемістоклу»²⁹. Немов би для підтвердження сказаного вище, Окольський підкреслює, що після битви

²³ «Мемуары...», вып. II, стор. 171.

²⁴ Там же, стор. 174.

²⁵ Там же, стор. 206.

²⁶ Там же, стор. 215.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, стор. 224–225.

²⁹ Там же.

під Жовнином, оглядаючи козацькі позиції, «не один інженер дивувався винахідливості грубого хлопа і його дотепності»³⁰.

Нарешті, цікаво те, що Окольський побачив тяжіння народних мас України до роз'єднання з Росією. Повстанці, за його словами, хотіли «поєднатись з донськими козаками і... визнати владу московського царя»³¹.

Серед праць першої половини XVII ст., присвячених козацтву, найціннішою за своїм змістом, різноманітністю поставлених і висвітлених питань і яскравістю зображення явищ треба вважати «Опис України» Боплана³². Гійом Левассер де Боплан, французький дворянин, інженер, народився наприкінці XVI ст. в Нормандії. В 1630 р. він на запрошення польського уряду прибув у Польщу. Польський уряд і магнати використовували Боплана як довідченого і здібного інженера для побудови фортець на Україні. Так, у 1635 р. Боплан збудував Кодак. Перебуваючи волочас на службі у відомого магната Станіслава Конецпольського, який став у 1620 р. коронним гетьманом, Боплан заселив слободи для свого патрона.

На відміну від інших шляхетських авторів Боплан дивився на козаків, передусім, як на трудову верству, а вже потім, як на вояків. Козаки — не тільки сільське, а й міське населення, пише Боплан, «серед них зустрічаються люди, обізнані з усіма ремеслами, потрібними для життя, тобто: теслярі..., каретники, ковалі, зброярі, чинбарі, лимарі, шевці, бондарі, кравці та ін.»³³. «Зустрічаються, — каже він далі, — люди з вищим рівнем розумового розв'язку..., але в цілому всі вони досить розвинені, хоч уся їх діяльність спрямована виключно на те, що є корисним і потрібним переважно в сільському побуті»³⁴. Козацтво, на погляд Боплана, відіграло значну роль в освоєнні українських степів. «Місцеза людність, — пише він, — так далеко відсутня його (краю. — В. Г.) межі і доклала стільки зусиль до обробки пустинних земель..., що тепер їх надзвичайна родючість становить головне джерело прибутку для... держави»³⁵.

Батьківщиною козацтва Боплан вважає Київську землю. «Тут народились, — каже він, — ті blaгородні вояки, що тепер по-

сять ім'я запорозьких козаків»³⁶. На його думку, козакі ще з давнього часу були «розкидані... в різних місцевостях по берегах Дніпра і в суміжних краях»³⁷. Він підкреслює роль козацтва в обороні не тільки українських, а й польських земель. Край, заселений козаками, за Бопланом, «являє собою непереможну твердиню проти могутності турків й лютої татар...», і ці вороги бувають дуже здивовані, зустрічаючи істотну причину своєї ганьби в тій провінції, що завжди відкривала їм шлях до перемоги»³⁸.

Боплан правильно вбачає причину частих повстань на Україні в гнобленні селян магнатами і шляхтою. Останні, каже він, «примушують селян працювати на себе й обтяжують їх без числа поборами». «...Вони (селяни. — В. Г.), — читаємо в «Описі України», — мусять віддавати своєму пану все, чого той забажає. Внаслідок цього шляхта живе, як у раю, а селяни мучаться, як у пеклі; становище селян буває гірше, ніж життя каторжників на галерах»³⁹. Рятуючи себе від рабства, селяни тікали у козакі. Останні «понад усе ставлять свободу, без якої життя для них неможливе»⁴⁰. Але пани прагнули поширити свою владу й на козаків. Гноблення магнатами й шляхтою селян і козаків — це, на думку Боплана, було головною причиною, що спонукала їх до бунтів і повстань проти місцевого панства.

Звичайно, не треба думати, що Боплан виступав у ролі друга й захисника козацтва. Як представник панівного класу, він хотів лише пояснити причини визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Вороже ставлення Боплана до козаків виявилось в його твердженні, нібито останні віроломні й підступні і їм «ні в чому не можна вірити»⁴¹.

Від панських утисків селяни й козакі тікали на Запорозжя, яке являло собою «сховище козаків на Дніпрі». Внаслідок частих втеч кількість запорозького козацтва невпинно збільшувалась.

Боплан багато уваги приділяє вивченню й опису звичаїв, побуту й військової справи козацтва. Козакі, за його словами, добре переносили холод і спеку, голод і спрагу, на війні відзначались невтомністю, мужністю, відвагою і не боялись смерті⁴². В бою козакі виявляли стільки вмілості й завзяття, що під прикриттям свого табору сотня їх могла відбитися від тисячі поляків і ще більшої кількості татар. Козакі, які походили переважно із селян, звичайно, не мали сильної кінноти, але, якби вона була у них, «вони були б непереможними», — каже на закінчення Боплан⁴³.

³⁰ «Мемуари...», вып. II, стор. 243.

³¹ Там же, стор. 174.

³² Перший раз «Опис України» видаю в Руані в 1650 р. в кількості 100 прим. В 1660 р., в зв'язку з великим інтересом французької громадськості до України, викликаним визвольною війною українського народу 1648—1654 рр., Боплан вдруге надрукував свій твір. В 1704 р. вийшов англійський, у 1769 — польський, в 1780 — німецький і в 1832 р. — перший російський переклад твору Боплана.

³³ «Мемуари...», вып. II, стор. 301.

³⁴ Там же, стор. 302.

³⁵ Там же, стор. 295.

³⁶ «Мемуари...», вып. II, стор. 300—301.

³⁷ Там же, стор. 301.

³⁸ Там же, стор. 295.

³⁹ Там же, стор. 304.

⁴⁰ Там же, стор. 303.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

Боплан написав цінний, єдиний у своєму роді нарис Запорозжя, перший зкавав на «Військову скарбницю», як на головне місце зосередження запорозького козацтва, докладно розповів про морські походи козаків на Крим і Туреччину тощо.

Після визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., тобто в другій половині XVII ст., ми вже зустрічаємо твори українських авторів, присвячені історії козацтва. Визвольна війна, головною рушійною силою якої було закріпачене селянство, привела до великих змін у житті українського народу. Виступаючи проти кріпосницького гніту, селяни оголошували себе вільними людьми — козаками й запроваджували козацькі порядки. В ході війни магнатське землеволодіння в Східній Україні було знищене. Втратили свої маєтки католицьке духовенство й частина польської, а також української шляхти. Внаслідок усього цього певна частина селянства звільнилася від кріпацтва, а феодална залежність решти селянства ослабла. Проте феодално-кріпосницький лад не було зруйновано. Якщо народні маси боролись за повне знищення феодалного гніту, то козацька старшина й українське шляхетство прагнули посісти місце вигнані польської шляхти і зберегти феодално-кріпосницькі порядки на Україні.

Після визвольної війни, зайнявши становище панівного класу, козацька старшина й рештки українського шляхетства почали проводити політику відновлення кріпосницьких порядків. Вони захоплювали землі у покочаних селян та міщан і примушували їх відбувати тяжкі феодалні повинності. Народні маси вперто боронили свої права, завойовані ціною великих жертв. У різних місцях України, особливо з кінця 1658 р., мали місце заворушення, вибухали повстання. Козацька старшина й шляхта вживали жорстоких заходів для придушення народного руху.

Прагнучи зміцнити своє становище, старшина й шляхта наполегливо домагались від царського уряду не тільки пожалування маєтків і кріпаків, а й зрівняння в правах з російським дворянством. Ця мета й посіла центральне місце в творах ідеологів класу українських феодалів у період після визвольної війни і воз'єднання України з Росією.

Першим з творів цього періоду, який дійшов до нас, був так званий Літопис Самовидця. Автор його належав до старшинської верхівки, був добре обізнаний з політичними подіями свого часу і сам брав участь у громадському житті. Свій літопис він починає з пояснення причин повстання 1648 р. Періоду, що передував визвольній війні, він майже не приділяє уваги. Самовидець не ставить питання ні про походження козацтва, ні про загарбання польськими й українськими магнатами та шляхтою селянських і козацьких земель, ні про перетворення панамі основної маси українського народу в кріпаків.

Говорячи про причини визвольної війни, Самовидець не звертається до становища народних мас, у тому числі вільного запорозького козацтва; головну причину війни 1648—1654 рр. він вбачає в утисках, які чинили польські пани реєстровим козакам, у невдоволенні останнім польським пануванням та в релігійних переслідуваннях. «Початок и причина войны Хмельницкого,— пише він,— есть одно от яхов на православие гонение и козаком отягощение». Щодо селян, то вони, за Самовидцем «во время жили обфито (в достатку.— В. Г.)», але разом з тим терпіли різні утиски, причому не від самих панів, а від їх орендарів і управителів, «бо сами державци на Украини не мешкали... и тако кривдах людей посполитих мало знали, albo либо и знали, толко заслеплены будучи подарками от старост и... арендарей... того не могли узнати»⁴⁴.

Вороже ставлячись до експлуатованих народних мас, які прагнули в ході визвольної війни до поголовного покочачення, Самовидець водночас вважав цю війну справедливою через те, що вона була спрямована проти польського панування, і разом з усім українським народом палко вітав воз'єднання України з Росією⁴⁵.

Висвітлюючи історичні події, Самовидець ніколи не залишав позиції класу феодалів. Він, наприклад, хоче запевнити читача, ніби народні маси, виступаючи проти своїх гнобителів, керувались лише низькими почуттями — бажанням загарбати чуже майно. З жалем говорив Самовидець про захоплення повсталими селянами «добр», незалежно від того, чиї ці «добра» — польських панів, української шляхти чи євреїв-орендарів. Передаючи настрої імущих класів, які зазнавали ударів з боку повсталого народу, Самовидець писав: «И на той час туга великая людем всякого стану била и наруганья от посполитых людеи». Так, сумував він, «диявол учинил себе сміх з людей статечних»⁴⁶.

Розуміючи, що народні маси України були об'єднані кровними узами із запорозьким козацтвом, Самовидець переносив свою ненависть на запорозців. У такому дусі він описав, наприклад, події пов'язані з Чорною радою 1663 р. «Зараз по весни заводится на новое лихо,— читаємо ми,— ...то есть Чорной ради» і т. д. Після приходу запорозців на Чорну раду, «полковников (и) много козаков значных чернь позабывала. А старшина козаки значные яко змогучи, крилися, где хто могл, жулани кармазиновые на сермяги меняли»⁴⁷.

⁴⁴ «Летопись Самовидца», К., 1878, стор. 3, 5.

⁴⁵ Розповідаючи про присягу населення після Переяславської ради 1654 р., Самовидець писав: «По всей Украини увесь народ охотно тое учинил... и немалая радость межн народом стала» («Летопись Самовидца», стор. 36).

⁴⁶ Там же, стор. 13, 20.

⁴⁷ Там же, стор. 72, 77.

Особливо цінним у Самовидця є те, що в масовому показанні населення він справедливо побачив прагнення селянства і міщанства знищити феодально-кріпосницький і національний гніт: «усе, що живе, — відмічав Самовидець, — поднялось в козацтво»⁴⁸.

Але як ідеолог старшини, Самовидець з погордою ставиться до рядового козацтва — покозаченого селянства і міщанства, а також до запорожців. Його симпатії цілком на боці імущої верхівки реєстрового війська.

Дуже важливою для вивчення історії козацтва працює літопис Григорія Грабянки⁴⁹. Грабянка понад 40 років займав старшинські посади. В 1687 р. бачимо його полковним суддею, а в 1723 р. — в складі старшинської депутації, відправленої до Петра I. З 1729 р. до смерті (загинув у 1734 р. під час походу на Крим) Грабянка був гадяцьким полковником. Він мав добру освіту, був обізнаний не тільки з вітчизняними джерелами, а й з іноземними, а також з тогочасною літературою. Складаючи свій літопис, Грабянка користувався творами М. Бельського, О. Гвагніна, В. Коховського, С. Пуфендорфа та ін. Праця Грабянки охоплює історію України від найдавніших часів до 1709 р. Але головне місце в ній приділене участі козацтва у визвольній війні 1648—1654 рр.

Грабянка починає своє оповідання екскурсом у глибину віків. Такий вступ потрібний йому для того, щоб по-новому поставити питання про походження козацтва. Як представник козацької старшини, Грабянка вважав не тільки незадовільним, а навіть образливим те пояснення, яке давала походженню козацтва більшість польських шляхетських авторів. Він з обуренням пише про одного з них, який «от коз диких козаків нарицает, яко тем скоростью до брани соравняются и тех ловом наипаче упражняются»⁵⁰. Йому більш імпонує пояснення Стрийковського, який козаків «производит... от древняго своего некоего вождя Козака», а ще більше — думка О. Гвагніна. Останній, за словами Грабянки, козаків «от свободы их тако нарекшихся разумиет быти, занеже праотцы их

от доброй воли охотни на брань исхождаху, яко ж и всегда козаки не сокрываючи хробрости своей ко брани охотни суть»⁵¹.

Щоб обґрунтувати права і претензії того стану, який він репрезентував, Грабянка передусім прагне підкреслити давність його походження. Козаки, за Грабянкою, свою назву дістали в спадщину від предків — козарів. Останні — народ скифського походження і отримали своє ім'я від річки, що тече через Бухарську землю в Хвалінське море. Козари були сміливими й відважними вояками і викликали страх у навколишніх народів⁵². Міркування Грабянки про козарів фантастичні і непевні. Він уявляє їх собі то як цілий народ, то як військову верству.

Під час татарської навали козари, за його словами, перейшли спочатку на берег Азовського моря, а потім оселилися на Україні. Тут вони трохи змінили своє ім'я і стали називатися вже не козарами, а козаками⁵³. Так було до захоплення України Польщею. Іноземні поневолювачі стали примушувати козаків відбувати різні роботи. Але козаки, «ниже бяху от... воинского чина отдревле и мечем упражняхуся, а не работним игом» не хотіли з цим мириться й пішли за дніпровські пороги: «Изволише самоволно около реки Днепра ниже порогов в пустых местах и в диких полях пребывать»⁵⁴. У такий спосіб, як бачимо, Грабянка водночас відповів, по-своєму, звичайно, і на питання про виникнення запорозького козацтва.

Щоб зробити своє оповідання більш правдоподібним, Грабянка наводять декі, усім відомі, реальні моменти: запорожці займалися промислами, жили в куренях, обирали собі отаманів, у тому числі кошового тощо. Але головним їх заняттям запорожців, як і їх предків — козар, запевняє він, була, за Грабянкою, війна: вони існували передусім «морским на бусурман разбоем»⁵⁵. Побачивши хоробрість і мужність козаків, польські королі, зокрема Сігізмунд I, стали запрошувати їх на службу, причому керувати цими славними вояками вважали для себе за честь навіть польські магнати: «И сих ряди их военных дел не возгнушались им быти гетманами великородных сенаторских домов знатные люди... Предслав Лянцкоронский., Дмитрий князь Вишневецкий., Евстафий князь Ружинский»⁵⁶. Як бачимо, Грабянка ввів у літературу фальшиву ідею, нібито феодалі були організаторами й

⁴⁸ «Летопись Самовидца», стор. 14.

⁴⁹ «Действие презельной и от начала поляков... небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского... в граде Гадячу трудом Григория Грабянки собранная и самобитных старожилос свидетельства утвержденная. Року 1710». За словами О. М. Лазаревського, літопис Грабянки був відомий у багатьох списках. Уперше працю Грабянки видав Ф. Туманський без імені автора в 1793 р. в журналі «Российский магазин». Удруге вона надрукована в 1854 р. в Києві.

⁵⁰ «Летопись Григория Грабянки», К., 1854, стор. 15. Грабянка має на увазі Веспасіана Коховського, який запозичив цей погляд у Павла Пясецького.

⁵¹ «Летопись Григория Грабянки», стор. 15.

⁵² Там же, стор. 5.

⁵³ «Козаров же нарицание малороссийские вой... мало что переменявши, вместо козаров козаками именуются» (Там же, стор. 15).

⁵⁴ «Летопись Григория Грабянки», стор. 18.

⁵⁵ Там же, стор. 18—19.

⁵⁶ Там же, стор. 20—21.

керівниками українського козацтва. Цю ідею підхопила пізніше дворянська, а потім буржуазна історіографія, переспіву її ми й досі зустрічаємо в працях деяких буржуазних авторів.

На відміну від Самовидця Грабянка не заціпає нічого такого, що могло б натякнути на справжнє соціальне походження козацтва, на його зв'язок з народними масами, а також на соціальні суперечності в його середовищі. Все це він хоче замінити переважно воєнною історією, до того ж не запорозькою, а реєстрового козацтва. Але, незважаючи на свою класову обмеженість, Грабянка розуміє, що реєстрове козацтво становило дуже невелику частину порівняно з усією масою селян та міщан, які прагнули скинути феодально-кріпосницьке ярмо і тому називали себе козаками. Ось чому він пише: «Сколько... и колико у Малой России людей, толико и козаков: их не треба нуждою (силоміць) собирать... не треба найму (платні) обещавати»⁵⁷. Отже, за Грабянкою, в «покозаченні», тобто у визнанні за всіма козацьких прав, народні маси бачили спосіб звільнитися від феодально-кріпосницького гніту. Описуючи Зборівський договір, Грабянка яскраво малює обурення, яке охопило народні маси, коли вони дізнались, що козацькі права будуть визнані лише за сорока тисячами. Розуміючи, які наслідки можуть мати ці настанови, Хмельницький послішив оголосити, що кожен може вважати себе за козака («но даде им свободу, хто хочет козаком быти, да будет») ⁵⁸.

Грабянка, як і Самовидець, неприхильно ставиться до участі запорожців у боротьбі народних мас проти феодально-кріпосницького гніту. Це виявляється у нього, між іншим, при характеристиці Чорної ради 1663 р. А втім, джерелом для нього в даному разі був той же Самовидець⁵⁹. У літописі Грабянки ми знайдемо місця, де з особливою виразністю автор висловлює думку про активну роль запорожців у антифеодальному русі. Розповідаючи, наприклад, про ворожу народові політику Брюховецького, він говорить, що запорожці, незадоволені тягарем, який ліг на плечі народних мас, «народ возбуждали до бунтов»⁶⁰. Грабянка розуміє також, що постійне прагнення запорожців брати участь у боротьбі народу проти своїх гнобителів пояснюється органічним зв'язком запорозького козацтва з народними масами; на Запорожжя йшов той, хто рятував себе від утисків на Україні, багато людей, «а иных сини, на Запорожу били»⁶¹.

Літопис Грабянки, як історична праця, інтересний у багатьох відношеннях. Якщо, з одного боку, він містить цінні матеріали

з історії козацтва, то, з другого, відбиває думки ідеолога козацької старшини кінця XVII — початку XVIII ст., яка прагнула перетворитися в замкнуту дворянську верству і відчувала потребу в утворенні власної «генеалогії». Таку «славну генеалогію» і пробував створити Грабянка, визнаючи козацькі права лише за верхівкою козацтва — старшиною, родовідну нитку якої штучно виводив з глибини віків і в якій бачав своєрідне рицарство, що завжди віддавало перевагу військовій справі, а не праці. Це й давало, на думку Грабянки, цьому рицарству право на ті привілеї, які час і закони закріпили за дворянством.

Майже одночасно з Грабянкою над твором, присвяченим головним чином історії козацтва, працював Самуїл Величко⁶², але про його літопис збереглося дуже мало відомостей. За своїм станом Величко належав до козацької старшини. В 1690 р. він служив у канцелярії генерального писаря В. Л. Кочубея, де, за власними словами, «был не последним в делах писарских». Пізніше Величко перейшов на службу в Генеральну військову канцелярію; в 1702 р. брав участь у поході російського війська в Польщу, відправленого на допомогу союзнику Петра I Августу II. Свій твір Величко склав уже в похилому віці, сліпим, в маєтку Кочубея в Диканці.

Величко навчався, імовірно, в Київській академії; він був освіченою людиною, знав між іншим, латинську, польську і німецьку мови. Він переклав з польської мови поему С. Твардовського «Woyna domowa», «Щоденник кампанії 1637—1638 pp.» С. Окольського, а з німецької — «Космографію» Пуфендорфа.

Соціальні погляди С. Величка дуже близькі до поглядів Грабянки. Як і Грабянка, він був ідеологом козацької верхівки — старшини, негативно ставився до народних мас і до їх антифеодальної боротьби і всі важливіші історичні події пояснював діяльністю видатних «витязів» — козацьких проводирів і т. ін. Але, разом з тим, праця Величка, безперечно, є кроком уперед порівняно з літописом Грабянки. Величко вважає історію найважливішою галуззю людського знання. «Ежели может шти любопытствующему праву человеческому, — пише він у своїй передмові до читача, — ...так угодное и приятное, то це — «видение прежде бывших деяний и поведений людских». Він ремствує на бідність і лаконічність вітчизняних літописних творів, а також на те, що для написання історії України треба звертатися до іно-

⁵⁷ «Летопись Григория Грабянки», стор. 20.

⁵⁸ Там же, стор. 93.

⁵⁹ Там же, стор. 181 та ін.

⁶⁰ Там же, стор. 192.

⁶¹ Там же.

⁶² «Летопись событий о Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самуил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720», вперше видано в Києві: т. I — в 1848 р., т. II — в 1851 р., т. III — в 1855 р., т. IV і Додатки — в 1861 р. В 1926 р. знов вийшов у світ I том. Літопис Величка охоплює період від середини XVII до початку XVIII ст.

земних джерел. Він дорікає своїм попередникам за те, що вони не старалися розшукувати причини подій і не завжди пов'язували їх з іншими явищами⁶³, і тому доводиться заповнювати прогалини відомостями із іноземних — грецьких, латинських, німецьких, польських істориків, творів яких, «не тільки витлумачити і на козацький зник перекласти трудно, але і доставити в Малой России невозможно»⁶⁴. Для свого твору Величко користувався зазначеною вище поемою С. Твардовського, «Космографією» Пуфендорфа та іншими працями іноземних авторів. Проте особливе місце він, за власним визначенням, приділив записам секретаря Богдана Хмельницького — Самуїла Зорки. Крім того, Величко використав «інших літописців и записок козацких»⁶⁵, різні офіційні й неофіційні документи — укази, реляції тощо.

В окремих випадках Величко критично ставиться до джерел. Перекладаючи, наприклад, поему С. Твардовського, він наміслює промінув «непотребства панегиричне и поетицкие», які «учащимся тилко отроком к веденю належатне»⁶⁶. Розглядаючи шоденник домініканського патера С. Окольського, Величко обвинувачував його в перекрученні дійсності: «Два вышеписание седмий и осмый роздѣли, складаючи в сем диарнуши, велебни отец Околки, велми разминулъ з правдою»⁶⁷. Він попереджає, що багато розділів твору Окольського «полные неправди и похлибства». Це пояснюється прагненням Окольського зобразити польських панів переможцями, а козаків — боягузами, нездатними до подвигів⁶⁸.

Разом з тим Величко вважає, що і його власна праця дуже далека від ідеала. Він звертається до читача з словами: «А так, ласкавий чителнику, если покажется тебе в сем дѣли моем (в літопису.—В. Г.), що надзорное и неправедное, то може так и есть». Будність козацьких літописів не дозволяє, каже Величко, «домагатися совершенного о всем видиний и правди»⁶⁹. Тому читач має право, говорить він далі, «мое в цим дѣли невѣжество... исправити»⁷⁰.

Величко не торкається питання про походження козацтва, про організацію реєстру і т. д. Його більш цікавлять причини боротьби козацтва проти Польщі. Причину повстання 1637—1638 рр., наприклад, він бачає в тому, що польські пани «чрез

многие лета самовольне, безправне и услловне войко Запорозкое и ввесь народ малороссійскій нехристіанским и безчеловечным способом... обтяжали, разоряли, обиждали и збитковалися»⁷¹. Правда, головною причиною Величко, як і його попередники — Самовидець і Грабянка, вважає гноблення реєстрового козацтва. Польські пани, «сами на себе кшати ребелизанства вземши,— пише Величко,— и жадних прежних королевских, войску Запорозскому, на всякие волности и свободи, за многие рццерские прислуги наданих и привилеями утвержденных, мандатов и приказов не слушаючи», гнобили козаків⁷².

Найважливішою частиною його праці є «Сказание о войне козацкой с поляками чрез Зиновия Богдана Хмельницкого гетмана Войск Запорожских в осми летех точившойся». З розповіді Величка ми дістаємо докладні відомості про підготовку повстання на Запорозжжі. Величко детально описав визвольну війну і пізніші події. Його симпатії завжди на боці козацької старшини. Разом з тим він виступає проти тих старшин (напр. Виговський), які, зраджуючи інтереси свого народу, намагалися повернути його в чужоземне ярмо. Літопис Величка є цікавою історіографічною пам'яткою першої половини XVIII ст., яка дозволяє познайомитися з поглядами представників козацької старшини на попередню історію козацтва.

Отже, в дворянській історіографії XVI—першої половини XVIII ст. можна відзначити два основні напрямки. До першого, відносяться польські шляхетські автори, які обстоювали інтереси польських феодалів, оголосивши козацтво руйнівним елементом, що заважав панській Польщі здійснювати свою «цивілізаторську» місію на Україні. До другого — українські автори, так звані козацькі літописці, представники інтересів старшини й українського шляхетства, які, навпаки, намагалися обґрунтувати думку, нібито козацтво завжди належало до класу феодалів. При цьому, однак, вони мали на увазі не козацтво в цілому, а лише його невелику привілейовану верхівку. Ці погляди відбивали прагнення козацької старшини і українського шляхетства домогтися зрівняння в правах з російським дворянством. Обидва зазначені напрями, незважаючи на очевидну розбіжність у поглядах на козацтво, об'єднувало почуття ненависті до народних мас, у тому числі й до труляшого козацтва, якому належить люте місце в історії героїчної боротьби українського народу проти феодально-кріпосницького й національного гніту.

В. О. ГОЛОБУЦЬКИЙ

⁶³ «Летопись событий о Юго-Западной России в XVII веке...», т. I, стор. 4.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Там же, стор. 6.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Там же, т. IV, стор. 262.

⁶⁸ Там же, т. IX, стор. 264.

⁶⁹ Там же, стор. 7.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ «Летопись событий о Юго-Западной России в XVII веке...», т. IV, стор. 292.

⁷² Там же, т. IV, стор. 291.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ПАРТИЗАНИ КРИМУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

Е. Ш а м к о, Партизанское движение в Крыму
в 1941—1944 гг., Крымиздат, Симферополь, 1959, 158 с.

Дослідження і публікації з історії Великої Вітчизняної війни, в тому числі партизанського руху, мають не тільки наукове, а й політичне і виховне значення. Обізнаність нашої молоді з героїчною боротьбою радянського народу в роки Вітчизняної війни сприяє вихованню безмежної любові до соціалістичної Батьківщини, готовності захищати її.

Радянські дослідження з історії Вітчизняної війни викривають буржуазних фальсификаторів історії, які прагнуть приписати великі перемоги Радянської Армії над німецько-фашистськими загарбниками, оббрехати всенародну боротьбу проти злякотого ворога. Реакційні буржуазні історики особливо намагаються звести наклеп на радянський партизанський рух. Прикладом може бути видана в Англії книга Ч. Діксона і О. Гейльбрунна «Комуністичні партизанські дії», в якій береться під сумнів право радянських людей захищати свою Батьківщину від гітлерівських загарбників, «доводиться» штучність і незаконність нашого партизанського руху¹. Вказані автори неодноразово згадують дії кримських партизанів, безсоромно перекручуючи історичні факти.

Книга К. Шамко, в якій вперше послідовно і докладно викладається історія партизанського руху в Криму, в якій в інших тимчасово окупованих фашистами районах Радянського Союзу, був його нерозривний зв'язок з народом, що пізнав усі переваги соціалістичного ладу перед капіталістичним.

К. Шамко показує, що невичерпним джерелом сили партизанського руху в Криму, як і в інших тимчасово окупованих фашистами районах Радянського Союзу, був його нерозривний зв'язок з народом, що пізнав усі переваги соціалістичного ладу перед капіталістичним.

В рецензованій книзі переконливо показано, що всі намагання гітлерівців ізолювати партизанів від населення Криму зазнали поразки. Народні месники постійно здійснювали зв'язок з широкими масами трудящих через підпільні патріотичні організації й групи, через своїх розвідників і агітаторів. Партизани у великій кількості

розповсюджували серед населення радянську літературу, самі видавали газети і листівки.

Партизани систематично інформували населення Криму про становище на фронтах Вітчизняної війни, викривали фашистів і їх прислужників, своїм прикладом і агітацією спонукали тисячі радянських патріотів переходити до активної боротьби проти ворога. Свідченням нерозривного зв'язку партизанів з населенням було бурхливе зростання партизанського руху, особливо на його останньому етапі. В роки Вітчизняної війни в Криму діяло, як зазначається в книзі, до тридцяти партизанських загонів, в яких нараховувалось майже одинадцять тисяч чоловік (стор. 5). Це був масовий, справді народний рух.

Партизани і підпільники Криму широко розгорнули політичну роботу і серед вояків військ. Багато солдатів, наприклад, першої піхотної словацької дивізії, відмовлялись воювати проти Радянської Армії і переходили до партизанів. На бік партизанів переходили і румунські солдати. Словаки, чехи і румуни пліч-о-пліч з нашими партизанами мужньо билися проти фашистів. Особливо проявили себе командири групи партизанів-словаків Йозеф Белко, нині полковник Чехословацької армії, партизан-словак Франтішек Шмідт, що загинув у листопаді 1943 р., партизан-словак Олександр Гіра, нині помічник секретаря районного комітету Комуністичної партії Чехословаччини, партизан-румун Тома Апостолов та інші. У 1957 р. в Братиславі вийшла книга Само Фалтяна, в якій розповідається про бойові дії словацьких партизанів на тимчасово окупованих територіях Радянського Союзу, зокрема у Криму².

Дуже цінним в книзі К. Шамко є переконливий показ того, що організатором і бойовим керівником партизанського руху була партійна організація Криму. Відомо, що в історичному листі до партійних і радянських організацій прифронтових облас-

¹ Про цю книгу див. «Український історичний журнал», 1959, № 1.

² S a m o F a l t' a n, Slováci v partizánských bojoch v Sovietskom Sváze, Bratislava, 1957.

стей від 29 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР закликали розгорнути партизанську війну у зайнятих ворогом районах. Про це ж говорилось у виступі по радіо 3 липня 1941 р. Голови Державного Комітету Оборони Й. В. Сталіна. 18 липня 1941 р. ЦК ВКП(б) прийняв спеціальну постанову «Про організацію боротьби в тилу ворожих військ».

В книзі розповідається, як у відповідь на заклик ЦК партії Кримський обком ВКП(б) спільно з секретарями міських комітетів і райкомів партії вже на початку липня 1941 р. обговорив і намітив заходи по організації і підготовці до партизанської боротьби і діяльності більшовицького підпілля: добрати і підготувати кадри, визначити місця дислокації партизанських загонів і закласти для них продовольчо-матеріальні бази. Обком, міськкоми і райкоми партії провели велику організаційну роботу по здійсненню намічених завдань.

Першорядне значення надавалось добору кадрів майбутніх партизанів і підпільників. Партизанські загони і підпільні організації формувались на суворо добровільних засадах з робітників, колгоспників, інтелігенції та партійно-радянського активу. Базою для комплектування партизанських загонів стали винищувальні батальйони. Командно-політичний склад комплектувався з старих більшовиків—учасників Жовтневої революції і громадянської війни, керівних партійних працівників і офіцерів та політпрацівників армії. Цементуючою силою партизанів були комуністи і комсомольці, які становили 40—50% загальної кількості особового складу партизанських загонів. Партизанський рух Криму висунув цілу плеяду видатних, талановитих керівників, сотні героїв. Здібними командирами і комісарами показали себе А. В. Мокроусов, Г. Л. Северський, Н. Д. Луговой, М. І. Чуб, В. І. Ніканоров, П. Р. Ямпольський, М. А. Македонський, В. С. Кузнецов, П. К. Котельников, Ф. С. Соловей, І. Я. Бабічев, Ф. І. Федоренко, Н. А. Сорока, О. А. Козін, А. С. Воднев і багато інших.

Партизанський рух в Криму подав велику допомогу Радянській Армії в обороні і визволенні Кримського півострова, в тому числі міста-героя Севастополя і Керченського півострова. Він, як правильно показано в праці К. Шамко, в залежності від обстановки на фронтах Вітчизняної війни і в Криму, а також від завдань, що стояли перед народними месниками, пройшов у своєму розвитку три основні етапи.

Перший етап — липень 1941 р. — липень 1942 р. Це був час підготовки партизанського руху, а потім активних бойових дій, спрямованих на те, щоб паралізувати рух фашистських військ на основних залізничних магістралях Криму і відтягти на себе від Севастополя і Керченського півострова частину ворожих сил³. Гітлерів-

ський фельдмаршал Манштейн, що командував німецькими військами у Криму, змушений був визнати на Нюрнберзькому процесі: «Партизани стали реальною загрозою з того моменту, коли ми захопили Крим (у жовтні — листопаді 1941 р.). Партизани намагались контролювати наші головні комунікації. Вони нападали на дрібні підрозділи або одиночні машини, і зночі одиночна машина не наслідувалась показатися на дорозі. Навіть вдень партизани нападали на дрібні підрозділи і одиночні машини. Кінець-кінцем нам довелося створити систему своєрідних конвоїв»⁴. Фашистське командування створило навіть спеціальний штаб і виділило значний контингент військ для боротьби з партизанами.

Другий етап — липень 1942 р. — липень 1943 р. Після евакуації радянських військ з Керченського півострова і Севастополя та початку наступу фашистських військ на Сталінград і Північний Кавказ Крим став глибоким ворожим тилом. За умовами боротьби це був найсуворіший період для партизанів Криму, яким до того ж довелося пережити в цей час жорстокий голод.

Третій етап — серпень 1943 р. — квітень 1944 р. Цей період характерний бурхливим ростом партизанських загонів і активною бойовою діяльністю партизанів, які сприяли визволенню Кримського півострова Радянською Армією і Чорноморським флотом.

В праці К. Шамко справедливо підкреслюється специфічність і складність партизанського руху в Криму. В умовах Криму найбільш придатним місцем для дислокації партизанських з'єднань могла стати гористо-лісиста частина півострова. Щоправда, невелика площа лісових масивів гористої місцевості і те, що ліси були дуже порізані дорогами, — все це не сприяло партизанам, але кращого місця не було. Для розміщення партизанських загонів Керченського півострова використовувались, як і в період громадянської війни, каменоломні.

Таке розміщення партизанських загонів дуже сковувало їх маневреність, часто змушувало вести позиційну боротьбу, утруднювало зв'язок з підпільними патріотичними групами і з більшою частиною населення півострова. Становище погіршувалося діяльністю татарських буржуазних націоналістів. Можна сміливо сказати, що фашисти були б безсилі у боротьбі з партизанами без допомоги зрадників, які добре знали кожну стежку гористо-ліистої місцевості, розташування партизанських загонів і їх матеріально-продовольчих баз. У директиві штабу 17 німецької армії про боротьбу з партизанами від 2 грудня 1941 р. говорилось, що «облави на партизанів без агентів і провідників майже зав-

⁴ Цит. за Ч. Диксоном, О. Гейль-брунн, Коммунистическое партизанское действия, Перевод с английского, М., 1957, стор. 81.

³ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 151, оп. 151, од. зб. 2, арк. 335.

жди лишаються безрезультатними, тому їх слід робити тільки тоді, коли до загонів по боротьбі з партизанами додаються агенти»⁵.

У тимчасово окупованих областях РРФСР, на Україні, в Білорусії населення міст і сіл лишалося політично і морально єдиним, як і весь радянський народ. Перший-ліпший колгосп, перше-ліпше село могли стати тут базою партизанської боротьби. Це робило партизанські загопи і з'єднання рухомими і невловимими. Інакше склалась обстановка для партизанів Криму. Якщо партизани більшості тимчасово окупованих областей РРФСР, України і Білорусії користувались широкими просторами, робили великі рейди, уникуючи на протязі сотень кілометрів великих з'єднань ворожих військ і були господарями цілих партизанських країв, то в Криму партизани були обмежені невеликою, наглухо заблокованою ворогом територією.

Незважаючи на неймовірні труднощі, партизани Криму майже два з половиною роки вели героїчну боротьбу з німецько-фашистськими окупантами. В книзі К. Шамко докладно описано бойові дії партизанів Криму, показано людей, які свідомо йшли на будь-які бідування і жертви заради своєї Радянської Батьківщини.

Сотні кримських партизанів віддали своє життя за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини. Серед них — П. Удовницький, А. Литвиненко, В. Бартоша, М. Ісаков, М. Єгоров, А. Старцев, М. Щучкіна. Але кров, пролита радянськими патріотами, не пропала марно.

Про заслуги партизанів Криму перед Батьківщиною говорять такі дані, наведені в рецензованій праці: з листопада 1941 р. до 16 квітня 1944 р. партизани Криму зробили 252 бої з частинами і підрозділами німецько-фашистської армії, 1632 бойові операції на комунікаціях ворога. За неповними даними, партизани Криму знищили 48 паровозів, 947 вагонів, два бронепоезди, 112 800 метрів телефонно-телеграфної лінії, зруйнували 6600 метрів високовольтної електролінії, знищили або пошкодили 13 танків, три бронемашини, 211 гармат різних калібрів, 1940 автомашин, 83 тягачі, захопили 201 автомашину, 40 тягачів, 17 гармат, 250 кулеметів, 5669 автоматів і гвинтівок, 2627 коней, 542 вози, знищили 29 383 і захопили у полон 3872 фашистських солдатів і офіцерів (стор. 148—149).

Після визволення Сімферополя сюди прибули маршали Радянського Союзу К. Є. Ворошилов, О. М. Василевський і Ф. І. Толбухін. Вони відвідали штаб партизанського руху Криму і від імені Зброй-

них сил СРСР подякували партизанам за величезну допомогу Радянській Армії. Ви сока оцінка дій партизанів Криму зафіксована також в багатьох документах Кримського, Північно-Кавказького, 4 Українського фронтів, Приморської Армії, Окремої Приморської Армії, Центрального штабу партизанського руху, у зверненнях Маршала Радянського Союзу С. М. Будьонного, двічі Героя Радянського Союзу І. Д. Папаніна. Понад 1500 кримських партизанів і партизанок одержали урядові нагороди.

Цінність книги К. Шамко безсумнівна. Але, на наш погляд, вона не позбавлена і недоліків.

Автор у вступі говорить, що діяльність підпільників Криму викладається в книзі лише в тій мірі, в якій це необхідно для розуміння подій, що відбувалися в Криму під час фашистської окупації (стор. 6). А тимчасом відомо, що кримське підпілля відіграло важливу роль у боротьбі з фашистськими загарбниками. В містах і селах усіх районів Криму вели активну боротьбу проти фашистських загарбників близько двохсот підпільних організацій і груп, які об'єднували майже п'ять тисяч радянських патріотів. Докладний показ дій підпільників дав би повнішу картину боротьби кримських партизанів.

Події і факти, особливо бойові дії партизанів описано в книзі К. Шамко докладно, жваво і правдиво.

Автор рецензованої книги, активна учасниця партизанського руху в Криму, підійшла до розв'язання поставленого завдання як дослідник. В рецензованій книзі широко використовуються фонди Кримського обласного партійного архіву, Кримського штабу партизанського руху, Комісії Кримського обкому партії з історії Великої Вітчизняної війни, фонди Кримського обласного державного архіву, а також Центрального архіву Міністерства Оборони СРСР. Праця К. Шамко також науково узагальнює факти, про які розповідається в книгах мемуарного характеру, виданих у післявоєнні роки з історії партизанського і підпільного руху⁶.

Книга К. Шамко є цінним дослідженням з історії партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни Радянського народу і 4-тисячний тираж її не можна вважати достатнім.

М. Б. ЗОЛОТАРЬОВ

⁵ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 151, оп. 151, од. зб. 1, арк. 118.

⁶ І. Козлов, В крымском подполье, М., 1948; Е. Степанов, Партизанскими тропами, Воспоминания участника партизанского движения в Крыму в годы Великой Отечественной войны, Астрахань, 1954; И. З. Вергасов, В горах Таврии, Значиски партизана, Симферополь, 1959.

ЯСКРАВА СТОРІНКА З ІСТОРІЇ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

В. Коновалов, Иностранная коллегия,
Одесское областное изд-во, 1958, 187 с.

До 40-річчя розгрому англо-французьких інтервентів на Півдні України вийшла в світ книга В. Коновалова «Иностранная коллегия», яка висвітлює інтернаціональну єдність комуністів при захисті першої в світі країни Рад.

На підставі, головним чином, архівних джерел, використавши періодичну літературу та спогади, автор на фоні історичних подій, що відбувалися в Одесі в період боротьби з англо-французькою інтервенцією, висвітлює ще мало вивчену роботу агітаційно-пропагандистської групи — Колегії іноземної пропаганди при Одеському обласному комітеті КП(б)У, яка увійшла в історію під назвою Іноземна колегія і в діяльності якої відобразилась інтернаціональна солідарність трудящих у захисті диктатури пролетаріату¹.

Заслугою автора є перш за все те, що він розкриває діяльність Іноземної колегії в прямому зв'язку з боротьбою всієї більшовицької організації Одеси проти інтервенції. В. Коновалов показує, що Іноземна колегія була постійно в полі зору ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У і особисто В. І. Леніна, який зміцнював її досвідченими кадрами, цікавився її діяльністю, виданими нею газетами. Автор підкреслює, що Іноземна колегія була не групою героїв-одиночок, а спиралася на двохтисячний за-

гін одеських більшовиків-підпільників і багато сотень безпартійних робітників та селян.

Своє дослідження В. Коновалов починає описом становнища в Одесі в 1918 р. В листопаді 1918 р. в Одесу та інші міста Півдня України на зміну вигнаних австро-німецьких військ прийшли англійські, французькі та інші інтервенти, а також війська буржуазно-націоналістичної Директорії і білогвардійські «добровільні» підрозділи денікінської армії. Одеса була блокована з суші і моря. Підвіз сировини, палива і продуктів споживання припинився. Більшість промислових підприємств не працювала. В місті посилювалось безробіття, ціни на продукти швидко зростали, розвивалась спекуляція. Управління Одесою французьке командування здійснювало через денікінського генерала Гришчина-Алмазова. Інтервенти і білогвардійці встановили кривавий режим. У місті діяло 18 контррозвідок, десятки жандармських відділень та поліцейських участків. Усі вони безперервно займалися арештами, катуваннями, убивствами.

Необхідно було організувати сили для розгрому інтервентів та білогвардійців. ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У поставили перед більшовиками Півдня України завдання згуртувати робітників, селян та солдатів і разом з військами Червоної Армії поновити владу Рад на місцях. У розділах «Не всі французи однакові» та «Іноземна колегія» В. Коновалов і показує, як саме більшовики Одеси згуртували свої ряди, організували підпілля. Діяльність одеської партійної організації завжди була в полі зору ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. Вони давали конкретні вказівки про методи боротьби з окупантами, надсилали до Одеси велику кількість літератури іноземною мовою. Для зміцнення партійної організації досвідченими кадрами в листопаді 1918 р. до Одеси були направлені більшовики І. Ф. Смирнов (М. Ласточкін), який очолив обласний комітет партії і Військово-революційний комітет, керував агітаційно-пропагандистською роботою, розвідкою, військовим відділом і був душою більшовицької організації, М. А. Лоладзе, О. К. Соколовська, І. Ф. Клименко, К. Г. Саджая, а в грудні — Я. Л. Єлін, Є. Гришкєвич-Самбурський. Завдяки допомозі з боку Центрального Комітету партії почали успішно працювати обласна, міська і районні більшовицькі організації, партійні осередки на фабриках і заводах, Військово-революційний комітет, румунські та польські комуністичні групи.

Для успішної більшовицької агітації серед солдатів і матросів військ Антанти з метою виховання в них класової свідомості.

¹ До цього часу про діяльність Іноземної колегії не було опубліковано жодного спеціального дослідження. В працях же з історії громадянської війни на Півдні України про Іноземну колегію говорилося побіжно, крім того, в них допущені неточності і помилки. Так, А. І. Гуковський у своїй праці «Французская интервенция на Юге России» (М., 1928) Іноземній колегії присвячує всього кілька фраз і до того ж плутає Іноземну колегію з редакцією газети «Коммунист». Дуже коротко про Іноземну колегію говориться в працях Г. І. Гладківської та А. Л. Миннаєва. Більш повно про неї написали автори збірника «Жовтень на Одещині», але вони недостатньо висвітлюють керівну роль Одеського обкому партії. Його діяльність показана трохи краще в спогадах учасників боротьби з інтервенцією на Півдні України Ф. Ануллова (журн. «Летопись революции», 1923, № 5 і 1924, № 1/6) та Ф. Балкуна (журн. «Пролетарская революция», 1923, № 6/7 і 18/19). Більшість авторів праць з історії громадянської війни на Півдні України зменшували масштаби роботи Іноземної колегії, недостатньо пов'язували її з діяльністю і боротьбою всієї більшовицької організації Одеси проти інтервенції.

пролетарського інтернаціоналізму і завоювання їх на сторону Радянської влади за вказівками ЦК РКП(б) при Одеському обласному комітеті партії була утворена спеціальна група — Іноземна колегія, яку очолював І. Ф. Смирнов (М. Ласточкін). Вона складалася з національних груп (французької, румунської, польської, сербської, грецької, англійської) і являла собою суворо законспірований партійний апарат. У середині січня 1919 р. до Одеси прибули направлені Федерацією іноземних груп при ЦК РКП(б) секретар французької групи комуністів у Москві Жанна Лябурб, серби Стойко Ратков, Вальман Драган і Живан Степанович, а також англійський емігрант, відомий під прізвищем Кузнецова. Для оперативного керівництва всіма національними групами, з яких складалася Іноземна колегія, було затверджено президію Іноземної колегії в складі О. Соколовської — від обласного комітету партії, Жанны Лябурб — від французької групи та Альтера Заліка — від румунської групи.

В. Коновалов докладно висвітлює всі сторони діяльності Іноземної колегії і її славний бойовий шлях — від першого засідання під головуванням І. Ф. Смирнова до трагічного кінця — розстрілу 1 березня 1919 р. її активних діячів французькими окупантами.

У розділах «Газета «Коммунист», «Друкарня під землею», «Вісті з Радянської землі», «Про що говорили листівки?», «Так розповсюджувалася література» автор розкриває самовіддану роботу одеських більшовиків-підпільників по завоюванню на свій бік військ Антанті. Більшовики розгорнули широку пропаганду серед солдатів і матросів окупаційних військ. В районі с. Куяльник, у катакомбах, була організована таємна друкарня. В ній видавався орган Одеського комітету КП(б)У газета «Коммунист» (російською та французькою мовами), а також листівки і відозви, в яких більшовики Одеси писали про бойові дії Червоної Армії на фронтах громадянської війни, про революцію в Німеччині, викривали контрреволюційну Директорію Петлюри і Винниченка, зрадинську політику меншовиків, есерів, «боротьбистів» та інших угодовських партій, а також висвітлювали політику імперіалістичних держав і мирну зовнішню політику молодого Радянського республіки.

Газети і листівки Іноземної колегії справляли величезний революціонізуючий вплив на іноземних солдатів і матросів, про що розповідається в розділах «Бійці революції», «За межами Одеси», «Слова діяли сильніше пострілів». «Ми тепер знаємо,—заявляли грецькі солдати, — що більшовики — це ті, у кого на руках моль» (стор. 100).

В окупаційних військах дедалі частішими ставали випадки невиконання наказів командування. В січні 1919 р. солдати 58 французького полку відмовилися йти у бій проти радянських військ (стор. 79—80).

Діяльність Обласного комітету КП(б)У а також міської і районних партійних організацій Одеси та Іноземної колегії, їх організаційна і агітаційна робота серед робітників, селян і солдатів значною мірою підірвали престиж інтервентів, білогвардійсько контрреволюції. Революційні загони і бойові дружини, створені більшовиками, завдали удар за ударом усім ворогам молодого країни Рад.

У цій обстановці вороги Радянської влади посилити кривавий терор. У розділі «Тяга хазяйнували окупанти» В. Коновалов показує, в яких надзвичайно важких умовах перебувало в той час населення міста. За неповними даними Всеукраїнського товариства сприяння жертвам інтервентів, створеного в квітні 1924 р., за період англо-французької окупації на Україні, головним чином на Одещині, серед мирного населення було вбито 38 436 чол., скалічено 15 386 чол., заарештовано 45 800 чол.² Звірячі розправи чинились над більшовиками. 1 березня 1919 р. контррозвідка заарештувала Жанну Лябурб, Я. Єліна та інших членів Іноземної колегії. 15 березня 1919 р. був заарештований І. Ф. Смирнов (М. Ласточкін).

Але ворогам Радянської влади не вдалось обезглавити більшовицьке підпілля. ЦК КП(б)У з часом поповнив Одеський обком партії та Іноземну колегію новими кадрами. Боротьба з інтервентами, білогвардійцями та іншими контрреволюціонерами продовжувалася, а 5 квітня 1919 р. влада остаточно і назавжди перейшла до рук Рад робітничих депутатів.

В центрі уваги автора — керівна роль ЦК РКП(б), очолюваного В. І. Леніним, ЦК КП(б) України і Одеського обкому КП(б)У в боротьбі трюдящих проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Досить вдалими є такі розділи книги: «Організатор підпілля» — про І. Ф. Смирнова (М. Ласточкіна), «Душа Іноземної колегії» — про Жанну Лябурб, «Відважний підпільник» — про Я. Л. Єліна, «Приклад мужності і знахідливості» — про О. Соколовську, «Бійці революції» — про комуністів К. Г. Саджая, О. Вапелника, Г. І. Котовського та інших мужних борців більшовицького підпілля. Показуючи індивідуальне в їх характері автор зумів знайти і розкрити загальні риси, які об'єднували цю славу плеяду героїв — безмежну відданість партії і народу, мужність і хоробрість у боротьбі.

Великий науковий інтерес являє висвітлення структури Іноземної колегії і, зокрема, досить обгрунтована думка автора про наявність англійської групи в складі Іноземної колегії. Заслужують на увагу документи, додані до книжки.

Глибоке наукове дослідження автор вдало поєднав з доступним масовому читачеві

² «Черная книга, Собрание статей и материалов об интервенции Антанты на Украину в 1918—1919 гг.». 1925, стор. 9.

стилем викладу. Книга написана яскраво і образно.

В праці В. Коновалова мають місце і недоліки. Висвітлюючи діяльність окремих національних груп Іноземної колегії, автор недостатньо показує їх роботу безпосередньо у військових підрозділах, серед солдатської маси, а також наслідки цієї роботи. Не досить повно розкрито характер і обсяг діяльності Іноземної колегії після загибелі багатьох її активних членів. Автор ставить, але не розкриває питання про боротьбу

трудящих капіталістичних країн на захист Радянської влади, внаслідок чого залишається недостатньо розкритою і з'ясованою об'єктивна закономірність діяльності Іноземної колегії.

В цілому книга В. Коновалова — корисна і потрібна. Вона сприятиме вихованню відданості справі партії, народу, мужності і безстрашності, почуття пролетарського інтернаціоналізму і міжнародної солідарності трудящих.

С. К. МЕЛЬНИК

КНИГА НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

Г. О. Цвікальська, Використання художньої літератури на уроках історії СРСР в 8—9 класах, Вид-во «Радянська школа», 1958, 215 с.

Використання художньої літератури є одним з найважливіших питань методики викладання. Це питання давно привертало увагу прогресивних представників вітчизняної педагогічної науки. Свого часу було видано ряд хрестоматій, що склалися з уривків художніх творів на історичні теми¹. Проте справді наукова постановка даної проблеми є заслугою радянської педагогіки. Особливо велику роль для розвитку різноманітних методів роботи, в тому числі й використання художніх творів на уроках історії відіграла постановка ЦК Комуністичної партії і Радянського уряду «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» від 16 травня 1934 р.

Радянські методисти і педагоги написали чимало статей і посібників про використання художньої літератури в процесі викладання історії. Спроби систематизувати набутий досвід в цій галузі зроблено в працях М. Зінов'єва², В. Карцова³, В. Классен⁴ та ін. Помітне місце серед узагальнюючих праць з цієї проблеми належить рецензованій книзі Г. О. Цвікальської.

Книга складається з короткого вступу і розділів: 1. Роль художньої літератури на уроках історії; 2. Методи і прийоми роботи над художньою літературою; 3. Використання художньої літератури в процесі вивчення курсу історії СРСР. В цілому струк-

тура книги не викликає серйозних заперечень. Проте розподіл матеріалу в другому і третьому розділах надто нерівномірний. Якщо другий розділ має 29 сторінок, то третій — 162. Слід було більш докладно спинитись на ролі художньої літератури в процесі викладання історії.

У вступі автор робить короткий огляд вітчизняної літератури з даного питання. Проте цей огляд переважно зводиться до переліку. Говорячи про зростання уваги громадськості до питання про значення художньої літератури в процесі викладання історії у школі в кінці XIX — на початку XX ст., Г. О. Цвікальська пише, що «марксистське крило істориків було ще слабким, воно не змогло зайняти відразу керівного становища на історико-педагогічному фронті, основну силу якого становили педагоги і методисти ліберального напрямку» (стор. 4). Автор ніби забуває про те, що в Росії існувало тоді царське самодержавство і панував буржуазно-поміщицький лад. Отже, справа полягала не в слабкості марксистського крила істориків, а в умовах суспільного життя.

Слід було ретельно проаналізувати статті А. Богінської, надруковані в журналі «Історія в середній школі» за 1935 р. (№ 4—5), а не обмежуватися перебільшено схвальним зауваженням: «В них (статтях. — І. Г. і П. М.) з приводу використання художньої літератури висловлено стільки цінних думок, поставлено стільки проблем і дано корисних практичних порад, що автори багатьох опублікованих пізніше праць фактично опрацювали лише окремі положення цих статей» (стор. 8).

Дивним, на нашу думку, є те, що автор майже нічого не сказав про узагальнюючі праці, присвячені використанню художньої літератури на уроках історії. У вступі чомусь згадуються переважно дрібні й слабкі з методичного погляду статті.

Говорячи про наступ реакції після другої революційної ситуації в Росії, автор пише: «В школі знову запанувала система ме-

¹ М. Казанцев, Историческая хрестоматия поэтических произведений по русской истории, М., 1910; Я. Кульжинский и В. Нейкирх, Историческая хрестоматия, Древняя история, СПб — К., 1910; В. Нейкирх и Я. Кульжинский, Историческая хрестоматия. Средняя история, СПб, К., 1912 та ін.

² М. Зиновьева, Основные вопросы методики преподавания истории, М., 1955.

³ В. Карцов, Нариси методики навчання історії СРСР в VIII—X класах, К., 1952.

⁴ В. Классен, Використання художньої літератури на уроках історії в 5—7 класах, К., 1956.

ханічного заучування» (стор. 4). Таке твердження може викликати у читача невірне уявлення, нібито в історії дореволюційної школи був такий період, коли ця система не панувала.

Не можна погодитися з твердженням автора, нібито 1939 р. був початком нового етапу в розробці питань методики використання художньої літератури. Для обґрунтування такої періодизації в книзі не дано жодного доказу, а сказано лише, що в 1939 р. була надрукована стаття А. Преснова, яка відіграла помітну роль в опрацюванні цієї методики (стор. 9).

В першому розділі Г. О. Цвікальська з'ясовує значення використання художньої літератури на уроках історії. Вона підкреслює, що художня література допомагає формуванню в учнів матеріалістичного світогляду, дає змогу вчителю повніше розкривати основні марксистські теоретичні положення курсу, яскравіше і конкретніше викладати програмовий матеріал, вирішувати ряд виховних і навчальних завдань. Вміле використання художніх творів позитивно відбивається на якості уроку, робить курс історії більш доступним розумінню учнів, полегшує запам'ятовування ними фактичного матеріалу. Всі ці положення знайшли в розділі певне обґрунтування, хоч і надто стисле (розділ має всього 8 сторінок). Однак, говорячи про використання на уроках історії художніх творів, автор наводить таку, більш ніж сумнівну, думку заслуженого вчителя Вірменської РСР тов. Саакян: «Знання, почерпнуті лише з розповіді вчителя та з підручника, нагадують собою стіну, складену з сухих цеглин, без цементу. Подібні знання не витримують бурі та злив подій, не витримують іспиту життя» (стор. 14). Тут явно відчувається недооцінка і розповіді вчителя, і ролі підручника.

Важливим з боку теоретичних засад методики є другий розділ книги, в якому автор висвітлює найголовніші питання, зв'язані з попередньою роботою вчителя над художньою літературою: складання бібліографії, вивчення творів, відбір та систематизація уривків, підготовка цих уривків до використання на уроці. При цьому Г. О. Цвікальська звертає увагу на критичний підхід до літератури, особливо до художніх творів, написаних у дорадянський період, на питання доступності цих творів учням, а також наявності їх у місцевих бібліотеках та книжкових магазинах. У книзі зроблено спробу сформулювати основні вимоги до відібраних уривків з художніх творів: цілеспрямованість, яскравість (демонстративність), відповідне кількісне співвідношення на уроці основного теоретичного і літературного матеріалу, вплив уривків на виховання учнів. Напередодні уроку, підкреслює автор, учитель повинен до найменших деталей продумати зміст уривку, який він планує використати на уроці, підготувати

необхідні пояснення, при потребі скоротити уривок тощо.

Аналізуючи методи використання художньої літератури на уроці історії, автор переконливо, хоч і коротко, розповідає про літературно-художнє ілюстрування, розбір використовуваних уривків, побудову розповіді вчителя на основі попереднього зачитування уривку, посилання на твір, застосування художнього твору в самій розповіді вчителя. Розгляд того чи іншого прийому використання художньої літератури на уроках історії супроводиться в книзі конкретними прикладами, взятими автором з свого практичного досвіду та досвіду інших учителів.

Заслужовують на увагу методичні поради щодо записів під час попередньої роботи вчителя над художньою літературою (схеми 1—4). Треба було б детальніше зупинитись на веденні учнями зошитів з історії, в яких вони можуть фіксувати свої враження від прочитаних художніх творів (стор. 30).

У другому розділі автор побіжно розглядає питання про використання художньої літератури на уроках історії в поєднанні з висловлюваннями класиків марксизму-ленінізму, а також з застосуванням історичних карт, демонструванням картин і схем.

Даючи позитивну оцінку другому розділу, слід вказати й на деякі його недоліки. Так, окремі уривки з художніх творів, які автор радить використовувати на уроках, дуже великі, їх просто неможливо зачитати на уроці повністю (стор. 33—34, 46—47).

Невідомо також, чим керувався автор, даючи такі умовні позначення в бібліографічному списку:

«П—1»—радянський історичний роман,

«П—2»—твір класиків світової літератури,

«П—3»—художньо-історичний твір дворянсько-буржуазних романістів XIX ст. (стор. 21).

Основну частину книги займає третій розділ, присвячений використанню художньої літератури в процесі вивчення курсу історії СРСР у 8—9 класах. Автор звернув увагу на застосування уривків з художніх творів під час висвітлення найважливіших питань даного курсу—економіки, суспільного і політичного устрою країни, революційних подій та воєнного минулого.

В розділі чітко проводиться думка про те, що з допомогою художніх творів, використовуваних викладачами історії на уроках, можна створювати образи видатних представників трудящих мас, життєво правдиві образи борців за щастя народу, переконливо показувати вирішальну роль народу в історичному процесі, виховувати в учнів гордість за свій народ. «При вивченні питань, зв'язаних з політичним устроєм країни, — підкреслює автор, — художня література робить викладачеві велику послугу. За її допомогою він може з одного

боку, наочно показати державу, як апарат насильства, з другого — яскравими і переконливими фактами підкреслити прогресивну, організуючу і об'єднуючу роль державності» (стор. 161). Г. О. Цвікальська застерігає, щоб викладач історії, вдаючись до художньої літератури, дотримувався певних критеріїв, не перетворював використання на уроках уривків з художніх творів на самоціль, але й не дивився на них, як на декоративну деталь. Використання художньої літератури слід підпорядковувати цілевій спрямованості уроку, домагаючись, щоб підювільні уривки допомагали підкреслювати головні положення і провідні ідеї уроку, і були програмовий матеріал яскравим і легшим для сприймання.

Третій розділ ґрунтується на великому класі літературних творів, передовому досвіді вчителів і на власних спостереженнях автора. Цей розділ важливий не тільки методичним аналізом питань, пов'язаних з використанням художньої літератури, а й тим, що він містить у собі уривки з цієї літератури, які можуть бути з успіхом застосовані учителями в практичній роботі. Це, власне кажучи, своєрідна хрестоматія художньої літератури для використання на уроках історії. Наводячи той чи інший уривок, автор супроводжує його відповідним історичним коментарем.

Однак третій розділ не позбавлений і цілого ряду істотних недоліків. Інколи автор рекомендує зачитувати на уроках історії неясраві, слабкі щодо зображення минулого уривки з художніх творів. Не слід було, на нашу думку, рекомендувати вчителю уривок з книги В. Язвицького «Іван III — государь всея Руси» (стор. 61—62). Не дає справжньої картини збору податків у Київській Русі й наведений у книзі уривок з вірша К. Рилеєва «Ольга біля могили Ігоря» (стор. 122).

Характеризуючи мануфактуру (стор. 66), необхідно було підкреслити, що на мануфактурних підприємствах застосовувались робочі механізми та удосконалені знаряддя праці і що продуктивність праці була в них значно вища, ніж у ремісничих майстернях. У коментарі до уривку з роману О. Толстого «Петро Перший» (стор. 67) автор надто перебільшує роль зовнішньої торгівлі й недооцінює роль внутрішньої торгівлі, яка була основою. До теми «Розвиток капіталізму в сільському господарстві і промисло-

вості після реформи 1861 р.» доцільно було б використати уривки з твору П. Мирного «Лихо давнє й сьогочасне».

Певне перебільшення ролі художньої літератури почувається в нечіткому формулюванні автора: «...Художня література, будучи одним з засобів пізнання, повною мірою в образах може з'ясувати те, що політична економія і філософія з'ясовують в категоріях» (стор. 76).

На стор. 103 говориться: «В кінці XVIII—на початку XIX ст. в Росії сформувалась революційно-демократична ідеологія. Її народження свідчило про те, що антифеодальна боротьба в країні в своєму розвитку здійснила стрибок від стихійних, слабо виражених протестів до свідомої боротьби за революційні перетворення, свідчило про настання нового періоду класової боротьби». Г. О. Цвікальська припускає ряд неточностей. Революційно-демократична ідеологія в кінці XVIII — на початку XIX ст. лише починала формуватись. Антифеодальна боротьба трудящих мас протягом усього дореформеного періоду залишалась стихійною. Діяльність революціонерів-демократів, не говорячи вже про виступ далеких від народу декабристів, не з'єдналася з селянським рухом навіть напередодні реформи 1861 р.

Не можна погодитись і з думкою автора про те, що в період роздроблення Русі «її лани не оброблялися... Скрізь панувало спустошення...» (стор. 127). Наводячи й рекомендуючи використовувати уривки з твору В. Костиліова «Іван Грозний» (стор. 137—138), краще необхідно було дати характеристику, як обирались за царя Івана Грозного місцеві урядовці. Адже письменник у наведених уривках дещо ідеалізує земські виборні установи, запроваджені Іваном IV.

Загальним недоліком рецензованої книги є те, що автор зовсім обійшов питання про результати, ефективність використання художньої літератури на уроках історії. Бажано було б проаналізувати успішність учнів з історії в тих школах, де вчителі широко і вміло використовують у процесі викладання художні твори.

В цілому ж книга Г. О. Цвікальської заслуговує позитивної оцінки. Вона принесе значну користь учителям історії у їх практичній роботі.

*І. О. ГУРЖІН.
П. Ю. МАРУНЯ*

НАРОДНИЙ ЕПОС — ВАЖЛИВЕ ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

«Історичний епос східних слов'ян, Збірник праць»,
Вид-во АН УРСР, К., 1958, 258 с.;

І. П. Ц а п е н к о, Питання розвитку героїчного епосу
східних слов'ян, Вид-во АН УРСР, К., 1959, 133 с.

Майже одночасно видавництво Академії наук УРСР випустило дві книги з дуже подібними назвами і присвячені одній і тій же проблемі — епосів східних слов'ян. Обидві праці створено фольклористами, і питання, підняті ними, настільки важливі, що не можуть не зацікавити представників інших галузей суспільних наук, зокрема істориків.

Кожна із згаданих книг заслуговує на скремий аналіз та оцінку спеціалістів. У цій же невеликій рецензії ставимо досить скромне завдання: використати появу цих книг для висловлення лише деяких міркувань, а також звернути увагу на окремі питання, які стосуються історичної науки.

Не вимагає доказу те, що між різними галузями суспільних наук, незважаючи на специфіку кожної з них, існують взаємозв'язок і взаємовплив. Та це й зрозуміло, бо об'єктом їх дослідження є людське суспільство в усіх його діях і різносторонніх проявах життя. Саме тому можна сказати, що успіхи і розвиток історичної науки значною мірою залежить від стану розробки багатьох проблем в інших галузях суспільних наук. Багато залежить від творчого контакту істориків з економістами, філософами, літературознавцями, фольклористами і т. д. Відомо, що на стикові досягнень різних галузей знань найчастіше появляються нові наукові відкриття.

Історики не можуть пройти мимо тих успіхів, які мають місце в інших галузях суспільних наук. Особливо це стосується проблем, які необхідно розробляти спільними зусиллями. Проте слід відзначити, що ще дуже слабо налагоджується творче співробітництво представників суспільних наук. Для налагодження такого творчого контакту мала б відіграти значну роль взаємна інформація про роботу над спільними та суміжними темами. При такій інформації історики, наприклад, довідалися б, що вони в розробці ряду проблем відстають від своїх сусідів, зокрема фольклористів, які досягли значних успіхів у справі вивчення народної творчості.

Народ — справжній творець історії — дає дуже важливі та оригінальні джерела про свої дії. До таких джерел належать библики, думи, історичні пісні, легенди, перекази, громадські та побутові пісні, прислів'я та приказки, загадки тощо. Це невичерпна скарбниця, в якій зберігається життєвий досвід народу, його ставлення до подій і явищ, радість перемог, це сторінки про стремління народу до кращого життя. В цих джерелах розкривається душа народу.

О. М. Горький писав: «Справжньої історії трудового народу не можна знати, не знаючи усної народної творчості... З давніх давніх фольклор є невідступним і своєрідним супутником історії». Все це ясно і переконливо.

Однак важко знайти причину того, чому історики, пишучи про народ, дуже мало користуються джерелами, створеними ним. Усна народна творчість зберегла такі історичні відомості, характеристики подій та явищ і світогляд народу, яких немає в жодних інших джерелах. Це стосується майже всіх періодів історії людства, починаючи з сивої давнини і кінчаючи нашими днями.

Іноді історики наводять дані, почерпнуті з фольклору, для ілюстрації тих чи інших положень, але зовсім не використовують фольклору як джерело, на основі якого можна зробити важливі висновки. Такий стан значною мірою пояснюється тим, що це джерело досить складне для використання. Але вина істориків у тому, що вони досі не приділяли уваги розробці марксистсько-ленінської методики використання цього джерела. Та вже настав час покінчити з недооцінкою та нехтуванням цього джерела, бо це веде до збіднення історії народних мас.

Ліквідуючи відставання в справі використання та вивчення народної творчості, історики скористаються тим досвідом, який вже набутий радянськими фольклористами. І, безумовно, в цьому відношенні відіграють певну роль уже згадуваний збірник праць «Історичний епос східних слов'ян» та монографічне дослідження І. П. Цапєнка «Питання розвитку героїчного епосу східних слов'ян».

У названому збірникові вміщено частину матеріалів Всесоюзної наради з питань вивчення епосу східних слов'ян, що відбулась у Києві в кінці червня 1955 р. Можна тільки пошкодувати, що матеріали такої важливої наради публікуються не повністю і вийшли з друку з таким великим запізненням. Невідомо, чому ряд виступів, які стосувались суміжних галузей суспільних наук, не потрапили до збірника.

Відкривається збірник вступною доповіддю, яку проголосив на нараді академік АН СРСР В. В. Виноградов «Героїчний епос народу і його роль в історії культури». Доповідач зазначив, що одним з невідкладних завдань радянської науки є вивчення епічних сказань народів Радянського Союзу. «В образах герсічного епосу та історичних пісень, — говорив В. В. Виноградов, — народ відбив різні події суспільного життя, подвиги видатних діячів історії, ви-

разив свої сподівання, прагнення перемогти ворожі сили» (стор. 5). Доповідка спинився також на тих завданнях і перспективах, які стоять в справі вивчення усної народної творчості всіх жанрів.

З ґрунтовної доповіді В. І. Чичерова «Підсумки робіт і завдання вивчення російських билин та історичних пісень» читач дізнається про той шлях, що його пройшла радянська фольклористика. Ліквідовано розрив між збиранням і вивченням билин. Кожний, хто вивчає і використовує билини та історичні пісні, повинен враховувати, що в них дійсність знайшла своє узагальнення в художніх образах. У боротьбі з ворожими, антинауковими і помилковими «теоріями» та твердженнями розвивалось марксистсько-ленінське навчання про епос. З поглядами, що їх виклав доповідач, з користю познайомляться історики. Однак слід зазначити, що не все, висловлене В. І. Чичеровим, достатньо аргументоване, а деякі положення, крім того, є спірними.

«Українські думи та історичні пісні — одна з пайважливіших складових частин української народної творчості. Вони здавна привертали увагу дослідників і прогресивного і реакційного напрямку, тому в трактуванні цих творів, в аналізі їх змісту, в питанні про їх походження існували значні розбіжності», — такими словами розпочав свою доповідь «Героїчний епос українського народу» академік АН СРСР та АН УРСР М. Т. Рильський.

В доповіді дається оцінка дум і українських історичних пісень, їх місця серед усної народної творчості. Цікаве визначення, яке дає М. Т. Рильський історичним пісням. У вузькому розумінні — це пісня про певну історичну подію і певну історичну особу. «В ширшому розумінні — це пісня про те чи інше явище народного життя, про той чи інший рух народних мас. При такому тлумаченні терміну можна говорити про пісні «наймитські», «бурлацькі», «заробітчанські» як про пісні історичні» (стор. 43). З цим визначенням слід погодитись. Воно свідчить, якою величезною кількістю матеріалів широкого тематичного діапазону може користуватись історик. Але це покладає певний обов'язок і на істориків — внести свій вклад у справу вивчення цього важливого джерела. Ніде правди діти, історики часто «тремтять» над папірцем якогось бездушного чиновника, в той же час справжні перлини народної творчості залишаються невикористаними.

Читач знайде багато нового в доповіді К. П. Кабашникова про білоруську народну творчість, М. І. Кравцова — про історико-порівняльне вивчення епосу слов'янських народів, П. М. Попова — про шляхи розвитку епосу східних слов'ян, А. М. Кінька — про розвиток реалізму в українському героїчному епосі. Ф. І. Лаврова — про творців та виконавців героїчного епосу. Багато цінних даних і положень почерпне читач з інших матеріалів, включе-

них до збірника. Слід тільки відзначити, що історикам доведеться ряд питань народної творчості досліджувати спеціально.

Прочитавши збірник, бачиш, над якими важливими питаннями працюють, які питання хвилюють дослідників, над чим ведеться дискусія, що необхідно ще зробити. А роботи багато, і не тільки для фольклористів, а й, особливо, для істориків.

Праця І. П. Цапенка написана в дискусійно-полемічному плані. Може, автор не все довів, але ряд його критичних зауважень щодо існуючих поглядів, а також ряд нових положень і висновків, безумовно, відіграють позитивну роль у дальшому вивченні питання. Автор, використовуючи досягнення радянської фольклористики, розкриває свою основну тему, а саме, що «народна творчість — явище суспільного життя, воно породжується і розвивається як відбиття умов конкретного суспільно-економічного ладу» (стор. 10). Матеріальні умови буття і суспільні відносини «відбиваються не тільки на сюжетних ситуаціях народної творчості, на образах її персонажів, а й на загальній системі художньої виразності. Вони формують свідомість людини, зумовлюють потребу у творі того або іншого характеру» (стор. 11).

Коли говорити про фольклор як про історичне джерело, то необхідно мати на увазі його специфіку. Не всіма специфічними рисами цього джерела мають займатись історики. Дослідження деяких з них належить до галузі фольклористики, літературознавства і мовознавства. Але про них повинен знати історик, використовуючи на дбання інших галузей суспільних наук. У зв'язку з цим кожний історик з цікавістю і користю для себе прочитає розділ праці І. П. Цапенка «Про деякі риси поетики фольклору», в якому йдеться про таке складне і важливе питання, як узагальнюючу природу слова і засоби його конкретизації, а також про особливості першоелемента фольклору. В цьому розділі наводяться приклади про зв'язок фольклору українського народу з творчістю інших слов'янських народів і особливо російського, їх спільне і дуже давнє походження.

Автор книги дотримується вірного погляду, що побутова пісня як жанр виникла раніше епосу. Проте слід відзначити, що автор мало зробив, щоб показати зв'язок між цими жанрами. А такий цікавий і оригінальний жанр, як колядки, автор зовсім обійшов. Нам здається, що вивчення колядок допомогло б при розв'язанні ряду питань.

З особливим інтересом прочитає історик другий, основний розділ книги, озглавлений «Суспільно-історична зумовленість становлення героїчного епосу східних слов'ян». У ньому автор зробив спробу довести, що биліни виникли ще в дофеодалний або в перехідний від общинно-родового ладу до феодального, точніше кажучи, биліни належать до часу, який ввійшов в історію під

назвою військової демократії, тобто у слов'ян десь між VI і IX століттями. Для доведення свого твердження автор наводить приклади не тільки з самих билин, а й ряд фактів, почерпнутих з історичних праць та письмових джерел. Відомо, що досі в літературі про билини панує та думка, що вони виникли в період раннього феодалізму. І. П. Цапенко пояснює ряд явищ по-новому і, як нам здається, досить переконливо на користь висунутого ним твердження.

В зв'язку з цим хотілось би звернути увагу на ту обставину, що археологи, зокрема на Україні, зробили дуже багато в справі вивчення історії періоду, який у східних слов'ян передував встановленню феодального ладу. І зроблено це, головним чином, завдяки глибокому вивченню пам'яток матеріальної культури. Однак для більш повної характеристики того періоду археологи могли б використати також історичний епос. У цьому відношенні може допомогти і праця І. П. Цапенка. Шкода тільки, що він не використав досягнень радянських археологів у вивченні того ж самого періоду.

Хоч вивчення українських дум породило чималу літературу, але можна сказати, що найслабше розроблено питання про час їх виникнення. Приділяється цій проблемі увага і в обох рецензованих книгах.

У збірникові праць вміщена спеціальна стаття К. Г. Гуслистою «До питання про історичні умови виникнення українських дум». Автор дотримується твердження, що думи виникли приблизно в XV ст. «одночасно з утворенням українського народу, на початковому етапі його існування» (стор. 119). Щоправда, через кілька сторінок автор пише, що «приблизно з XIV—XV ст. українська народність поряд з російською і білоруською вже виступає як окрема етнічна одиниця» (стор. 122). Невідомо чому, автор, який пов'язує виникнення дум з формуванням української народності, не відносить їх виникнення на XIV—XV ст. А взагалі слід відзначити, що хоч думи і є специфічно український жанр ліро-епічної пісні, але немає ніяких підстав зв'язувати його виникнення безпосередньо з процесом формування української народності. Є всі підстави твердити, що думи виникли тоді, коли українська народність уже сформувалась.

Думи — це художні твори і належать вони до надбудовних категорій, які створювалися не всім народом, а певними класами — станами. На це слід звертати особливу увагу, щоб не зображувати певні явища в загальнонаціональному плані.

Автор статті дуже мало спинився на питанні, хто був творцем дум. «Головним героєм і дійовою особою дум, а також, оче-

видно, і творцем цього жанру є козацтво — військова сила, що сформувалась на Подніпров'ї і Брацлавщині в XV—XVI ст.» (стор. 124). Ця мимохідь кинута фраза, з таким неввіразним визначенням як «очевидно», дуже мало говорить про творців дум, про умови їх виникнення. І взагалі розініювати козацтво того часу, як тільки «військову силу», буде невірно, бо воно було і певною соціальною, до того ж прогресивною силою в феодальному суспільстві. Саме шляхом висвітлення місця і ролі козацтва у феодальному суспільстві і можна пояснити ряд питань виникнення дум саме в той період.

Ставить питання про виникнення українського думового епосу в своїй праці також І. П. Цапенко (стор. 104—122). Автор критично підійшов до поглядів та висловлювань, які існували до нього, і прийшов до висновку, що творцем дум було козацтво. Щоправда, і він козацтво розглядає лише як військо, говорить про те, що навіть був час, «коли воно могло абстрагуватися від феодальної держави, не визнавало авторитету адміністративних органів і панівних класів» (стор. 107), що серед «феодального моря виявився острів з «козацькими» порядками» (стор. 109).

Згадані та інші думки І. П. Цапенка про козацтво не відповідають справжньому станові речей. А тому і деякі, його міркування про думи, хоч нові і сміливі, але будуються не на міцній основі. Справа в тому, що козацтво виникло та існувало в епоху феодалізму, а тому не могло абстрагуватися і від феодальної держави і порядків, які тоді існували. Хоч козацтво і становило окремий стан, але воно не покидало станової феодальної організації. Інша справа, яку соціально-політичну роль відіграв цей стан у феодальному суспільстві на Україні.

Фольклористи, досліджуючи народно-поетичну творчість, зокрема думи, користувались історичними працями загального характеру. Справа ж настільки важлива й складна, що вимагає спеціальної розробки істориками ряду питань. Слід, наприклад, більше приділити уваги вивченню громадсько-політичних і культурних процесів на Україні. Зокрема, історикам слід зайнятися і спеціальним вивченням дум та інших жанрів усної народної творчості.

Фольклористи, збираючи і досліджуючи усну народну творчість, роблять дуже важливу справу не тільки для нашого часу, а й для прийдешніх поколінь. Вивчення духовної культури народу — одне з найважливіших завдань радянської науки про суспільство. Можна сподіватись, що історики в цій справі займуть гідне місце.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ
З ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ КРАЇНИ

1926—1927 рр. — важливий етап історії соціалістичного будівництва в нашій країні. В той період відбувся перехід від відбудови народного господарства до його реконструкції, розпочалось розгорнуте будівництво економічного фундаменту соціалізму. Проте історія цього переходу ще недостатньо глибоко досліджена в історичній літературі.

Тому слід вітати появу збірника документів про перші кроки індустріалізації СРСР, підготовленого Інститутом історії Академії наук СРСР та Центральним державним архівом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР¹. Він є важливим вкладом у наукову розробку історії соціалістичної індустріалізації, боротьби робітничого класу за побудову соціалістичного суспільства в нашій країні.

В збірнику вміщено, головним чином, архівні матеріали. Вони займають 450 сторінок тексту з 500. З 84 документів, опублікованих в збірнику, 53 взяті з фондів різних архівів і 31 — з газет

Збірник має археографічну передмову, науково-довідковий апарат, географічний та інші показники.

У змістовній вступній статті доктора історичних наук М. П. Кіма говориться про велике історичне значення перших років індустріалізації для соціалістичного будівництва в нашій країні. На конкретних прикладах він показує небачений трудовий героїзм робітничого класу СРСР, його боротьбу під керівництвом Комуністичної партії за дальший розвиток промисловості в 1926—1927 рр.

В розділі «Промислове будівництво в 1926—1927 рр.» вміщено документи, які характеризують розвиток промисловості і початок її реконструкції в перші роки індустріалізації країни.

Незважаючи на величезні труднощі як внутрішнього, так і міжнародного характеру, радянські люди вже в той період досягли видатних успіхів у всіх галузях промисловості. В 1926—1927 рр. обсяг валової продукції всієї промисловості збільшився на 52%, зокрема великої — на 63%. Всі галузі промисловості, за винятком металургійної, під кінець 1927 р. по випуску продукції перевершили рівень 1913 р. В 1926/27 господарському році продуктивність праці робітників підвищилась на 10,7% (док. № 4, стор. 70), а собівартість продук-

ції знизилась на 1,4% проти попереднього року (док. № 3, стор. 69). В 1926/27 господарському році витрати на капітальне будівництво в промисловості становили 990,3 млн. крб., що більш ніж у 2 рази перевищувало витрати 1924/25 р. (док. № 2, стор. 52). Поступово змінювався і характер витрат. Дедалі більше коштів йшло на нове будівництво і реконструкцію промисловості (док. № 5, стор. 216).

Ці факти свідчать про те, що лінія партії на створення економічного фундаменту нового соціалістичного суспільства успішно втілювалась в життя.

У розділі «Робітничий клас і його виробнича активність» зібрано документи і матеріали, які характеризують зміни, що відбулися в складі робітничого класу у зв'язку з переходом країни до політики індустріалізації, і його трудовий героїзм у 1926—1927 рр. Розділ складається з трьох підрозділів: у першому висвітлюється питання про чисельне зростання робітничого класу і поліпшення його матеріального та культурного становища; у другому показується боротьба робітників за режим економії; у третьому розповідається про бунт трудящих за технічну реконструкцію і раціоналізацію промисловості.

Як свідчать численні документи, у перші роки індустріалізації основною формою залучення робітників до керівництва підприємствами і розв'язання виробничих питань були виробничі наради, які існували майже на всіх підприємствах. З 1925 р. по 1927 р. частка активних учасників виробничих нарад збільшилася з 6% до 15% загальної кількості працівників підприємств.

Поряд з виробничими нарадами в 1926—1927 рр. виникли і широко розвинулися інші форми творчої активності мас — громадсько-виробничі огляди підприємств (док. № 22, стор. 287), конкурси на звання кращого робітника цеху, підприємства (док. № 24, стор. 289), ударні бригади молоді. На жаль, у збірнику не наведено документів про діяльність ударних бригад у 1926 р., хоч в ньому є багато документів про ударні бригади, що існували наприкінці 1927 р. (док. № 67, 74, 75).

Надзвичайно важливе значення для розвитку соціалістичної промисловості мали пропозиції робітників, спрямовані на поліпшення роботи підприємств, розв'язання проблем економії, раціоналізації устаткування і організації праці (док. № 3850 та ін.).

Упорядники збірника не ставили за мету показати розвиток Радянських республік у перші роки індустріалізації, проте в ньому є багато важливіх матеріалів про індустрі-

¹ «Первые шаги индустриализации СССР, 1926—1927 гг., Сборник документов», под редакцией доктора исторических наук М. П. Кима, Госполитиздат, М., 1959, 532 с.

алізацію УРСР, про трудовий героїзм українських робітників. Читач може знайти тут дані про розвиток вугільної промисловості Донбасу, залізорудної промисловості Кривого Рогу, а також про підприємства «Південьсталі», Південного машинобудівного тресту та ін. (док. № 1, стор. 29; № 2, стор. 54; № 4, стор. 72—73; № 5, стор. 84—114, 123—142 та ін.). В збірнику широко висвітлюється виробнича діяльність робітників Харкова, Дніпропетровська, Сталіно; Луганська, Одеси, Києва та інших міст України (док. № 44, 57, 63, 78, 81, 84 та ін.).

Разом з тим слід відзначити, що для успішного вивчення історії індустріалізації Української РСР, як складової і невід'ємної частини СРСР, треба посилити на Україні видання археографічних збірників з історії індустріалізації. Архівне управління Міністерства внутрішніх справ УРСР, а також Інститут історії Академії наук УРСР повинні прискорити видання збірника документів про відбудову народного господарства на Україні, а також розгорнути підготовку збірників документів, присвячених окремим періодам боротьби за побудову економічного фундаменту соціалізму в нашій країні.

В цілому збірник документів про перші кроки індустріалізації СРСР як змістом, так і науково-археографічною обробкою заслуговує високої оцінки. Однак він не позбавлений недоліків. Зокрема, не зовсім вдало розміщено матеріали в розділах. Перший параграф другого розділу присвячений зростанню робітничого класу, підвищенню його матеріального і культурного рівня. А в документах № 1 (стор. 10—48), № 2 (стор. 59—68) першого розділу без будь-якого застереження в примітці також йдеться про становище робітничого класу. Слід, проте, відзначити, що питання про добробут робітничого класу в роки індустріалізації висвітлено у збірнику недостатньо.

Розподіл матеріалу про трудовий героїзм робітничого класу на параграфи «Боротьба робітників за поліпшення виробництва і режим економії (1926 р.)» і «Рух за техніч-

ну реконструкцію промисловості (1927 р.)» є штучним. Як свідчать самі документи, обидва ці процеси відбувалися і в 1926 р., і в наступні роки соціалістичної індустріалізації. Інша справа, що 25 квітня 1926 р. ЦК і ЦКК ВКП(б) звернулися до всіх парторганізацій, контрольних комісій партії і всіх членів партії із закликом про боротьбу за режим економії, а 24 березня 1927 р. була прийнята постановка ЦК ВКП(б) про раціоналізацію виробництва, що відіграло велику роль у боротьбі за режим економії і раціоналізацію в промисловості у перші роки індустріалізації.

Назва першого розділу не відбиває повністю змісту вміщених у ньому документів.

У збірнику надто мало документів про діяльність місцевих партійних і профспілкових організацій, про їх боротьбу за режим економії і раціоналізацію виробництва.

В окремих місцях збірника, на жаль, не розшифровуються незрозумілі слова і терміни. Так, у документі № 1 вказується, що в роки індустріалізації розрахунки в промисловості відбувалися за довоєнними, червонними і московськими карбованцями. Пояснення цих понять немає.

Заголовки до документів складені в основному задовільно, але іноді вони не розкривають їх змісту. Так, документ № 84 має заголовок «Про стан економіки та підприємств». Насправді в ньому йдеться тільки про роботу виробничих нарад. Таких заголовків у збірнику чимало (див. док. № 50, 77, 78, 81 та ін.).

Більшість документів збірника надруковано у скороченому вигляді, часом без застереження, що саме упорядники випустили (док. 24, 29, 42, 45, 50, 77, 78, 81 та ін.). Чимало матеріалів, узятих з газет, вміщено без підписів (док. № 16, 22, 38, 53, 55, 66, 67, 73, 75 та ін.). Документ № 5 розповідає про капітальне будівництво не тільки в 1926—1927 рр., а й у 1928 р.

Однак, незважаючи на вказані недоліки, збірник буде корисним не тільки для дослідників, викладачів і пропагандистів, а й для широкого кола читачів.

В. М. ДОВГОПОЛ

ВИКРИТТЯ АГРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ США ЩОДО КИТАЮ

Американській політиці щодо Китаю присвячено багато журнальних та газетних статей і кілька брошур радянських та китайських істориків. Серед них книга Л. О. Лещенка «Провал американської політики ізоляції Китаю»¹ становить інтерес як для істориків, викладачів і пропагандистів, так і для широкого кола радянських читачів.

¹ Л. О. Лещенко, Провал американської політики ізоляції Китаю, К., 1959, 136 с.

Інтерес цей пояснюється, перш за все, тим, що автор охопив у своєму дослідженні порівняно великий історичний період — з 1949 р. до кінця 1958 р. Це дозволило показати в розвитку американську агресивну політику щодо КНР і неминучість повного краху цієї нереалістичної політики.

Розкриттю теми — історії провалу антитайської політики США — значною мірою допомагає висвітлення грандіозних успіхів великого китайського народу в справі розвитку соціалістичної економіки країни, зміцнення міжнародного авторитету

КНР і перетворення її у велику світову державу. На конкретних прикладах автор переконливо показує ту першорядну роль, яку відіграє миролюбна політика КНР у справі збереження і зміцнення миру, висвітлює грандіозний вплив успішного будівництва соціалізму в КНР на розвиток країн Азії та Африки. Недоліком цього розділу є строкатість, прагнення автора охопити всі сторони проблеми, що призводить до недостатньо повного висвітлення деяких питань. Автору слід було ретельніше систематизувати зібраний матеріал.

Основну увагу в книзі приділено питанням про Тайвань та про представництво Китаю в Організації Об'єднаних Націй. В ній наводиться багатий матеріал, який викриває агресивну політику імперіалістів США щодо КНР, фактичну окупацію ними китайського острова Тайвань для використання його як воєнного плацдарму проти народного Китаю та країн Південно-Східної Азії, для загострення міжнародної напруженості. Показуючи неминучість поразки загарбницьких планів щодо Китаю, Л. О. Лещенко наводить цікаві дані, які свідчать про зростання невдоволеності політикою державного департаменту в китайському питанні як у самих Сполучених Штатах, так і в союзних їм країнах, а також серед населення Тайваня, яке активно виступає проти американської окупації. На жаль, автор майже нічого не говорить про активну участь чанкайшістських військ в збройних провокаціях у Бірмі, Лаосі та інших країнах.

З «тайванським питанням» тісно пов'язані питання про визнання КНР та представництва Китаю в ООН. Проводячи активну антикитайську політику, правлячі кола США домагаються того, щоб КНР не була визнана більшістю держав світу, щоб місце Китаю в ООН, особливо в Раді Безпеки, займали представники реакційної групи Чан Кай-ші, яка завжди у всьому слухняно виконує вказівки Вашингтону. Категорично відмовляючись визнати КНР, уряд США затосовує всі методи тиску, щоб тільки примусити інші капіталістичні країни слідувати американському курсу. Автор показує, як для досягнення цієї мети правлячі кола США вдаються до методу обіцянок та пороз, не зупиняючись ні перед дипломатичними маневрами, ні перед втручанням у внутрішні справи інших країн, особливо три подані так званої «допомоги». Більш того, силкуючись перешкодити розвитку народного господарства КНР, США не тільки самі відмовляються торгувати з Китаєм, і й примушують інші капіталістичні країни робити те ж саме.

Значний інтерес становить розділ книги, в якому Л. О. Лещенко, використавши ряд нових іноземних джерел, викриває різні «теорії», висунуті апологетами імперіалістичної реакції для «виправдання» в очах громадської думки політики дискримінації народного Китаю. Цікавими є матеріали, що викривають теорію «двох Китаїв», яка стала останнім часом особливо модною в буржуазній пропаганді. Прибічники цієї «теорії» вимагають визнання «незалежності» Тайваня і залишення чанкайшіста в Раді Безпеки, за що погоджуються допустити представника КНР тільки на Генеральну Асамблею. Отже, теорія «двох Китаїв» має своєю метою в завульвованій формі прикрити відторгнення від Китаю його території — острова Тайваня і увічнення на ньому американської окупації.

Викриттю агресивної політики США, яка є основною причиною міжнародної напруженості на Далекому Сході, Л. О. Лещенко протиставляє показ миролюбної політики КНР, СРСР та інших соціалістичних країн, яка знаходить підтримку всього прогресивного людства. Шоправда, автор приділяє незаслужено мало уваги висвітленню численних виступів американської громадськості проти нереалістичної і небезпечної політики уряду США в китайському питанні.

Як пряме породження «холодної війни», американська агресивна політика щодо Китаю зазнає дедалі нових провалів. Автор наводить про це багато фактів. Так, незважаючи на американське ембарго, у 1959 р. з народним Китаєм підтримували торговельні зв'язки 93 країни, він зараз визнається 35 державами світу. Не менш показовими є результати голосування в ООН з питання відновлення законних прав китайського народу в цій організації. Якщо у 1952 р. за допуск КНР в ООН голосувало 7 делегацій, то у 1959 р. — 29 делегацій, які представляють близько 1 млрд. чол., що разом з населенням Китаю становить понад половину людства. Не випадково шведська газета «Морген-тіднінген» дійшла висновку, що «подальші спроби США ізолювати Китай можуть привести тільки до ізоляції США».

Книга Л. О. Лещенка привертає до себе увагу радянського читача не тільки тим, що автор використав багато радянських та іноземних джерел, а й тим, що зараз питання про надання КНР усіх прав великої держави, про необхідність відмови від ганебної політики ізоляції Китаю набуває особливо значення. Гострота цього питання особливо підкреслюється змінами в міжнародному становищі, що відбулись внаслідок історичного візиту М. С. Хрущова у Сполучені Штати Америки.

Д. М. СТАШЕВСЬКИЙ

КОРИСНИЙ ПОСІБНИК

В історії боротьби більшовицької партії за маси в умовах царизму однією з надзвичайно яскравих сторінок є страхова кампанія, яка була блискучим прикладом використання партією всіх і всяких легальних можливостей з метою революційного виховання робітничого класу. Найреакційніше царське страхове законодавство 1912 р. більшовики Росії зуміли поставити собі на користь, перетворивши нові робітничі організації — страхові каси — в легальні центри для роботи в масах. Не менше значення мала страхова кампанія і як засіб для найширшої популяризації в масах ідей більшовизму, викриття ліберально-ліквідаторських ілюзій про можливість реформування робітничого законодавства в умовах царської Росії, підведення мас до розуміння того, що «всякий, хто хоче добитися дійсно робітничої реформи, повинен боротися передусім за нову переможну революцію»¹. Страхова кампанія допомогла більшовикам згуртувати і об'єднати навколо себе широку кола робітничого класу, значно підняти їх політичну активність, виховувати їх у дусі класової солідарності, наполегливого відстоювання своїх прав і товариської взаємодопомоги.

Страхова кампанія часто згадується в нашій історико-партійній та історичній літературі як одна з форм умілого використання партією легальних можливостей для роботи з масами в умовах підпілля. Але ми майже зовсім не маємо літератури про саму кампанію, її хід і характер, практичні наслідки, особливості в різних районах країни. Слабо дослідженим лишається, зокрема, і хід страхової кампанії у промислових центрах України.

Цю прогалину деякою мірою заповнює брошура Б. А. Шарафутдінова «Страхова робітничка кампанія 1912—1914 рр.»², написана на основі великої кількості нових архівних і друкованих джерел. Автор докладно аналізує суть і характер царських страхових законів, ставлення до них більшовиків, основні етапи робітничої страхової кампанії, наполегливу роботу більшовиків по завоюванню лікарняних кас і перетворенню їх у легальні осередки своєї роботи в масах.

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів», ч. 1, К., 1954, стор. 260.

² Б. А. Шарафутдінов, Страхова робітничка кампанія 1912—1914 рр. (З історії боротьби більшовицької партії за маси в роки революційного піднесення напередодні першої світової війни), Вид-во Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, 1958, 61 с.

У брошурі переконливо показано, як всупереч завданням царських страхових законів, розрахованих на відвернення уваги робітників від революційної боротьби, страхова кампанія, піднявши робітників на боротьбу за значне розширення прав кас, за їх самоврядування, за створення загальноміських кас і т. п., стала могутнім стимулом для розгортання робітничого руху. Протиставивши вкрай незадовільній страховій реформі пролетарську програму соціального страхування, більшовики напередодні першої світової війни згуртували навколо своїх лозунгів переважну більшість робітничого класу Росії.

Праця Б. А. Шарафутдінова не позбавлена недоліків. Викликає заперечення не зовсім точна назва брошури. Автор претендує на висвітлення ходу і характеру страхової кампанії в межах усієї Росії, але оперує здебільшого петербурзьким і українським матеріалом. На наш погляд, праця значно виграла б, якби автор свідомо обмежив її територіальні рамки України.

Недоліком праці слід вважати і занадто стислий показ економічного та політичного становища робітничого класу напередодні введення страхових законів, а також розмаху і характеру тієї страйкової хвилі, яка змусила царизм значно прискорити їх видання. Історичний фон тим більш потрібний, що призначення брошури — бути навчальним посібником.

Трапляються в брошурі й помилки. Так автор називає члена соціал-демократичної фракції III Державної думи І. П. Покровського більшовиком, тоді як він лише приймав до більшовиків (стор. 9). Одеське підприємство Кайзера, про яке яватор говорить на стор. 34, — не завод, а меблева фабрика. Невірим є твердження автора про те, що О. К. Скороходов працював у Миколаєві на посаді секретаря лікарняної каси. Він мав відношення до страхової кампанії лише як керівник Миколаївської організації РСДРП того періоду. До речі, про те, що Скороходов був секретарем лікарняної каси заводу «Наваль», не говорить і Ф. Васильєв (у брошурі помилково — Д. А. Васильєв), на якого автор у даному випадку посилається (стор. 44).

Брошура невдало відредагована. Так Бахмутський повіт, Катеринославської губернії, в книзі названий Бахтумський (стор. 45), ст. Мар'ївка — Мар'євкою (стор. 32) і т. д.

Незважаючи на окремі недоліки, брошура все ж є корисним посібником. Її з інтересом читають усі, хто вивчає історію більшовицької партії і робітничого руху в Росії в період імперіалізму.

З ІСТОРІЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА БАЛКАНАХ

Питання про політику Франції на Балканах найменш вивчено. Книга Ю. О. Боева¹ в цьому розумінні заповнює певну прогалину. У вступі до книги автор характеризує літературу, присвячену балканським війнам та імперіалістичним суперечностям на Балканах, подає характеристику радянських публікацій дипломатичних документів і ряду праць радянських істориків. Автор правильно оцінює іноземні буржуазні джерела, доводячи неспроможність тенденційних оцінок сучасної буржуазної історіографії, яка намагається зобразити політику західних держав як «миролюбну», «умиротворяючу».

У розділі «Експансія Франції на Балканах на початку ХХ ст.» наведено відомості, які дають уявлення про місце Балкан у зовнішньополітичних інтересах Франції. Факти свідчать, що французькі банки розглядали балканські країни (Болгарію, Сербію, Чорногорію, Грецію, Албанію, Румунію) як важливий район прикладення капіталу. Аналіз торгівлі Франції з балканськими країнами та співставлення її з торгівлею інших великих держав дає автору змогу зробити обґрунтований висновок про більшу залежність експорту малих країн Балканського півострова від Франції, ніж від Австро-Угорщини, Німеччини, Англії і Росії.

Факти, наведені автором, свідчать про напружену боротьбу імперіалістичних держав за панування над цим районом, вони підтверджують ленінське визначення економічного стану балканських країн у системі капіталістичного світу як «колоній Європи»².

У розділі «Дипломатія Франції на Балканах напередодні першої балканської війни» висвітлено роль французької дипломатії у створенні балканського блоку, політику Франції в період балканської кризи (літо — осінь 1912 р.). Автор монографії доводить, що «французькі капіталісти і керовані ними уряди розглядали балканські держави як клієнтелу, яку можна використати для боротьби з Австро-Угорщиною і Німеччиною в Південно-Східній Європі і на Близькому Сході», що, «використовуючи своє становище «лихваря світу», Франція прагнула ввести ці держави в орбіту своєї політики, зробити їх резервом Антанті» (стор. 45).

Третій розділ книги присвячено дипломатії Франції у період балканських воєн 1912—1913 рр. В основі французької дипломатії, відзначає автор, лежало прагнення одержувати з Туреччини, як і раніше, лихварські проценти, завдати боротьбі слов'янських та інших народів Балкан-

ського півострова за їх національну незалежність.

Разом з тим розгром Туреччини балканськими союзниками поставив на порядку денний західноєвропейської дипломатії так зване «малоазійське питання». Ю. О. Боев вперше досліджує це «питання». Воно було пов'язане з планами французької буржуазії збройним шляхом захопити Константинополь, а потім, водночас з приєднанням Леванту, підпорядкувати Франції всю фінансову систему Оттоманської імперії.

Чималу увагу в праці приділено питанням взаємовідносин Франції і Росії. Автор подає цікаві відомості про роль Франції у виступі Туреччини проти Болгарії, про боротьбу французької дипломатії за Румунію, про перехід останньої на бік Антанті.

Вивчення імперіалістичних суперечностей великих держав, зокрема у питаннях балканської політики напередодні світової війни, займає значне місце в книзі.

Ю. О. Боев висвітлює політику США у балканських подіях 1912—1913 рр. У літературі, присвяченій балканським війнам, нічого не говориться про роль США в цьому конфлікті. Часом політика США зображується байдужою до європейських справ. Такий неправильний погляд мав місце і в радянській літературі, наприклад, в «Історії дипломатії»³. Автор рецензованої праці показує, що в основі політики США лежали економічні мотиви, інтереси американських монополій, і, природно, американські дипломати виявляли чималу активність в організації грецько-болгарського блоку, в асигнуваннях на мобілізацію австро-угорської армії для підготовки збройного виступу проти Сербії тощо (стор. 66, 147). Цікавим є показ в книзі франко-американських суперечностей на Балканах.

Автор робить цілком правильно, спираючись на внутріполітичному становищі Франції того часу. В середовищі французького робітничого класу, селянства, передової інтелігенції були сильними антивоєнними настрої. Це виявлялось у загостренні класових боїв, пов'язаних із загрозою переростання балканських воєн у світову війну.

Слід зазначити, що Ю. О. Боев недостатньо показав вплив внутріполітичного становища Франції на ставлення французького уряду до балканських воєн. Слід було чіткіше показати розвиток антивоєнного руху французького пролетаріату. До недоліків книги належить також відсутність показу поступового крену правосоціалістичних керівників до виправдань дій свого уряду, їх перехід на позиції соціал-шовінізму. Взагалі на підготовку

¹ Ю. О. Боев, Політика Франції на Балканах напередодні першої світової війни, К., 1958, 205 с.

² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 367.

³ «Історія дипломатії», т. II, М., 1945.

умов для розв'язування світової війни необхідно було звернути більше уваги. Це дозволило б автору краще пояснити зовнішню політику Франції.

Треба було внести більшу ясність в оцінку автором політики Росії на Балканах. Безперечно, в ряді випадків, як це показано в книзі, вона збігалася з національно-визвольними сподіваннями балканських народів. Однак, на відміну від прогресивної громадськості Росії, політика царського уряду, засоби і методи його дипломатії зовсім не керувалися симпатіями до народів балканських країн. Різниця в підході до розв'язання балканських проблем передової російської громадськості і царської реакції повинна була знай-

ти в книзі більш яскраве відображення.

Не завжди чітко визначено основні лінії зовнішньої політики великих держав. За єдністю дій французької і англійської дипломатії, за тими тимчасовими блоками і угодами, які уклалися Англією і Францією з Німеччиною, Італією, Австро-Угорщиною, часом не видно суперечностей і розходжень, що визначали суть взаємовідносин цих держав.

На закінчення слід зазначити, що автор створив працю, в якій по-новому висвітлено багато питань історії економічної і політичної боротьби імперіалістичних держав на Балканах.

А. К. МАРТИНЕНКО

ЛИСТИ, ПРОПОЗИЦІЇ, ЗАУВАЖЕННЯ

ЗАБУТІ ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ В ОКОЛИЦЯХ КИЄВА

В «Повести временных лет» та інших літописних списках згадуються урочище Долобське та Долобське озеро. (Троїцький літопис називає це озеро Долобським, або Дулебським¹). В описах подій початку XII ст. часто зустрічається назва річки Золотниці, або Золотчі, Золочі.

З цими місцями зв'язані події, що мали величезне значення в історії нашої Вітчизни.

Воєнні наради князів Київської держави та інші події, що відбувалися в Долобському та на р. Золочі в 1101, 1103, 1111 роках мали своїм наслідком те, що найлютіші вороги Русі того часу — половці «були кілька раз повністю розбиті та надовго приборкані»².

В 1101 р. на Золочі з'їхалися князі Святополк, Володимир Мономах, Давид, Олег та Ярослав і погодилися прийняти пропозиції половців про мир³. Князі не хотіли підпускати ворогів близько до Києва, а тому переговори з половцями велись у Сакові (тепер с. Салков) за 40 км від Києва, як про це пише К. В. Кудряшов⁴. Але вороги невдовзі порушили договір і знову почали грабувати Руську землю. Це примусило київського князя Святополка та тодішнього переяславського князя Володимира Мономаха, з ініціативи останнього, зібратися навесні 1103 р. у Долобську на воєнну раду. В літопису зберігся зміст знаменитої промови Володимира Мономаха, виголошеної на цій нараді. «В лѣто 6611. Бог вложи в сердце княземъ рускимъ Святополку и Володимиру, и снягтися думати на Долобську. И сѣде Святополкъ со своею дружиною, а Володимеръ с своею в единомѣ шатрѣ. И почаша думати и глаголати дружина Святополча, яко «Негодно нынѣ веснѣ ити, хочем погубити смерды и ролью ихъ». И рече Володимеръ: «Дично ми, дружино, оже лошадей жалуете,

сю же кто ореть; а сего чему не промыслите, оже то начнетъ орати смерды, и приѣхавъ половчинѣ ударить и стрѣлю, а лошадь его понметъ», а в село его ѣхав иметь жену его и дѣти его, и все его имѣнье. То лошади жаль, а самого не жаль ли?» И не могоша отвѣщати дружина Святополка. И рече Святополкъ: «Се язъ готовъ уже». И вста Святополкъ, и рече ему Володимеръ: «То ти, орате, велико доор створиши землѣ Русскыи»⁵.

В 1111 р. князі ще раз зібралися у Долобському. Володимир Мономах знову закликав до походу проти половців, а дружини, хоч і вважали весняний похід згубним для хліборобів, після промови Володимира заявили: «І право во истину тако есть»⁶. Похід відбувся. Половців розоїла вщент, багатьох взяли в полон, у тому числі чимало половецьких князів. Рештки орд втекли за Дон та на Кавказ. На тривалий час половці припинили свої напади на Руську землю.

Майже через 50 років після цієї перемоги над половцями на берегах Долобського озера знову відбулися важливі події. Суздальський князь Юрко Ольгович із своїми спільниками та з половцями напав на Київ, де княжив Ізяслав Мстиславович⁷. В цій битві вперше були використані обшиті човни, так звані «носиди», які увійшли до Долобського озера; далі їх перетягли в Золочу, щоб потрапити в Дніпро біля Вітичеського броду. Ці скупі відомості свідчать про те, що р. Золоча протікала десь вище Києва, повз місто до Вітичева. М. Берлінський⁸ запевняє, що Вітичеський брід на Дніпрі був навпроти сучасної Наводницької вулиці, там, де зараз споруджено міст ім. Є. О. Патона.

В 1180 р. герой майбутнього «Слова о полку Ігоревім» Ігор Святославович у

¹ Дулебами в давнину називалися жителі Волині.

² Н. Закревский, Описание Киева, т. 1, М., 1868, стор. 14.

³ «Повесть временных лет», т. I, М., 1950, стор. 182.

⁴ К. В. Кудряшов, Половецкая степь, М., 1948, стор. 136.

⁵ «Повесть временных лет», т. I, стор. 183.

⁶ Там же, стор. 190.

⁷ «Летопись по Ипатьевскому списку», СПб, 1871, стор. 293; «Летопись по Лаврентьевскому списку», СПб, 1872, стор. 314.

⁸ М. Берлинский, Краткое описание Киева, содержащее историческую, перечень сего города, СПб, 1820, стор. 33.

союзи з половецьким князем Кончаком намагався оволодіти Києвом, але в нічному бою в Долобському був розбитий киянами. Багато половців потопилося в Чорторії⁹.

Розглядаючи ці літописні свідчення, треба мати на увазі, що «озера» та «річки» в наведених прикладах не являють собою озер та річок у сучасному геоморфологічному розумінні. Озерами в давнину називали, а на Україні і нині називають, водойми в заплавах рік, які утворилися внаслідок блукання русел річок. Так, старі русла тепер називають «стариками», іноді «старухами» (на Десні близько Києва є так звана Погребецька старуха). Літописне Долобське озеро і було «стариком». Річками в заплаві Дніпра часто називають рукави або протоки. В літопису вони колись називалися ще й «ручаями» (цю назву мала, між іншим, Почайна). В наш час такі утворення інколи мають назви «річищ». Під впливом руйнуючої сили весняних поведій старики та річища змінюють форму, розміри, іноді замулюються та зникають, інколи з'єднуються й утворюють нові водойми. Особливо великі переміщення піщаних мас заплави Дніпра викликало будівництво мостів, під'їздів до них.

За літописом «річка» Золотиця, Золотча або просто Золоча була на лівому боці Дніпра проти Києва. На двох гіпотетичних картах, доданих до праці М. Закревського¹⁰, Золоча показана на сучасному Трухановому острові. Як свідчить Карамзін¹¹, на березі Золочі, на лівому боці Дніпра, розташовано сучасне село Вишеньки (30 км нижче Києва). Тепер ця річка називається Павлівка.

М. Берлінський теж зазначає, що Золоча протікала проти Києва, на лівому боці дніпровської заплави. На його плачі околиць Києва позначено два старики під назвами «Золоча», де тепер знаходиться Русанівська затока. За часів Берлінського тут був ще великий старик Рузаново, М. Погодін¹² та Д. Лихачов¹³ теж переконані, що Золоча протікала на лівому боці Дніпра проти Києва. Нині назва «Золоча» не існує, але в давні часи ця річка, безсумнівно, була там, де нині знаходиться Русанівська затока. Цікаво відзначити, що поблизу цієї місцевості збереглося чимало урочищ, що мають назви:

⁹ «Летопись по Ипатьевскому списку», стор. 420, 421.

¹⁰ Н. Закревский, назв. праця, план перший і другий.

¹¹ Н. М. Карамзин, История государства Российского, т. II, СПб, стор. 414, 483.

¹² М. Погодин, Исследования, сочинения и лекции по русской истории, т. IV, М., 1950, стор. 103.

¹³ Д. С. Лихачев, «Повесть временных лет», в кн. «Повесть временных лет», т. II, стор. 466.

Залозье, Залізне, Залісса та ін. Як перекладав авторові цих рядків художник Ф. З. Коновалюк, який малював етюд в цій місцевості, йому довелося чути від одного старого діда, що колись на місці Русанівки був старик «Золоча».

Урочище Долобське та одноіменне озеро, напевно, мали велику господарську цінність. Тут були сіножаті та рибальські тони. Як свідчить акт київського воеводи Юрка Монтовича, в липні 1508 р. «били чолом старці монастиря Ніколи Пустицького, щоб їм дали на монастир та церкву Ніколи озеро по імені Долобське з устям на острові Тухонові¹⁴. Це була остання писана згадка про Долобське озеро.

Питання про те, де саме було урочище Долобське та одноіменне озеро, до останнього часу залишається не з'ясованим в історичній літературі. Карамзін вважав, що ця місцевість була на лівому боці Дніпра проти Києва. М. Берлінський був переконаний, що залишки Долобського збереглися до його часу у вигляді невеликого старика на Трухановому острові, близько сучасної Матвіївської затоки. М. Закревський вважав, що згадане озеро існувало на лівому боці Дніпра проти сучасного с. Вітачева (70 км нижче Києва). Із Закревським, незважаючи на певне позитивне значення його капітальної праці, ми не можемо погодитись. Складаючи свій твір у Ризі, він здебільшого користувався літературними джерелами, з топографічними деталями околиць Києва, певно, він був мало знайомий.

Про те, що Долобське було розташоване проти Києва, свідчать літописні дані, наприклад, розповідь про напад на Київ суздальського князя в 1150 р. та Ігоря Святославовича в 1180 р. Про розташування Долобського озера в південній частині сучасного Труханового острова свідчать акти 1508 та 1510 рр. на володіння цим угіддям. Навряд чи просили б «старці» монастиря, який був у Києві на Печерську, про наділення озером, що знаходилось за 70 км від монастиря. І князі не влаштували б воєнні наради за 70 км від Києва, та ще й на лівому березі Дніпра. Сам Закревський також суперечить своєму твердженню, помістивши на другому плані свого описання «озеро Дульбское» на Трухановому острові, приблизно проти сучасного Хрешатика.

Аналіз згаданого вище матеріалу переконує нас у тому, що давнє Долобське «озеро», правильніше Долобський старик та урочище, що його оточувало, були на Трухановому острові і збереглися до наших часів під назвою «Старика», або «Десьонки», та урочища під зміненою назвою «Довбички», або «Долбички». Жителі Києва і селищ, розташованих проти міста на лівому березі Дніпра

¹⁴ Н. Закревский, назв. праця, т. II, стор. 747.

добре знають ці останні назви, інших назв ця місцевість не мала.

Що ж до Труханова острова, то, як свідчить М. Закревський, в давні часи цієї назви не було. Тільки на початку XVI ст. в актах Монтовича і короля Сігізмунда згадуються Тухонов, чи Туханів. В літопису про напад на Київ Ігоря новгород-сіверського спільно з Кончаком у 1180 р. записано, що їх війська «лежали» на Долобському. Цей запис дає можливість припустити, що так називався весь суходіл, адже на озері, звичайно, не можна «лежати». Отже, ми припускаємо, що давня

назва «Долобськ» відносилася до всього острова. З Долобським можна порівняти назву «Поділ», бо спільним для цих слів є поняття «дол» — пень. Зараз на описуваному нами місці знаходиться гідропарк — місце відпочинку киян, чудові пляжі і водні станції.

Бажано було б частину колишнього Долобського оголосити історичним заповідником і поставити меморіальну дошку про історичні події, які відбувалися в цій місцевості у XII ст.

М. В. ШАРЛЕМАНЬ

НАУКОВА ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРІЇ КПРС ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

28—30 вересня 1959 р. в приміщенні Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбулась наукова конференція з питань історії КПРС періоду Великої Вітчизняної війни. Конференцію скликали Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та кафедра історії КПРС КДУ.

В роботі конференції взяли участь понад 700 викладачів вузів, працівників науково-дослідних установ, партійних і державних архівів республіки та викладачів історії КПРС у військових учбових закладах.

Серед учасників конференції були 28 офіцерів Радянської Армії — Героїв Радянського Союзу, організатори і керівники партизанської та підпільної боротьби на Україні в роки Великої Вітчизняної війни — двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров, Герой Радянського Союзу О. М. Сабуров, секретар Ровенського підпільного обкому КП(б)У В. А. Бегма, секретар Кіровоградського підпільного обкому КП(б)У М. М. Скирда, комісар Житомирського партизанського з'єднання З. А. Богатир, працівник Українського штабу партизанського руху Л. П. Дрожжин, колишній командир 240 Дніпровсько-Київської дивізії, Герой Радянського Союзу генерал-майор у відставці Т. Ф. Уманський, учасники партизанського руху Герої Радянського Союзу В. І. Клоков, Ф. Й. Кравченко та ін.

Конференцію відкрив вступним словом секретар Київського обкому КП України, кандидат історичних наук П. Т. Тронько. Партія, підкреслив він, завжди приділяла і приділяє велику увагу питанням творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії, наукової розробки та вивчення історії КПРС. Вивчення і висвітлення історії КПРС періоду Великої Вітчизняної війни має велике науково-політичне значення, особливо для виховання нашої молоді.

На пленарному засіданні учасники конференції з великою увагою заслухали доповідь маршала Радянського Союзу двічі Героя Радянського Союзу В. І. Чуйкова «Проти фальсифікації історії другої світової війни буржуазною історіографією».

На початку доповіді В. І. Чуйков охарактеризував масштаби другої світової

війни, що принесла людству нечувані лиха. За неповними даними, в роки війни загинуло 32 млн. чол. і понад 35 млн. було поранено. Війна охопила 80% населення земної кулі. Збройні сили держав, що брали участь у цьому найбільшому в історії кровопролитті, досягли 110 млн. чол.

Щоб применшити вирішальну роль Радянського Союзу в розгромі гітлеризму і визволенні народів Європи від фашистського поневолення, буржуазні історики вдаються до фальсифікації історії другої світової війни, особливо Великої Вітчизняної війни. У післявоєнні роки в капіталістичних країнах було видано велику кількість літератури з історії другої світової війни. В усій цій літературі перекручується історична правда, розповсюджуються наклепи на Радянський Союз, розпалюються ворожнеча і ненависть між народами з метою ще більше загострити міжнародну обстановку.

В. І. Чуйков докладно спростував на основних напрямках фальсифікації історії другої світової війни буржуазними істориками, пропагандистами, воєнними і державними діячами. Вони намагаються перекрутити причини і характер війни, покласти відповідальність за її виникнення на Радянський Союз, виправдати напад фашистської Німеччини на нашу країну, применшити роль і значення радянсько-німецького фронту в другій світовій війні, спотворити характер збройної боротьби на радянсько-німецькому фронті і приховати справжні причини поразки фашистської Німеччини у війні з Радянським Союзом.

У передвоєнні роки Комуністична партія і Радянський уряд докладали всіх зусиль, щоб створити єдиний фронт проти агресора і відвернути війну. І тільки піступний характер політики англійського та французького урядів привів до зриву переговорів. «Якби в 1939 році, — говорив товариш М. С. Хрущов у бесіді з кореспондентом французької газети «Фігаро», — коли в Радянському Союзі була делегація від Франції і Англії, француззи і англійці серйозніше поставились би до переговорів, то війни не було б»¹.

Доповідач показав, що не витримує

¹ Днів. газ. «Правда» від 27 березня 1958 р.

критики і твердження буржуазних фальсифікаторів, нібито не радянсько-німецький фронт був вирішальним у другій світовій війні, а воєнні дії англо-американських військ. Усьому світу відомо, що на радянсько-німецькому фронті з самого початку і до кінця війни знаходились основні і найбільш боєздатні сили фашистського блоку, що на цьому фронті були здійснені найбільші воєнні операції, які мали вирішальне значення для ходу і результатів другої світової війни.

У перші роки війни (з липня 1941 р. до травня 1944 р.) СРСР приковував до себе 70—72% усіх дивізій, що їх мала Німеччина. Після відкриття в червні 1944 р. другого фронту в Європі на радянсько-німецькому фронті було 58—60% німецьких дивізій і майже всі дивізії країн-сателітів. За роки Великої Вітчизняної війни Радянські Збройні Сили розгромили загалом 1024 дивізії фашистської Німеччини та її союзників. Все це свідчить про те, що саме радянський народ і його Збройні Сили, керовані Комуністичною партією, відіграли вирішальну роль у розгромі фашистських агресорів.

Всесвітньоісторична перемога Радянського Союзу над фашистською Німеччиною була здобута завдяки перевагам радянського суспільства і державного ладу, правильному політичному і організаційному керівництву КПРС, її ленінського ЦК, дружбі і морально-політичній єдності радянського народу, героїзму і бойовій майстерності Радянської Армії. Отже, наукова розробка, марксистсько-ленінське висвітлення історії КПРС періоду Великої Вітчизняної війни, говорить доповідач, розкриття вирішальної ролі народних мас у розгромі фашистських загарбників буде найкращою відповіддю всім наклепникам і фальсифікаторам з імперіалістичного табору.

Великий інтерес викликала доповідь заступника директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Є. А. Болтіна «Про підготовку до видання «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу». Доповідач підкреслив, що ЦК КПРС завжди приділяв і приділяє велику увагу питанню наукової розробки і висвітлення історії КПРС взагалі і історії КПРС періоду Великої Вітчизняної війни зокрема. Про це свідчать рішення Президії ЦК КПРС (вересень 1957 р.) про розробку і видання «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» в шести томах. Це буде не вузька воєнно-історична, а воєнно-політична праця, в якій історія збройної боротьби радянського народу проти німецького фашизму і японського милітаризму висвітлюватиметься разом з широким показом політичних подій в роки війни.

Доповідач докладно спинився на змісті кожного тома, розповів про підготовку збірників документів періоду Великої Вітчизняної війни.

«Про деякі питання наукової розробки історії КПРС періоду Великої Вітчизняної війни» зробив доповідь доцент кафедри історії КПРС Київського державного університету Ф. П. Остапенко. Він зазначив, що за післявоєнні роки, особливо після історичних рішень XX з'їзду КПРС, поліпшилась робота в галузі дослідження і висвітлення питань історії КПРС взагалі і періоду Великої Вітчизняної війни зокрема.

Тільки на Україні за післявоєнні роки видано понад 100 книг з історії Великої Вітчизняної війни. Серед них — монографія професора М. І. Супруненка «Україна в Великій Отечественній войне Советского Союза», праця В. І. Клокова, І. Т. Кулика, І. І. Слинька «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни», П. Т. Тронька «Безсмертя юних», Г. С. Бабічева «Покоління отважних», І. Я. Омеляненка «Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне» та ін.

Але, як зазначив доповідач, стан наукової розробки, висвітлення історії КП України періоду Великої Вітчизняної війни не може нас задовольнити. Він докладно зупинився на важливих проблемах з історії КП України періоду Великої Вітчизняної війни, які мало розроблені і не висвітлені в нашій історико-партійній літературі, вніс ряд практичних пропозицій, спрямованих на поліпшення роботи на кафедрах суспільних наук.

Великий інтерес учасників конференції викликала доповідь доцента К. К. Дубини на тему: «Комуністична партія України в роки Великої Вітчизняної війни». Доповідач підкреслив, що КП України та її ЦК, очолюваний видатним діячем нашої партії і радянської держави товаришем М. С. Хрушовим, під керівництвом ЦК ВКП(б) провела велику організаторську, політичну, господарську та воєнну роботу. Необробюючи неймовірно труднощі і напруження, викликані війною, партійні організації мобілізували народ на героїчні ратні і трудові подвиги. Яскравим прикладом безмежної відданості своїй Вітчизні і вірності своєму народові, дійсними вожаками мас були комуністи. Уже в перші тижні війни до лав Радянської Армії влилося понад 50% комуністів України. Членами Військових Рад фронтів і армій, а також на інші відповідальні посади в армію були направлені партійні і радянські керівники голова РНК УРСР Д. С. Коротченко, секретар обкомів партії В. А. Берма, І. С. Грушецький, А. Г. Колибанов, П. М. Любавін, З. Т. Сердюк, Т. К. Черепнін, голови облвиконкомів Н. Т. Кальченко, Г. Є. Гришко та багато інших. З перших днів війни і до визволення України від фашистських загарбників на керівних посадах в Радянській Армії перебував перший секретар КП(б)У товариш М. С. Хрушов.

На конкретних прикладах К. К. Дубина показав ту величезну роботу, яку про-

водили парторганізації України по створенню партизанських загонів, партійного і комсомольського підпілля в тилу ворога. Під керівництвом ЦК КП(б)У було організовано і залишено в тилу німецько-фашистських загарбників 883 партизанських загони, понад 1700 диверсійних і винищувальних груп. На території України було створено 23 обласних, 67 міських і 564 районних підпільних комітети, а також 54 міських райкоми партії і 4316 організацій. Для ведення підпільної роботи в тилу ворога було залишено понад 26 тис. комуністів. На думку доповідача, цифра 220 тис., якою прийнято визначати кількість партизанів України, дуже занижена і не відповідає дійсності. Він не погоджується також з тими, хто твердить, що партизанський рух набрав масового характеру лише в 1942 р., а подекуди — весною 1943 р. Партизанський рух з самого початку війни спирався на широку підтримку трудящих, а тому його потрібно вважати масовим з перших місяців існування.

Крім пленарних засідань, 29 вересня 1959 р. відбулися засідання секцій. Секція наукових працівників, які досліджують питання організаторської і керівної ролі Комуністичної партії на фронті і в тилу в роки Великої Вітчизняної війни (керівник — завідувач кафедри історії КПРС Київського державного університету доцент О. А. Бородін), заслухала 13 доповідей та 14 виступів. Було обговорено ряд важливих наукових проблем. У доповідях та виступах були наведені нові документи і факти з діяльності партійних організацій по перебудові народного господарства країни на военний лад, організації масового виробництва зброї та бойової техніки для Радянської Армії.

Про створення воєнного господарства у роки Великої Вітчизняної війни розповів кандидат економічних наук Ф. О. Ратобельський. Суспільна власність на засоби виробництва, плановий розвиток економіки, однастийна підтримка всім радянським народом заходів партії і уряду, підкреслив він, дали можливість у найкоротші строки найбільш ефективно мобілізувати всі ресурси країни на потреби війни. Доповідач на конкретних прикладах показав, як, незважаючи на несприятливі умови першого періоду Великої Вітчизняної війни, героїчний радянський народ під керівництвом Комуністичної партії за короткий час створив могутнє, швидко зростаюче воєнне виробництво — найважливішу частину воєнного господарства нашої країни. Це було вирішальною передумовою докорінного перелому в ході війни, початок якого був покладений розгромом фашистських військ під Сталінградом.

Про трудовий героїзм робітничого класу в роки Великої Вітчизняної війни зробив доповідь доцент Т. О. Халепо. Кандидат історичних наук М. З. Данилюк

на конкретних прикладах розкрив роль колгоспного селянства в героїчній боротьбі радянського народу проти фашистських загарбників. Про вклад учених, зокрема викладачів Київського державного університету, в справу розгрому ворога розповів кандидат історичних наук В. П. Мольченко (кафедра історії КПРС Київського державного університету). Доповідачі звернули увагу на ряд питань, які необхідно висвітлити в нашій літературі (трудоий героїзм залізничників у роки війни, героїзм трудящих на будівництві оборонних споруд, роль жінок і молоді на виробництві).

Про діяльність Комуністичної партії по підготовці і вихованню військових кадрів у роки Великої Вітчизняної війни розповів доцент О. І. Зуєв. Кандидат історичних наук І. І. Гавришев висвітлив діяльність Комуністичної партії по вихованню воїнів Радянської Армії в дусі пролетарського інтернаціоналізму. Про досвід партійно-політичної роботи у військах Першого Українського фронту в період форсування Дніпра і боїв за визволення Києва розповів доцент М. В. Садовіч.

Глибоке вивчення організації політичної і виховної роботи партії в роки війни не може бути успішним без копітного дослідження діяльності місцевих партійних організацій. Особливий інтерес у цьому відношенні викликає діяльність партійних організацій, які працювали в умовах фронту або в прифронтових районах.

Науковому узагальненню досвіду організаційної і політичної роботи Одеської партійної організації в дні героїчної оборони міста від фашистських загарбників присвятив свою доповідь завідувач кафедри Одеського Інституту інженерів морського флоту доцент С. А. Вольський. Про діяльність Сталінградської партійної організації розповів кандидат історичних наук М. М. Миколенко (кафедра марксизму-ленінізму Дніпропетровського металургійного інституту), Севастопольської партійної організації — А. А. Саріна (голова комісії по збору матеріалів про героїчну оборону Севастополя), Курської обласної партійної організації — кандидат історичних наук В. М. Плотніков (старший викладач кафедри марксизму-ленінізму Українського заочного політехнічного інституту).

Значне місце в доповідях та виступах на конференції зайняло висвітлення найважливіших питань роботи Комуністичної партії по відбудові народного господарства в районах, визволених від фашистських окупантів. Зокрема, в доповіді Ф. А. Петляка (асистент кафедри марксизму-ленінізму Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту) було проаналізовано процес відновлення та ідейно-організаційного зміцнення партійних організацій на Україні. На питанні про авангардну роль комуністів у відбудові заводу ім. Дзержинського зупинився С. К. Скоробагатів (старший викла-

дач Дніпродзержинського металургійного інституту). Про роль Комуністичної партії в організації братньої допомоги всіх народів СРСР у відбудові народного господарства України в роки Великої Вітчизняної війни розповів доцент кафедри історії КПРС Київського державного університету М. О. Буцько. На конкретних прикладах він показав, як український народ завдяки товариському співробітництву і взаємодопомозі інших народів домогся великих успіхів у відбудові народного господарства республіки, зміцнюючи тим самим економіку всієї країни в роки війни.

На секції науковців, які досліджують питання керівної ролі партії в організації підпільної та партизанської боротьби в тилу німецько-фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни (керівник секції — старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук Л. Є. Кизя), було заслухано 12 доповідей. В обговоренні доповідей взяло участь 8 чол., у тому числі 7 учасників підпільної та партизанської боротьби.

Партизанська боротьба була складовою частиною всенародної боротьби радянського народу проти окупантів. Організатором і керівником її була Комуністична партія, її Центральний Комітет. Ця тема знайшла своє висвітлення в доповіді доцента кафедри історії КПРС Київського державного університету Є. В. Сафонової та у виступах активних учасників партизанського руху і підпільної партійно-політичної роботи на Україні М. М. Скірди, Л. П. Дрожжина, Я. І. Паніна (колишнього секретаря партійної комісії партизанського з'єднання С. А. Ковпака) та ін.

Діяльність окремих місцевих партійних організацій по створенню підпілля і розвитку партизанського руху висвітлили доцент кафедри марксизму-ленінізму Запорізького машинобудівного інституту П. Т. Кривчик, доцент кафедри історії КПРС Львівського державного університету А. М. Черченко, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук К. М. Шамко. Малодослідженій темі — «Комуністи — організатори боротьби трудящих Закарпаття проти фашистських загарбників (1939-1944 рр.)» — була присвячена доповідь К. О. Куценка (старший викладач кафедри історії КПРС Ужгородського державного університету).

Про масово-політичну роботу серед партизанів та населення на тимчасово окупованій території України зробив доповідь кандидат історичних наук Л. Є. Кизя. Підкресливши, що успішне розгортання підпілля та організація партизанських загонів на Україні — результат багаторічної копійної організаторської та масово-політичної роботи партійних організацій, доповідач науково узагальнив великий досвід пропагандистсько-агітаційної робо-

ти в тилу ворога, показав різноманітність її форм, значення та дієвість.

Цікаві дані про підпільну більшовицьку пресу було наведено в доповіді доцента І. Л. Дем'янчука (кафедра теорії і практики партійно-радянської преси Київського державного університету).

Значне місце в роботі секції було відведено висвітленню діяльності комсомолу України як активного помічника Комуністичної партії в розгортанні підпільної та партизанської боротьби. Цій темі присвятили свої доповіді доцент М. М. Матвійчук, кандидат історичних наук Г. П. Міщенко, В. П. Мольченко (кафедра історії КПРС Київського державного університету) та В. Д. Яценко (аспірант кафедри історії КПРС Харківського державного університету).

Про вплив боротьби радянського народу проти фашистських окупантів на зростання антифашистського руху в країнах Європи та про визвольну місію Радянської Армії розповіли у своїх доповідях учасник партизанського руху на Україні і в Чехословаччині Герой Радянського Союзу, кандидат історичних наук В. І. Клоков (старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР) та полковник, кандидат історичних наук М. І. Семеряга.

У доповідях та виступах на засіданні секції було висунуто пропозиції, спрямовані на поглиблення дослідження ряду питань з історії партійного підпілля та партизанського руху. Зокрема, зверталась увага на необхідність розробки таких проблем, як закономірність і джерела сили партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни; морально-політична єдність радянського народу; дружба народів та подум'яний радянський патріотизм в роки війни; різноманітність форм боротьби українського народу в тилу ворога; діяльність партійного та комсомольського підпілля і партизанів у перший період Великої Вітчизняної війни; діяльність партійного підпілля та розвиток партизанського руху на півдні України, зокрема в Одеській, Запорізькій, Дніпропетровській областях та на Донбасі; всенародна боротьба в тилу ворога в 1944 р. і діяльність партизанів за межами нашої країни; роль партії в організації взаємодії партизанських загонів з частинами Радянської Армії.

30 вересня на пленарному засіданні учасники конференції з великим інтересом заслухали виступи активних учасників і організаторів партизанської та підпільної боротьби на Україні в роки війни — колишнього секретаря Чернігівського підпільного обкому КП(б)У, командира партизанського з'єднання, двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова, колишнього секретаря Ровенського підпільного обкому КП(б)У В. А. Бегми, колишнього командира партизанського з'єднання, Героя Радянського Союзу О. М. Сабурова, колишнього комісара парти-

занського з'єднання З. А. Богатиря. У своїх виступах вони приділили велику увагу питанням про роль ЦК КП(б)У, а також першого секретаря товарища М. С. Хрущова в організації і керівництві партизанським рухом та підпільною боротьбою, про допомогу ЦК ВКП(б) українським партизанам; розкрили діяльність окремих партизанських загонів, яка доі ще недостатньо була висвітлена в нашій літературі, а також піддали гострій критиці авторів ряду монографічних праць, дисертацій та мемуарів, які допускають перекучення історичних фактів, прикрашають історичну дійсність або перебільшують роль окремих керівників партизанського руху. Вони закликали істориків створити великі, гідні нашої епохи монографічні праці про партизанську і підпільну боротьбу на Україні.

Як доповідачі, так і всі інші промовці не обмежувались висвітленням теоретичних та історико-партійних проблем. Вони внесли багато цінних пропозицій, спрямованих на докорінне поліпшення наукової розробки і висвітлення історії КПРС та історії КП України періоду Великої Вітчизняної війни.

Так, учасники конференції підкреслили необхідність написання великої монографічної праці «Комуністична партія України в роки Великої Вітчизняної війни», а також створення багатотомної праці з історії боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників. Організуючими центрами по розробці цієї проблеми повинні стати Інститут історії партії ЦК КП України та Інститут історії АН УРСР, які об'єднали б навколо себе істориків вузів, що працюють над цією проблемою.

Учасники конференції В. А. Бегма, О. М. Сабуров, Ф. П. Остапенко та ін. зазначили, що настав час розгорнути роботу по підготовці до видання збірників документів з історії партійних організацій окремих міст, областей, великих підприємств, збирання і видання спогадів учасників Великої Вітчизняної війни, організаторів і керівників партизанських загонів, партійного і комсомольського підпілля. Цю роботу змогли б організувати кафедри суспільних наук вузів разом з партійними і державними архівами.

Учасники конференції сходилися на тому, що з метою дальшого розгортання роботи по вивченню і висвітленню історії КПРС та історії КП України періоду Великої Вітчизняної війни Координаційний комітет та опорні кафедри історії КПРС повинні в найближчий час розробити і рекомендувати розширену тематику для наукових досліджень і написання монографій, при опорних кафедрах історії КПРС необхідно створити творчі колективи для розробки і підготовки видання наукових праць по комплексних проблемах історії КПРС та історії КП України періоду Великої Вітчизняної війни, а та-

кож розробити тематику дипломних і курсових праць, доповідей в наукових гуртках та на теоретичних конференціях студентів вузів.

Виступаючи і доповідачі відзначили, що на кафедрах історії КПРС вузів багато викладачів написали і захистили дисертації з історії КП України періоду Великої Вітчизняної війни. Бажано, щоб кращі з них були підготовлені авторами до видання.

Учасники конференції звертали увагу на відсутність на Україні центру, що зосереджував би і координував роботу науковців, які досліджують питання з історії Великої Вітчизняної війни на Україні. К. К. Дубинна, О. Ф. Федоров, В. А. Бегма, О. М. Сабуров, В. І. Клоков та інші ставили питання про необхідність створення на Україні Відділу історії Великої Вітчизняної війни при науково-дослідних інститутах. Разом з тим учасники конференції підняли питання про організацію в Києві музею «Україна в період Великої Вітчизняної війни», а також про участь широкої громадськості і, в першу чергу, істориків вузів у виявленні історичних місць, документів та пам'яток періоду Великої Вітчизняної війни.

Учасники конференції висловили побажання, щоб матеріали конференції були видані окремим збірником, а також пропонували і надалі практикувати проведення подібних наукових конференцій з окремих проблем історії КПРС та історії КП України періоду Великої Вітчизняної війни.

30 вересня 1959 р. на пленарному засіданні наукової конференції із заключним словом виступив секретар Київського обкому КП України П. Т. Тронько. Він підбив підсумки роботи конференції і спинився на завданнях істориків по розробці і висвітленню історії КПРС та історії КП України в період Великої Вітчизняної війни.

Учасники конференції провели екскурсію на Лютизький плацдарм форсування Дніпра військами Першого Українського фронту в період боїв за визволення Києва, де із спогадами виступив учасник цих боїв, колишній командир 240 Київсько-Дніпровської дивізії, Герой Радянського Союзу генерал-майор Т. Ф. Уманський, та в село Нові Петрівці, на командний пункт першого Українського фронту, звідки генерал армії М. Ф. Ватутін та член Військової Ради товариш М. С. Хрущов керували бойовими операціями по розгрому фашистських військ у районі Києва. Немає сумніву в тому, що наукова конференція відіграє значну роль у поглибленні розробки важливих проблем історії партії в один з найвідповідальніших періодів у житті нашої країни.

Н. Ю. КОСТРИЦЯ
М. Т. БОРТНІЧУК

ВИВЧАТИ ПАРОСТКИ КОМУНІЗМУ

Керований Комуністичною партією радянський народ успішно будує комунізм. Величні перспективи прекрасного майбутнього викликають до життя нові творчі сили трудящих, підносять на небачений рівень їх ініціативу. У свідомості радянського народу дедалі яскравіше проявляються риси людей комуністичного суспільства.

Перед представниками суспільних наук, в тому числі й істориками, стоїть почесне завдання — досліджувати й науково узагальнювати закономірності переходу радянського народу до комунізму, формування комуністичної свідомості і нового ставлення радянських людей до праці.

З цією метою Відділ суспільних наук АН УРСР організував виїзд груп науковців на промислові підприємства і до колгоспів республіки. В них побували й наукові працівники Інституту історії АН УРСР: Л. К. Полухін і В. Г. Сарбей — в Дніпропетровську, на металургійному заводі ім. Г. І. Петровського і ордена Леніна трубопрокатному заводі ім. В. І. Леніна, Ю. О. Курносов і Є. М. Склярєнко — в Луганську, на тепловозобудівному заводі ім. Жовтневої революції, І. Х. Ганжа та І. М. Кулінич — у колгоспі ім. Ілліча, села Біленького, Верхньохортицького району, Запорізької області, і С. К. Гутянський та Л. А. Шевченко — в колгоспі ім. Сталіна, села Іванівки, Вінницького району, Вінницької області.

Для ознайомлення з трудовими успіхами будівників комунізму, виявлення рис нового у праці й побуті трудящих працівники інституту побували в цехах — на робочих місцях виробничників, на колгоспних полях — в бригадах і ланках майстрів високих врожаїв, на тваринницьких фермах. Безпосереднє знайомство з трудівниками на місці їх роботи, розмови з ними і були основним джерелом виявлення нового в труді і свідомості робітників і колгоспників. Особливо цінним в цьому

відношенні було знайомство з роботою членів бригад комуністичної праці.

Наукові працівники знайомилися не лише з працею трудівників, а й з їх життям, побутом, з тим, як вони використовують свій вільний від роботи час, де вчаться, як відпочивають тощо.

Багато цікавого було почерпнуто з матеріалів партійних, комсомольських і профспілкових організацій. В них відбито трудові успіхи трудящих, їх участь у громадському житті. Знайомство з роботою заводських і колгоспних Палаців культури дало можливість побачити, як робітники і колгоспники задовольняють свої зростаючі духовні запити. Ю. О. Курносов і Є. М. Склярєнко побували на звітновибірчих зборах в цехових партійних організаціях.

Про наслідки роботи по виявленню нового в господарському і культурному житті та побуті трудящих було повідомлено на засіданні Вченої ради інституту.

Проведена науковцями робота на підприємствах і в колгоспах переконливо показала, що історикам необхідно в своїй роботі планувати відрядження не лише в архіви, а й безпосередньо до місць виробництва, у колективи робітників і колгоспників. Це допоможе краще вивчити життя, дослідити творчу діяльність народних мас як вирішальної сили руху вперед. Перебування історика серед трудящих мас, безпосереднє вивчення виробництва, життя й праці робітників і колгоспників буде будити творчу думку, робити живими й дохідливими наукові праці.

Вчена рада визнала цікавими повідомлення співробітників інституту, які побували на заводах і в колгоспах, і схвалила проведену ними роботу. Вчена рада запропонувала науковцям підготувати брошури про наслідки їх поїздки та організувати допомогу краєзнавцям у написанні історії підприємств і колгоспів.

С. Г. КОРНІЄНКО,
Ю. К. ОЛЕКСЮК

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОГО І ВІРМЕНСЬКОГО НАРОДІВ

23 жовтня 1959 р. в новому конференц-залі Академії наук Вірменської РСР зібралися провідні вчені Вірменії та гості з України, Грузії і РРФСР. Тут розпочала свою роботу наукова сесія Інституту історії Академії наук Вірменської РСР за участю Інституту історії та Інституту суспільних наук Академії наук Української РСР і науково-дослідного Інституту стародавніх рукописів при Раді Міністрів Вірменської РСР — Матенадарану. Сесія була присвячена історичним зв'язкам і дружбі українського і вірменського народів.

Сесію відкрив директор Інституту історії АН Вірменської РСР, доктор історичних наук професор А. Б. Арутюнян. Він прочитав доповідь «Ленінська дружба народів СРСР», в якій на багатьох прикладах показав, як гартувалась дружба народів нашої багатонаціональної країни в минулому, як ця дружба на новій основі розквітла за роки Радянської влади. Від імені вчених Вірменії А. Б. Арутюнян вітав українських учених-істориків і закликав посилити дослідження зв'язків між українським і вірменським народами.

З великою увагою учасники сесії за-слухали доповідь директора Львівського Інституту суспільних наук АН УРСР академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича на тему «Садок Баронч—історик вірмен колишньої Галичини». Її зачитав завідувачий відділом історії України Інституту суспільних наук АН УРСР, кандидат історичних наук М. К. Івасюта. Він також розповів про дальші плани спільної роботи наукових працівників Інституту суспільних наук АН УРСР та Інституту історії АН Вірменської РСР.

Інтерес присутніх викликало доповідь члена-кореспондента АН Вірменської РСР, доктора історичних наук, професора Л. М. Меліксет-Бека «З історії вірмено-українських взаємовідносин у XVIII—XX ст.». Визначний вчений, праці якого друкувались на Україні ще на початку XX ст., розповів про свою роботу на Україні, де він дістав, за його висловом, «перше бойове наукове хрещення». Доповідач показав учасникам сесії свої наукові праці початку XX ст., а також дипломи, якими він був тоді нагороджений на Україні.

На цьому засіданні сесії було оголошено вітальні телеграми від драматурга-академіка О. Є. Корнійчука, академіка АН СРСР М. М. Тихомірова, а також інших вчених Радянської України, Москви, Баку.

Ранком 24 жовтня сесія продовжувала свою роботу в залі всевітньовідомої скарбниці унікальних старовинних рукописів—Матенадарану. Засідання відкрився доповіддю кандидата історичних наук В. В. Грабовецького (Львівський Інститут суспільних наук АН УРСР) «Вірменські поселення на західноукраїнських землях». Доповідач спливив на таких питаннях, як виникнення перших поселень вірмен на західноукраїнських землях, роль цих поселень в економічному, політичному і культурному розвитку західноукраїнських міст в епоху феодалізму. Увагу учасників привернула карта вірменських поселень на Україні в XI—XVIII ст.

Директор Матенадарану, кандидат історичних наук Л. С. Хачикян зробив доповідь на тему «Нові дані про вірменську колонію у стародавньому Києві». В ній доповідач на основі вірменських та інших джерел розповів про життя вірмен у Києві в період давньоруської держави.

Доповідь кандидата історичних наук Є. А. Яцкевича (Львівський Інститут суспільних наук УРСР) «Пам'ятники вірменської культури у Львові» зачитав науковий працівник Інституту суспільних наук АН УРСР Я. Д. Ісаєвич.

З коротким повідомленням «Вірмени в культурному житті середньовічного Львова» виступила науковий працівник Львівського історичного музею Н. К. Кривоніс.

Після обговорення цих доповідей учасники сесії оглянули виставку, присвячену дружбі українського і вірменського на-

родів, а також рукописи, що зберігаються в Матенадарані. Наукові пояснення під час цього огляду робив завідувачий сектором Матенадарану, кандидат філософських наук Сен-Аревшатян.

На вечірньому засіданні 24 жовтня в залі Відділу суспільних наук АН Вірменської РСР було заслухано доповіді доктора історичних наук А. Н. Мнацаканяна (Інститут історії АН Вірм. РСР) «З історії спільної боротьби синів українського та вірменського народів за перемогу Радянської влади на Україні і у Вірменії» та кандидата історичних наук В. А. Аветисяна (Інститут історії АН Вірм. РСР) «Про вірмено-українські зв'язки в революційному русі». А. Н. Мнацаканян розповів, як сини українського і вірменського народів під проводом Комуністичної партії боролись проти буржуазії за Радянську владу. В. А. Аветисян у своїй доповіді на основі переконливих фактів показав, як в революційному русі кінця XIX—початку XX ст. брали участь краші сини України і Вірменії. У великих пролетарських центрах України поряд з російськими та українськими революціонерами виступали визначні борці революційного руху Вірменії.

На ранковому засіданні 26 жовтня кандидат історичних наук І. І. Слинько (Інститут історії АН УРСР) на основі нових фактів розповів про бойову дружбу українського та вірменського народів у партизанській боротьбі проти фашистських окупантів. Доповідь «Участь воїнів-вірмен у боях на Україні (в 1941—1944 рр.)» прочитав кандидат історичних наук Є. М. Халеян (Інститут історії АН Вірм. РСР). Учасники сесії оплесками привітали присутніх на сесії генералів-вірмен, які брали участь у визволенні України від фашистів і, зокрема, генерал-лейтенанта у відставці Сарксіса Мартіросяна, який був першим командантом Києва, визволеного 6 листопада 1943 р.

Особливу увагу привернула доповідь кандидата історичних наук В. А. Акопяна (Інститут історії АН Вірм. РСР) «Вірменські джерела про Україну та українців». З неї присутні довідалися про те, що серед стародавніх вірменських документів є рукописи, які стосуються України. Цікаві матеріали про Україну залишили вірменські історіографи і літописці XVI—XVII ст., які в той час проживали у Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку та інших містах України. Це стосується передусім хронік Тер-Овенеса, Авксента, Хачатуря, Кафаєці і Симсона Леаці та історичних праць Йоаннеса Каменського присвячених історії Хотинської війни, а також рукописів невідомих авторів, які зберігаються у Матенадарані і в яких говориться про наступ турків на Україну у 70-х роках XVII ст. У вірменських рукописах є цікаві дані про українське козацтво і визвольну війну 1648—1654 рр.

Значний інтерес викликало повідомлення кандидата історичних наук М. О. Дар-

біняна (Матенадаран) «Дорожні записки Симеона Дпіра», які він зробив, перебуваючи і на українських землях.

Учений секретар інституту історії АН Вірменської РСР К. В. Удумян розповів учасникам сесії про соціалістичне змагання між трудящими Києва і Єревана, яке розгорнулося після ХХІ з'їзду КДРС.

З повідомленням «Матеріали Львівського державного архіву про історичну дружбу українського і вірменського народів» виступила директор львівського обласного державного архіву Г. С. Сизоненко. Начальник відділу стародавніх актів Центрального Державного історичного архіву УРСР у Києві Л. А. Попова в своєму повідомленні розповіла про те, що в архіві зберігаються рукописні матеріали, які можуть пролити багато світла на зв'язки українців і вірмен в епоху феодалізму.

На вечірньому засіданні 26 жовтня з доповіддю «Роль стародавньої Русі і України в житті вірмен (XI—XVII ст.)» виступив кандидат історичних наук В. К. Восканян (Інститут історії АН Вірм. РСР).

Про необхідність глибокого вивчення актових вірменських книг Кам'яця-Подільського говорив у своєму повідомленні кандидат історичних наук В. Р. Григорян (Матенадаран), який готує ці книги до друку.

Науковий працівник Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові П. Х. Пироженко вказав на наявність у Львові, Станіславі, Бродях і Золочеві архівних матеріалів, які безпосередньо стосуються історії вірменських поселень на Україні. Такі матеріали зберігаються також у рукописних відділах Львівської бібліотеки АН УРСР та Наукової бібліотеки Львівського державного університету ім. І.Франка.

Доктор історичних наук професор Єреванського університету А. Абрамян у своєму виступі вітав організаторів сесії і дав високу оцінку прочитаним доповідям. Він доводив, що першими вірменськими поселенцями на Україні були здебільшого селяни і ремісники.

Високу оцінку роботи сесії дав у своєму виступі працівник Інституту літератури АН Вірменської РСР ім. Абовяна академік А. Карінян. Він заявив, що почин, зроблений Інститутом історії АН Вірменської РСР, повинен продовжуватись не лише в Єревані, а й в Києві, Львові і столицях інших братніх республік. А. Карінян вважає, що в таких сесіях мають також брати участь літератори і мовознавці, оскільки багато питань вимагають спільного дослідження.

Представник Інституту історії АН Грузинської РСР З. Б. Анчабадзе підтримав думку про те, що такі сесії треба організовувати і в інших союзних республіках і, зокрема, в столиці Грузинської РСР Тбілісі. Підкресливши, що братерські зв'язки існували і між українським і гру-

зинським народами протягом багатьох віків, він навів цікаві факти про стосунки передових діячів України і Грузії у XVII—XX ст.

Завідуючий відділом Ростовського краєзнавчого музею Чеботарьов передав учасникам сесії привітання від свого колективу і підкреслив, що слід вивчати історію вірменських поселень і на Дону.

Із заключним словом виступив секретар Відділу суспільних наук АН Вірменської РСР академік А. Іоанісян. Від імені Президії АН Вірменської РСР він висловив вдячність доповідачам і всім учасникам сесії і підкреслив, що для вірменських вчених було дуже приємно довідатися з доповідей і повідомлень, яка велика група українських вчених працює над історією вірменських поселень на Україні. Академік А. Іоанісян заявив, що треба поширювати рамки таких сесій і, крім істориків, залучати до роботи в них представників інших галузей гуманітарних наук. Матеріали сесії будуть опубліковані в окремому збірнику.

27 жовтня в Інституті історії АН Вірменської РСР відбулася нарада, на якій вчені Вірменії, України і Грузії намітили дальші заходи по координації зв'язків між ученими братніх республік — українські вчені-історики публікуватимуть матеріали до історії вірменських поселень на Україні, а вірменські історики — матеріали до історії України, які зберігаються в єреванських архівах і в рукописах Матенадарану. На нараді було підкреслено необхідність глибоше вивчати спільні сторінки історії українського і вірменського народів.

Слід відзначити, що Інститут історії Академії наук Вірменської РСР провів велику роботу по організації наукової сесії. Крім запрошень і програми, виданих російською, українською і вірменською мовами, окремою брошурою опубліковані тези доповідей і повідомлень. Для учасників сесії були організовані наукові екскурсії до місцевостей, де знаходяться пам'ятки історії вірменського народу і його культури, зокрема в районі розкопок урартських фортець на горах Арімберд і Кармір-Блур, фортеці і дохристиянського храму I ст. н. е. в Гарні, до печерного монастиря XII—XIII ст. в Гегарді, до всесвітньовідомих пам'яток вірменської культури в Звартноці і Ечміадзині, а також на Севанську ІЕС.

Наукова сесія викликала великий інтерес серед вчених і широкого кіл громадськості Вірменії. Робота сесії широко висвітлювалась у республіканській пресі та по радіо.

Проведена в Єревані наукова сесія є свідченням розвитку творчих зв'язків між українськими і вірменськими вченими-істориками і сприятиме дальшому зміцненню братерської дружби радянських народів.

В. К. ВОСКАНЯН
В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ,
І. І. СЛИНЬКО

НАУКОВА СЕСІЯ З ПИТАНЬ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

10—12 жовтня 1959 р. в Києві проходила наукова сесія з питань розвитку педагогічної науки в Українській РСР. На пленарному засіданні після вступного слова Міністра освіти УРСР академіка АН УРСР І. К. Білодіда були виголошені доповіді «Про стан і заходи до дальшого розвитку педагогічної науки в Українській РСР у зв'язку з перебудовою системи народної освіти» (директор Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, член-кореспондент АПН РРФСР О. М. Русько), «Про стан і заходи до дальшого розвитку психологічної науки в Українській РСР у зв'язку з перебудовою системи народної освіти» (директор Науково-дослідного інституту психології УРСР, член-кореспондент АПН РРФСР Г. С. Костюк). Учасники сесії всебічно і ґрунтовно обговорили проблеми, поставлені Комуністичною партією перед педагогічною наукою в зв'язку з перебудовою школи і системи освіти. На сесії працювало кілька секцій

* * *

Учасники секції історії педагогіки заслухали доповідь завітуючого відділом історії педагогіки НДІП УРСР кандидата педагогічних наук О. Г. Дзєверіна «Завдання історико-педагогічної науки в світлі рішень Комуністичної партії і Радянського уряду про перебудову системи народної освіти». Доповідач, проаналізувавши стан досліджень з історії вітчизняної педагогіки, підкреслив, що основним досягненням в цій галузі є вивчення і популяризація педагогічних думок основоположників марксизму-ленізму. Першорядне значення мала публікація праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна про освіту і виховання. Саме ці праці становлять методологічну основу наукового дослідження, служать допомогою дальшого розвитку педагогічної теорії і практики. Успішно вивчаються і застосовуються педагогічні ідеї Н. К. Крупської, А. С. Макаренка, М. І. Калініна та інших видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави. Доповідач відзначив праці педагогів-науковців УРСР — С. А. Литвинова і Г. О. Паперної про педагогічну спадщину Н. К. Крупської, М. Ф. Даленкова — про життя та діяльність А. С. Макаренка, С. Х. Чавдарова та інших авторів — про педагогічні ідеї видатних радянських педагогів і діячів.

Історії радянської школи присвячена книга «Розвиток народної освіти та педагогічної науки в Українській РСР 1917—1957 рр.», створена групою працівників Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. Заслужовують також на увагу видані в 1957 р. збірники про розвиток на-

родної освіти в окремих областях України (Харківській, Львівській, Запорізькій, Житомирській та ін.). Протягом останніх десяти років радянська історико-педагогічна література збагатилась рядом серйозних досліджень з історії школи і народної освіти дожовтневого періоду, домарксистської педагогічної науки. Видано чимало творів класиків вітчизняної і зарубіжної педагогіки.

Однак працівники історико-педагогічної науки, зокрема українські, у великому боргу перед радянською школою і вчительством. Історія педагогіки досі ще не розв'язала багатьох актуальних питань. Висунуте товаришем М. С. Хрущовим на XXI з'їзді КПРС положення про те, що історики покликані глибоко вивчати досвід культурного будівництва в СРСР, безпосередньо стосується і досліджень у галузі освіти і виховання.

Вузловою проблемою історії педагогіки є проблема вивчення зв'язку школи з життям, поєднання навчання з працею на різних етапах історичного розвитку суспільства. Нам потрібні такі праці з історії педагогіки, які допоможуть розв'язувати актуальні завдання радянської школи і педагогіки.

Перед українськими істориками педагогіки стоїть відповідальне завдання глибоко дослідити історію розвитку педагогічної науки на Україні, боротьби народних мас за освіту і школу, вивчати історію педагогічної теорії і практики в країнах народної демократії, по-бойовому критикувати буржуазну реакційну педагогіку. Важливим спільним завданням істориків педагогіки всього Радянського Союзу є створення багатомовної «Історії педагогічної думки і школи народів СРСР». О. Г. Дзєверін спирався на основних проблемах перспективного плану історико-педагогічних досліджень в Українській РСР на 1959—1965 рр.

На секції з доповідями виступили також доцент Київського педінституту ім. О. М. Горького С. А. Литвинов («Питання зв'язку школи з життям в історії вітчизняної педагогіки»), доцент Харківського педінституту М. О. Гринго'єв («Ідея зв'язку школи з життям в історії зарубіжної педагогіки»), доцент Одеського педінституту іноземних мов М. С. Гриценко («Теорія і практика трудового виховання в історії радянської школи на Україні»), старший викладач Станіславського педінституту С. Є. Кутювенко («Ідеї Н. К. Крупської про поєднання навчання з продуктивною працею і їх значення для сучасної школи»).

Доценти Ф. І. Науменко (Львівський університет), Г. І. Прокопенко (Київський педінститут), О. М. Ткаченко

(Харківський університет) та інші у своїх виступах відзначили, що на Україні між істориками педагогіки до останнього часу не було добре налагоджених контактів і координації їх діяльності. Учасники сесії вказували на необхідність тісних творчих зв'язків істориків педагогіки з працівниками Інституту теорії та історії педагогіки АПН РРФСР та Інституту історії АН УРСР.

Доцент Г. І. Ясницький (Українська сільськогосподарська академія) підкреслив, що до розробки питань історії школи і освіти на Україні слід залучати викладачів суспільних наук, зокрема викладачів історії КПРС, які працюють над питаннями культурного будівництва.

Директор Киргизького науково-дослідного інституту педагогіки доцент А. Е. Ізмайлов, гаряче привітавши українських колег, розповів про науково-дослідну роботу істориків педагогіки Киргизької РСР, зокрема, про створення «Історії радянської школи в Киргизії».

Про необхідність наукового вивчення і узагальнення досвіду школи та педагогічної науки в країнах народної демократії говорив В. З. С м а л ь (НДІП УРСР). Проф. Є. Я. Г о л а н т (Ленінградський педінститут ім. Герцена) поділився досвідом роботи істориків педагогіки Ленінграда, закликав розгорнути дослідження в галузі джерелознавства з історії педагогіки та видавати документальні історико-педагогічні збірники.

Доцент Б. Н. Мітюрів (Львівський педінститут) висловив думку про доцільність систематичних нарад істориків педагогіки та необхідність створити фундаментальний бібліографічний показник з історії педагогіки. Учасники секції звертали увагу представників Міністерства освіти та Науково-дослідного інституту педагогіки на перешкоди в друкуванні праць з цієї галузі знань.

В. Ю. НИКОЛАЄНКО

* * *

В роботі секції методики викладання гуманітарних предметів (історії, мови і літератури) активну участь взяли вчителі середніх шкіл, методисти, науковці та викладачі вузів.

Ряд доповідей і виступів, виголошених на секції, було присвячено питанням викладання історії в школі. В доповіді з відділом методики історії НДІП УРСР М. Лисенка «Актуальні питання методики історії в світлі рішень партії з уряду про перебудову школи» було висвітлено основні питання, які стоять перед науковцями і учителями в галузі методики викладання історії: визначення обов'язкових знань з історії, наукове обґрунтування переходу до нової структури історичної освіти, а також створення

програм та підручників, які відповідали б віковим особливостям учнів. Доповідач коротко охарактеризував тематичний план роботи НДІП УРСР в галузі розробки методики історії на 1959—1965 рр.

Доповідь співробітника НДІП УРСР Г. І. Піддлужького була присвячена методиці атеїстичного виховання на уроках з гуманітарних дисциплін. Доповідач спинився на аналізі знань учнів з атеїстичних питань, розповів про шляхи добору вчителем переконливого матеріалу для науково-атеїстичного виховання, зокрема з історії. Він підкреслив, що в процесі розгортання антирелігійної роботи в школі важливо враховувати місцеві умови, застосовувати різноманітні методичні прийоми.

Доцент Ніжинського педінституту М. І. Кругляк спинився на питанні про активізацію мислення учнів під час вивчення історії в 5—7 класах. Уміле виділення учителем істотних деталей навчального матеріалу полегшує розуміння учнями історичних явищ, активізує їх розумову діяльність. Різноманітні методи і прийоми, застосовувані вчителем, ефективні тоді, коли вони сприяють розвитку мислення учнів у процесі засвоєння знань.

В. Є. Вакурко (вчитель 5 середньої школи м. Херсона) підкреслив важливість узагальнення досвіду виготовлення об'ємних і рельєфних наочних посібників. Ця робота сприяє прищепленню учням трудових навичок.

Вчителька 131 середньої школи м. Харкова К. В. Агібалова відзначила підвищення рівня методики викладання історії. Проте питання методики ще не цікавлять усіх учителів. Слід створити літературу, яка давала б поради, як учителям узагальнювати свій досвід і провадити дослідження в галузі методики історії. К. В. Агібалова говорила також про переважаність програм і про доцільність залучення вчителів до складання шкільних підручників з історії.

Пропозицію про опублікування доповідей наукової сесії висунув учитель Мирівської середньої школи Вінницької області Г. П. Степаненко. Учитель 93 середньої школи Києва І. Ф. Боримчук підкреслив необхідність атеїстичної роботи серед батьків учнів.

На питанні про розробку методики викладання історії в школах робітничої молоді спинився І. П. Добровольський (учитель 8 школи робітничої молоді м. Києва). Він наголосив на необхідності розгорнути в школі історико-краєзнавчу роботу, яка сприяє наближенню викладання історії до життя.

Доцент Кам'янець-Подільського педінституту П. Ф. Лапін відзначив, що до тематичного плану включено важливі теми з методики історії, але деякі найвідповідальніші теми не заплановані до першочергового виконання фахівцями-методистами. Поширювати кращий досвід викла-

дання серед учителів історії закликав учитель 40 середньої школи м. Києва Г. А. Стещенко. Він говорив про малі тиражі методичної літератури, про те, що вона не доходить до багатьох учителів.

Зав. кабінетом історії та географії Львівського інституту удосконалення вчителів І. І. Літвіх, проаналізувавши тематичний план на 1959—1965 рр., запропонував включити до нього теми про ведення зошитів з історії, контроль за виконанням домашніх завдань, про методику викладання історії в школах-інтернатах.

А. В. Сандевич (НДІП УРСР) підкреслив цінність того, що на секції разом зібралась історики, мовники і літератори. Однією з найпекучіших проблем, які стоять нині, є проблема розвантаження учнів від надмірного навчального матеріалу. В цій справі важлива роль належатиме учителям та методистам. До створення праць з методики історії повин-

ні активно включатись педінститути та університети.

Директор Припугнянської середньої школи Ічнянського району, Чернігівської області, М. Т. Благінін підкреслив необхідність створення методичних посібників з історії для шкіл сільської молоді. Він запропонував включити до тематичного плану теми про роботу вчителя з картою, про розкриття історичних понять та ін.

На засіданні секції виступив зав. редакцією історії Видавництва «Радянська школа» Г. А. Василенко, який закликав учителів активніше включатись до рецензування підручників і посібників з історії.

Робота сесії показала зростання рівня методичних досліджень у республіці, потяг учителів до підвищення своєї ідейно-теоретичної озброєності і методичної майстерності.

А. С.

РОБОТА КАФЕДРИ ІСТОРІЇ КІРС УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУК

На кафедрі історії КІРС учбової частини Української академії сільськогосподарських наук працює 12 чол., з них 6 доцентів, 2 кандидати наук, 2 старших викладачі і 2 асистенти.

Водночас з педагогічною та ідейно-виховною роботою викладачі кафедри ведуть науково-дослідну роботу. В 1957—1959 рр. кафедра видала три томи «Наукових праць», в яких надруковано 30 статей членів кафедри. Перший том «Наукових праць», присвячений 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, вийшов з друку в жовтні 1957 р. В червні 1958 р. випущено другий том «Наукових праць», присвячений 40-річчю Комуністичної партії України. Третій том вийшов з друку в травні 1959 р. Він складається з двох частин. У першій частині вміщені статті, присвячені 50-річчю з дня виходу в світ геніальної праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», у другій — статті про соціалістичні перетворення в сільському господарстві, з окремих питань діяльності Комуністичної партії України.

Крім того, в 1956—1959 рр. члени кафедри надрукували частину праць через Держполітвидав УРСР. Видавництво Товариства для поширення наукових і політичних знань, виступали на сторінках центральних і республіканських газет та журналів. Всього у 1956—1959 рр. викладачі кафедри опублікували в журналах, газетах та виданнях інших організацій 21 статтю і 6 брошур.

У 1958 р. кафедра взяла активну участь у виданні книги «Московский район м. Києва» та брошури «Із історії комсомольської організації академії». Протягом

1956—1959 рр. видано 9 лекцій з курсу історії КІРС для студентів-заочників.

Наукова продукція, надрукована у 1956—1959 рр., обговорювалась на засіданнях кафедри і редакційної колегії кафедри. Кафедра практикує також обговорення вже опублікованих праць. У 1958—1959 рр. члени кафедри зробили на наукових сесіях академії 10 науково-теоретичних доповідей.

Викладачі кафедри працюють над дисертаціями. Доцент Г. В. Ларін здав до захисту докторську дисертацію на тему «Родючість ґрунту та його суспільно-економічне значення». Старший викладач І. В. Шульга здав до захисту кандидатську дисертацію на тему «КП України — організатор допомоги робітничому класу колгоспному селянству в дальшому розвитку сільського господарства (1953—1959 рр.)». Доцент Г. І. Ясницький працює над написанням докторської дисертації на тему «Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади». Продовжують роботу над кандидатськими дисертаціями тов. М. О. Куляк, В. К. Кравчаєв, Є. С. Короїд.

Керуючись рішеннями XXI з'їзду КІРС кафедра переглянула перспективний план науково-дослідної роботи. При цьому була врахована специфіка вузу. З 12 членів кафедри 8 працюють над комплексною темою «Боротьба КП України за крупне піднесення соціалістичного сільського господарства (1953—1959 рр.)».

Над монографіями і брошурами в комплексній темі працюють доцент Л. Ю. Беренштейн («КП України — організатор дальшого розвитку і зміцнення радгоспного виробництва»), доцент

П. Л. Величай («КП України — організатор боротьби українського народу за піднесення тваринництва республіки»), кандидат історичних наук В. В. Горак («КП України — організатор поширення передового досвіду в сільськогосподарському виробництві»), старший викладач І. В. Шульга («КП України — організатор допомоги робітничого класу колгоспному селянству республіки в кругому піднесенні сільського господарства»), доцент Г. В. Ларін («КП України — організатор боротьби українського народу за піднесення врожайності сільськогосподарських культур»), кандидат історичних наук В. Д. Мойсеєнко («Комсомол України — вірний помічник партії в боротьбі за круте піднесення сільського господарства»), доцент Г. І. Ясницький («КП України — організатор піднесення культури колгоспного селянства у післявоєнний період»), асистент Є. С. Короїд («КП України в боротьбі за розгортання соціалістичного змагання в колгоспах республіки»).

Першим кроком по шляху реалізації цієї комплексної теми є робота в напрямі виконання рішення Київського обкому КП

України по написанню збірника «Київська обласна партійна організація в боротьбі за круте піднесення сільського господарства у 1953—1959 рр.». Крім цього, члени кафедри працюють над іншими темами. Доцент П. П. Гуменюк пише монографію «Комуністична партія — організатор масового колгоспного руху на Україні (1929—1937 рр.)». Тема монографії доцента В. І. Юрчука — «Діяльність КП України по відбудові і розвитку народного господарства (1945—1953 рр.)». Водночас викладачі кафедри готують статті для «Української Радянської Енциклопедії», «Українського історичного журналу» та інших видань.

Кафедра усвідомлює, що в науково-дослідній роботі ще є недоліки. Члени кафедри недостатньо працюють над монографіями, рідко друкують свої праці в центральних та республіканських журналах і газетах, у Держполітвидаві.

В даний час члени кафедри докладають усіх зусиль, щоб піднести наукову роботу до рівня вимог, поставлених в історичних рішеннях XXI з'їзду КПРС.

В. І. ЮРЧУК

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ВОІНЯ

Серед стародавніх городищ, що досліджувались за останні роки на території Української РСР, великий науковий інтерес становить городище біля с. Воїнської Греблі, Градизького району, Полтавської області, яке увійшло в зону затоплення Кременчуцької ГЕС.

Дослідження Воїнського городища провадилися протягом останніх чотирьох років під керівництвом наукових співробітників Інституту археології АН УРСР В. К. Гончарова та В. Й. Довженка¹. Розкопана площа становить понад 8 тис. кв. м.

Воїнське городище розташоване на невисокому правому березі р. Сули на відстані 1,5 км від її гирла. Від оборонних споруд городища збереглися два рови і частина земляного валу довжиною близько 450 м. Звертають на себе увагу незвичайний розмір і конфігурація валу. Ширина його підстави дорівнює 35—45 м, а висота місцями — 7 м, рахуючи від дна зовнішнього рову. З внутрішнього боку валу розташована площадка шириною до 25 м.

Ширина зовнішнього рову становить 20 м, внутрішнього — 15 м. Територія городища разом з валом і ровами займає площу близько 4 га, внутрішня площадка городища, що примикає до річки, не перевищує 1,5 га. Поруч з городищем на незначному підвищенні було велике поселення, що займало площу близько 25 га.

Своїм місцезональним та системою фортифікаційних споруд Воїнське городище дещо відрізняється від інших. Якщо переважна більшість городищ розташована на високих берегах річок, то для побудови Воїнського городища було обрано низький берег Сули, який затоплюється під час повені. Шурфовкою площадки встановлена повна відсутність тут культурного шару. Таким чином вдалося з'ясувати, що валом і ровами захищалась не заселена частина городища, а лише своєрідна затока річки. Це дозволяє розглядати Воїнське городище як укріплену гавань.

Детально вивчено досить складну фортифікаційну систему городища. В ранній період (кінець X — початок XI ст.) його захищали два рови і два вали. В XII ст. між валами було засипано і утворено один масивний вал, який зберігся до наших часів. В середині валу знаходились дерев'яні зруби в два ряди, що запобігало його деформації. Зруби були з'явлені глиною та піском. Зроблені вони з круглих дубових колод діаметром близько 20 см. У південно-східній частині валу зруби зовнішнього ряду мали розміри

¹ В роботах експедицій брали участь: В. А. Богусевич, Ф. Б. Копилов, М. П. Кучера, Р. О. Юра (Інститут археології АН УРСР), С. Р. Кілієвич (Київський державний історичний музей), О. П. Молчанов (Ровенський обласний краєзнавчий музей), Б. О. Тимошук (Чернівецький державний краєзнавчий музей), науковий співробітник експедиції О. О. Попко.

2,7×1,5 м, внутрішнього — 1,8×1,5 м, а в північно-західній частині валу — відповідно 4×2,6 (1,2) м та 3×2,6 (1,2) м. Верхня частина зрубів здіймалась над гребнем валу, утворюючи оборонну стіну шириною до 7 м.

З внутрішньої сторони валу до зрубів примикали пустотілі кліті, які використовувались як житла, майстерні та господарські приміщення. Всього досліджено 60 таких клітей. Виходячи з довжини валу та розмірів клітей, можна думати, що їх було тут близько сотні. Всі без винятку кліті загинули внаслідок пожежі, і від них збереглися лише нижні частини стін, які й дозволили відтворити їх будову і розміри. Кліті, як і зруби, були споруджені з дубових колод і розмішувались вздовж валу в один ряд. Відстань між клітями майже скрізь однакова і дорівнює 1,2—1,3 м. Будь-яких конструкцій, що з'єднували б між собою кліті, не виявлено. Площа всіх клітей приблизно однакова — 9 кв. м. Більшість клітей використовувалась як житла, про що свідчить знайдений на їх місці речовий матеріал. Так, в одній із клітей, що мала розміри 3,5×3,2 м, знайдено розвал печини глинобитної печі. В печі знайдено вісім горщиків і маленький глечик. У цьому житлі досить добре збереглась дерев'яна підлога з товстих соснових дошок, які лежали на трьох лежнях. На підлозі кліті знайдено дерев'яні миски і чашки, бронзову лампадку, навісні замки, ключ, шиферні прясла від веретен, фрагменти тканини, можливо, залишки одяжі, моток ниток, циновку з рогози і невеличку бухачку хліба.

В інших клітях-житлах знайдено залишки ткацького верстата та великої амфори, на плічках якої вирізані якісь знаки і давньоруські літери, землеробські знаряддя, жорна, посуд, різноманітні інструменти, зброю, прикраси і т. п. Значний науковий інтерес становить кліть, в якій розмішувалась майстерня зброяра. Тут збереглися залишки ковальського горну, криці, ковадло, три молоти-кувалди, ковальські інструменти, а також готова продукція — залізний пластинчатий панцир, наконечники списів і стріл. Частина клітей використовувалась як комори і складські приміщення. В одній з таких клітей виявлено значне скупчення кісток та луски риб, риболовні гачки, грузила від сіток. В іншій кліті зберігалося в мішках і кадібцях зерно та борошно.

Речовий матеріал, який було знайдено в клітях, дає змогу скласти певне уявлення не тільки про призначення кожної кліті й про соціальну приналежність, виробничу діяльність, побут та рівень культури їх мешканців. Знаходження в окремих клітях предметів озброєння дозволяють зробити припущення, що в них жили воїни-дружинники разом із своїми сім'ями.

Перед житлово-господарськими клітя-

ми на терасовидній площадці відкрито залишки наземних та напівземлянкових жител. Майже повна відсутність у них інвентаря не дає змоги визначити їх приналежність.

В північно-західній частині валу біля житлових клітей розчищена виступка-настил з дубових плах, яка за своєю конструкцією дуже нагадує відомі новгородські мостові.

Дослідження поселення, яке знаходилось біля городища, показало, що в ньому досить густо розташовувались житла та господарські споруди наземного і напівземлянкового типу. Всього відкрито залишки 26 будівель. Середня площа жител становить близько 12 кв. м. У житлах господарських спорудах та біля них знайдено велику кількість речового матеріалу, представленого в основному керамічними металевими і кістяними виробами. Значна кількість залізного шлаку, ковальські кліщі, зубило свідчать про заняття обробкою заліза, а керамічна ливарська формочка для відливки прикрас — про існування тут ювелірного ремесла. Різноманітні рогові та кістяні вироби (гребінці, колодки ножів, лошила, проколки тощо), а також заготовки із слідами обробки вказують на місцеве костерізне виробництво. На поселенні знайдено також і землеробські знаряддя. Таким чином, поселення слід розглядати як міський посад жителів якого сполучали ремісничу діяльність з сільськогосподарським виробництвом.

Про існування на посаді кам'яних будівель свідчать знайдені тут уламки стародавньої цегли (плінфи). Біля посади знаходилось велике кладовище, частину якого було досліджено.

Під час розкопок городища і посади знайдено величезну кількість кісток свійських і диких тварин та птахів, а також риб. Найбільше зустрінуто кісток великої рогатої худоби і коней; рідше траплялись кістки свиней, кіз та овець. Цікаво зазначити, що серед кісток диких тварин знайдено кістки ведмедя, лося, благородних оленів, кабанів, бобрів та інших тварин, які зараз у цих місцях не зустрічаються. Це дозволяє відтворити природні умови та ландшафт місцевості 700 років тому.

Археологічні матеріали, які одержано в результаті розкопок Воїнського городища, літописні та інші писемні джерела, нарешті, сама назва села, біля якого розташоване городище, дають нам підставу вважати Воїнське городище стародавнім містом Воїня, яке входило до Переяславського князівства.

Вперше в літописах Воїня згадується під 1055 р.; остання згадка про нього відноситься до 1147 р. Під 1186 р. літописці повідомляють про трагічну долю посульських стародавніх руських міст, коли половці на чолі з ханом Кончаком «взявши все городи по Суле». Не минула ця доля й Воїня. При дослідженні його кріпосною

валу відкрито залишки спалених оборонних споруд і жител, що датуються приблизно тим часом. Можливо, життя у Воїні після половецького розгрому поновилося і остаточно припинилося лише під час татарської навали. Польський документ середини XVI ст. («Люстрації Сигізмунда I») згадує Воїнь вже як мертве місто.

Найбільш ранній матеріал, який зустрінуто на Воїнському городищі, може бути віднесений до X ст. Це дозволяє розглядати Воїнь як одне з міст-фортець на Сулі, що були споруджені ще при київському великому князі Володимирі Святославовичі з метою охорони південного кордону Русі. Дуже вигідне стратегічне положення Воїня дозволяло контролювати судноплавство як по Дніпру, так і по Сулі. Воїнь був також укріпленою гаванню. Якраз тут, де по Дніпру і Сулі закінчувались землі Русі і починались володіння кочовиків, така укріплена гавань була конче необхідною. Сюди могли за-

ходити для формування у великі каравани кораблі руських купців, які відправлялися великим водним шляхом «з варягів у греки». Цим Воїнь нагадує інше давньоруське місто на Дніпрі — Вітачев, який за повідомленням візантійського імператора Константина Багрянородного (X ст.) був збірним пунктом і перевалочною базою для руських кораблів, що направлялися у Візантію.

Про широкі торговельні та політичні зв'язки Воїня з Візантією свідчать численні знахідки візантійських амфор, в яких привозили на Русь вино і оливкове масло, візантійських монет XI ст., а також всякої свинцевої печатки із зображенням візантійського імператора, якою міг скріплюватись лише дуже важливий документ.

Розкопки Воїні — свідка героїчного минулого нашого народу — дозволили розкрити і прочитати ще кілька сторінок вітчизняної історії.

Р. О. ЮРА

З'ІЗД ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ІСТОРИКІВ

16—19 вересня у Празі відбувся III з'їзд чехословацьких істориків.

Делегатами з'їзду були члени Чехословацького історичного товариства при Чехословацькій Академії наук, вчені, викладачі історії, працівники архівів та історичних музеїв. У роботі з'їзду взяла участь делегація Центрального Комітету Комуністичної партії Чехословаччини під головуванням члена Цолітбюро та секретаря ЦК КПЧ І. Гендріха.

На з'їзді були присутні делегації істориків братніх соціалістичних країн — СРСР, НДР, Польщі, Болгарії та Угорщини.

Зікриваючи з'їзд, член-кореспондент Чехословацької Академії наук Б. Гуса підкреслив, що головна його мета — обговорення та конкретизація тих завдань, які поставив перед працівниками всього ідеологічного фронту і, зокрема, перед історичною наукою XI з'їзд КПЧ, яким накреслив величну програму завершення соціалістичного будівництва Чехословаччини.

З доповіддю «Стан та завдання Чехословацької історичної науки в період завершення будівництва соціалізму» виступив директор Інституту історії член-кореспондент Чехословацької Академії наук Й. Мацек.

Доповідач підкреслив, що історична наука, як і кожна інша галузь науки, може розвиватись тільки в нерозривному зв'язку з життям, з практикою, і що місце чехословацьких істориків-марксистів — у передових лавах активних будівників нового соціалістичного суспільства. Й. Мацек показав, що історична наука, озброєна марксистсько-ленінською методологією, знанням законів суспільного розвитку, має великі можливості і засоби впливу на ма-

си в боротьбі проти усіх різновидностей буржуазної ідеології, за поширення та перемогу передових комуністичних ідей.

В доповіді оули зроблені підсумки розвитку чехословацької історичної науки за останні 10—12 років (з часу II з'їзду чехословацьких істориків, який відбувся у 1947 р.). Доповідач підкреслив, що це були роки боротьби за марксистську історичну науку, роки розвитку та перемог марксистської історіографії. Перемога робітничого класу над буржуазією у лютому 1948 р. та вирішальні успіхи соціалістичної революції створили сприятливі умови для розвитку історичної науки в Чехословаччині.

В 1952 р. були створені Чехословацька Академія наук і Словацька Академія наук. В їх складі існують такі наукові інститути, в яких розрооляються проблеми історії: Інститут історії Чехословацької Академії наук, Інститут історії Словацької Академії наук, Чехословацько-Радянський інститут, Словацько-Радянський інститут, Слов'янський інститут та інші наукові установи, де вирішальну роль відіграють історики-марксисти. У цих інститутах та на кафедрах вищих учбових закладів розгорнулася велика науково-дослідна та публікаторська робота.

В 1952 р. було створено Інститут історії Комуністичної партії Чехословаччини, який став центром вивчення історії КПЧ та робітничого руху. Вирішальне значення для розвитку та укріплення марксистської історичної науки мала допомога Комуністичної партії Чехословаччини.

Доповідач підкреслив, що значну допомогу в розвитку Чехословацької марксистської історіографії подала радянська історична наука. Дружні зв'язки і творче

співробітництво чехословацьких та радянських істориків з року в рік поширювалися та міцніли.

Відзначаючи, що марксистська історична наука в Чехословаччині розвивалась у безперервній боротьбі з буржуазною історіографією, доповідач звернув увагу на те, що і на сьогодні актуальним залишається завдання викопіювання шкідливої спадщини буржуазної науки, переборення впливу буржуазної ідеології. Конкретно було вказано на необхідність боротьби з тенденціями буржуазного позитивізму та об'єктивізму, які проявляються у фактографічному характері деяких праць, у відсутності в них відповідного наукового аналізу, висновків та теоретичних узагальнень.

Важливим завданням чехословацьких істориків є викриття фальсифікаторських праць західнонімецьких буржуазних істориків, пройнятих духом німецького шовінізму, мілітаризму та реваншизму. Було вказано на необхідність підсилення боротьби проти релігійного світогляду.

Далі в доповіді було підведено підсумки розвитку окремих галузей історичної науки та визначено дальші завдання науково-дослідної роботи чехословацьких істориків.

Найважливішим результатом колективної праці чеських та словацьких істориків є створення макета трьох томів «Напису історії Чехословаччини». Велике принципове значення, особливо для розробки нової та новітньої історії, матиме підручник «Історії Комуністичної партії Чехословаччини», що зараз готується.

Створення синтетичних праць, розрахованих на широкі кола читачів, підкреслив доповідач, і надалі буде важливим завданням чехословацьких істориків. Проводиться робота по написанню історії Праги та історії Братислави, виданню великого біографічного словника з портретами видатних діячів чехословацької історії та інших праць.

Особлива увага буде приділена історії виникнення та розвитку народно-демократичної Чехословаччини. Відзначення 15-річчя народно-демократичної Чехословаччини повинно бути стимулом для широкого розвитку роботи в галузі вивчення процесу будівництва соціалізму. Робота істориків на цій важливій ділянці, підкреслив доповідач, допоможе Комуністичній партії у соціалістичному вихованні мас.

У доповіді були перелічені найважливіші проблеми з історії феодалізму, нової та новітньої історії Чехословаччини, а також загальної історії, які потребують наукової розробки.

Актуальним завданням є створення праць, в яких розкривалися би традиції сучасних братерських відносин між народами соціалістичних країн.

Далі доповідач зупинився на питаннях організації наукової роботи, розвитку наукової критики та координації науково-дослідної роботи істориків у загальнодержавному масштабі, на завданнях у галузі

викладання та популяризації історії. Велика роль в справі популяризації історичних знань повинна належати чехословацькому історичному товариству та журналу «Історія та сучасність» («Літіїна а со' С'аснос'»).

На закінчення Й. Мацек висловив впевненість у тому, що з'їзд мобілізує всіх чехословацьких істориків до роботи на благо соціалістичної батьківщини.

З привітанням з'їзду виступили керівники делегації істориків братерських соціалістичних країн — академік Б. Рибак в (СРСР), професор С. Гербст (Польща), професор М. Штейнметц (НДР), професор Х. Ганлев (Болгарія) та доктор Г. Ранкі (Угорщина).

З великою промовою на з'їзді виступив член Політбюро та секретар ЦК КПЧ І. Гендріх. Він докладно спинився на завданнях історичної науки в співі комуністичного виховання народних мас та розвитку у молодого покоління національної гідності, соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. У своєму виступі І. Гендріх дав глибоку оцінку дослідницькій роботі, яка була проведена чехословацькими істориками, і підкреслив особливе значення створення колективних узагальнюючих праць — «Напису історії Чехословаччини» та підручника «Історії Комуністичної партії Чехословаччини». Були відзначені також великі успіхи археології, зокрема останні відкриття, які мають світове значення — розкопки в Старому Місті, Микучошице, що свідчать про споконвічне заселення чехословацької території та її споконвічну слов'янську культуру.

І. Гендріх звернув увагу на необхідність значно ширшого, ніж до цього часу, вивчення чехословацькими істориками всесвітньої історії, створення оригінальних наукових праць у цій галузі. Особливо важливо, підкреслив І. Гендріх, вивчати взаємозв'язки у розвитку прогресивних течій різних народів і перш за все розвитку робітничого руху.

Серед актуальних завдань, які стоять зараз перед чехословацькою історичною наукою, І. Гендріх назвав також вивчення історії німецького імперіалізму та його історіографії, розкриття ролі Ватикану і католицизму та викриття соціал-демократичних ревізіоністських фальсифікацій історії.

І. Гендріх зупинився на питанні про необхідність глибокого та критичного вивчення історіографічного спадщини. Торкаючись недоліків у розвитку історичної науки, І. Гендріх вказав на небезпеку оживлення позитивістських тенденцій, коли деякі історики протиставляють факти теорії, збираючи факти заради фактів, відмовляючись від їх глибокого аналізу, від теоретичних узагальнень. Серйозним недоліком, на думку І. Гендріха, є також відсутність творчого зв'язку суспільних наук — історії, економіки та філософії. Кожна з цих наук безперечно, має свою специфіку, але водночас усі вони ґрунтуються на загальній науковій методологічній базі — марксизмі.

ленінізмі — і покликані вірно розкрити закономірності суспільного розвитку. Значним недоліком сучасної історіографії, казав далі І. Гендріх, є недостатня увага до проблем новітньої історії, особливо після 1945 р. Робота в цій галузі потребує значного посилення.

На заключення доповіді І. Гендріх висловив упевненість у тому, що історична наука успішно виконає своє завдання і правдиво та яскраво розкриє перед народом його славетну історію, покаже героїзм та велич його боротьби за краще майбутнє в процесі завершення будівництва соціалізму та культурної революції в Чехословаччині.

В дискусії, що розгорнулася на з'їзді, відчувалася велика відповідальність чехословацьких істориків за виконання завдань, поставлених перед ними Комуністичною партією, їх прагнення повністю присвятити свою працю народам, справі завершення будівництва соціалізму. З виключною теплою був зустрінутий делегатами з'їзду виступ видатного вченого та громадського діяча академіка З. Неєдлі, якому належить величезна роль в розвитку чехословацької історичної науки у вихованні цілої генерації марксистських істориків. Звертаючись до делегатів з'їзду, найстаріший вчений-комуніст закликав, вивчаючи минуле, завжди бачити перед собою майбутнє, жити й працювати разом з народом в ім'я цього світлого майбутнього.

З доповіддю про роль робітничого класу в історії Чехословаччини виступив ди-

ректор Інституту історії КПЧ І. Веселый.

На заключному засіданні учасники з'їзду одностайно прийняли резолюцію, в якій були сформульовані основні завдання, що стоять зараз перед історичною наукою в Чехословаччині.

В резолюції підкреслюється необхідність з ще більшою рішучістю боротися з пережитками буржуазної ідеології, проти всіляких перекручень та ревізій марксистсько-ленінського вчення, за ідейну чистоту марксистсько-ленінського вчення, за ідейну чистоту марксистсько-ленінської історичної науки, постійно підвищувати теоретичний рівень роботи, поширювати колективні методи роботи, посилювати наукову критику і самокритику, більш послідовно пов'язувати наукову роботу з актуальними проблемами суспільно-політичного життя країни, з соціалістичним будівництвом.

Делегати з'їзду звернулись до Центрального Комітету КПЧ з привітальним листом, у якому висловили ширю вдячність за турботу партії про розвиток історичної науки.

«Ми вважаємо своїм обов'язком перед нашим народом,— заявили делегати з'їзду,— відобразити революційну епоху, в якій ми живемо. Ми бажаємо зміцнити в нашому народі палкі почуття гордості і любові до нашої соціалістичної батьківщини, показати силу і непереможність нашого соціалістичного табору, кріпити братерство і непорушну єдність трудящих усіх країн».

І. М. МЕЛЬНИКОВА

ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА В ПЛАНІ ВИДАВНИЦТВА АН УРСР НА 1960 р.

Видавництво АН УРСР готує до друку в 1960 р. ряд книг у галузі суспільних наук і серед них значну кількість на історичну тематику. Про вихід деяких з них ми вважаємо за необхідне інформувати читачів нашого журналу.

В праці О. К. Касименка «Історія українського народу» коротко висвітлюватиметься історія України з найдавніших часів до наших днів. У ній знайдуть своє відображення найважливіші події в житті українського народу: його героїчна боротьба проти іноземних поневолювачів, за соціальне і національне визволення і воз'єднання з Росією, розвиток науки і культури, величезні досягнення Української РСР в усіх галузях народного господарства за роки Радянської влади.

У 1960 р. буде видано другий том «Історії Києва», присвячений історії міста з 1917 р. до наших днів. На численних прикладах у книзі буде показано велетенські зрушення в галузі економіки, культури і науки міста за роки Радянської влади, героїчну боротьбу киян проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни, вілбудову міста

після війни, самовіддану працю киян у період розгорнутого будівництва комунізму. Книга багато ілюстрована.

Планується видати працю В. В. Руднева «Утворення української соціалістичної нації». У книзі показано, як в ході соціалістичного будівництва створилася соціалістична українська нація, а також її розквіт в сім'ї соціалістичних націй Радянського Союзу.

Планом передбачено також видання науково-популярної брошури С. М. Белоусова «Комуністична партія — патхенник і організатор державного, економічного і культурного розквіту українського народу», в якій розповідається про успіхи трудящих УРСР у соціалістичному та комуністичному будівництві.

Про дружні взаємовідносини між Україною і Польшею на основі принципів інтернаціоналізму розповідається у праці І. Ф. Євсєєва «Українсько-польські післявоєнні зв'язки».

У книзі В. І. Клокова «Совместная борьба славянских народов против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны» висвітлюється націо-

нально-визвольний рух у Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Югославії в 1941—1945 рр., викриваються спроби ідеологів імперіалізму заперечити визвольну роль Радянського Союзу і перевернути події другої світової війни.

В праці Ю. Ю. Сливки «Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929—1939 рр.» розповідається про становище краю в складі буржуазної Чехословаччини, наводяться яскраві приклади пролетарської солідарності чеських, словацьких, українських трудящих та трудящих інших національностей.

У збірнику «З історії західноукраїнських земель», вип. V, вміщено матеріали про героїчну боротьбу трудящих західноукраїнських земель за своє соціальне і національне визволення, про боротьбу трудящих західних областей УРСР проти гітлерівських загарбників.

В 1960 р. минає 40 років з часу створення на Україні комітетів незаможних селян. У книзі П. С. Загорського та П. К. Стояна «Комітети незаможних селян» показана роль комітетів незаможних селян в соціалістичному будівництві — з часу їх створення і до ліквідації після завершення суцільної колективізації сільськогосподарства.

В праці С. К. Гутянського «Культурне будівництво на Україні в період громадянської війни (1919—1920 рр.)» показано вирішальне значення перемоги Великої Жовтневої революції для розвитку української соціалістичної культури, керівну і організуючу роль Комуністичної партії в культурній революції на Україні в перші роки Радянської влади. Велику увагу приділяє автор висвітленню ролі В. І. Леніна в революційному перевороті в галузі культури на Україні.

У документальному збірнику «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1919 рр.)» вміщено документи і матеріали центральних, обласних архівів та їх філіалів, які висвітлюють керівну роль Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним у створенні Української Радянської держави, діяльність місцевих органів Радянської влади.

У книзі Р. Г. Симоненка «Паризька мирна конференція 1919 р. та антирадянська інтервенція на Україні» на основі використання вітчизняних та зарубіжних архівних матеріалів і публікацій показується роль Паризької мирної конференції як головного штабу міжнародної контрреволюції в організації іноземної інтервенції проти Радянської України в 1919 р., викриваються загарбницькі плани і дії імперіалістів Сполучених Штатів Америки, Франції і Англії, спрямовані на повалення першої в світі соціалістичної держави. Автор показує боротьбу українського народу проти іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції. У праці викривається

зрадницька політика ЗУНР та петлюрівської Директорії, що допомагали інтервентам.

У праці Ф. О. Ястребова «Революційно-демократичний рух на Україні у другій половині 50-х — на початку 60-х років XIX ст.» на основі архівних і друкованих джерел розглядається питання про роль програму і боротьбу революційної демократії в Росії і на Україні. Значну увагу у книзі приділено діяльності таємного політичного товариства, що існувало на Україні в 1855—1860 рр. У монографії автор розглядає по-новому ряд дискусійних питань з історії революційно-демократичного руху.

В 1960 р. вийде з друку монографія відомого дослідника історії козацтва В. О. Голобуцького «Запорозжя в період Нової Січі (1734—1775 рр.)». У праці на основі нових архівних матеріалів досліджено один із важливих періодів історії запорозьких козаків, розвінчуються антинаукові концепції дворянських та буржуазних істориків.

Є. М. Скляренко у своїй праці «Робітничий клас України в боротьбі проти австро-німецьких окупантів і гетьманщини» висвітлює героїчну боротьбу робітничого класу проти австро-німецьких окупантів, буржуазно-поміщицького режиму гетьманщини, за відновлення влади Рад.

У монографії О. М. Апанович «Роль Запорозької Січі в боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії в 50—70-х роках XVII ст.» показано загарбницьку політику султанської Туреччини і Кримського ханства щодо України, форми боротьби запорозьких козаків проти турецько-татарської навали.

У 1960 р. буде видано документальний збірник, в якому вміщено всі документи Богдана Хмельницького за 1648—1654 рр., що збереглися до нашого часу в архівах та бібліотеках УРСР, Москви, Ленінграда, а також Польщі, Угорщини, Швеції, Німеччини, Австрії. У цих документах знайшли своє відображення соціально-економічне, внутріполітичне та міжнародне становище України в період визвольної боротьби українського народу 1648—1654 рр. та в наступні роки.

Вперше українською мовою видається книга французького історика XVII ст. П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі». У цій книзі описуються події перших років визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. В книзі Шевальє читач знайде чимало важливих фактів з історії визвольної війни українського народу.

У праці О. А. Бевзо «Львівський літопис і Острозький літописець» прокоментовано найбільш ранній з відомих до цього часу літопис про історію України першої половини XVII ст.

У 1960 р. вийде в світ книга Д. І. Мишка «Соціально-економічне становище і антифеодальна боротьба селян України в

XV ст.». Автор досліджує становище різних груп сільського населення, різні повинності селян на користь держави і феодалів, показує форми боротьби трудящих мас України проти соціального гніту та іноземних загарбників.

З археології у 1960 р. планується видати збірник статей Інституту археології АН УРСР — «Археологія», т. XII. В ньому на основі нових археологічних матеріалів висвітлюватимуться проблеми із стародавньої історії населення, що жило на території сучасної Української РСР в епоху бронзи, скіфо-античний час і в період Київської Русі.

Будуть також видані «Археологічні пам'ятки УРСР», т. IX і X. В цих томах будуть вміщені статті, в яких висвітлюватимуться результати археологічних досліджень, проведених Інститутом археології АН УРСР в 1951—1953 рр. на території Каховського водоймища.

У «Кратких сообщениях Института археологии», вип. 10, вміщено статті, присвячені різним питанням історії населення, яке жило в стародавні часи на території сучасної Української РСР. В статтях використовуються нові матеріали археологічних досліджень, проведених за останні роки на території України експедиціями Інституту археології АН УРСР і музеїв.

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА НОВИМ СУСПІЛЬНИМ ЯВИЩАМ

З 23 до 25 грудня 1959 р. у Києві працювала наукова сесія, присвячена новим починанням, суспільним явищам і процесам на сучасному етапі комуністичного будівництва. Сесія була скликана Академією наук УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерством освіти УРСР, Міністерством культури УРСР та Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

В роботі сесії брали участь наукові співробітники інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України — завідувачі кафедрами суспільних наук вузів республіки, передовики промисловості і сільського господарства, представники партійних, радянських, комсомольських і творчих організацій — усього близько 1200 чол.

На сесії була заслухана доповідь кандидата філософських наук І. Д. Назаренка: «Всесірний розвиток ініціативи і творчості народних мас — найважливіше завдання КПРС у справі керівництва комуністичним будівництвом».

Творча енергія трудящих, масовий трудовий героїзм радянських робітників, колгоспників та інтелігенції, вказав доповідач, були і є вирішальною умовою успішного виконання планів комуністичного будівництва, яскравим свідченням величезних пере-

У праці В. Й. Довженка «Землеробство в стародавній Русі» досліджуються форми соціальної організації землеробського виробництва, розвиток землеробської техніки і систем землеробства східних слов'ян в I тисячолітті н. е. і в епоху Київської Русі. Автор доводить, що землеробство було основною галуззю господарства у східних слов'ян і з першої половини I тисячоліття н. е. воно визначило економічний, соціальний і культурний розвиток суспільства.

В праці Г. П. Іванова «Проблеми Боспорського мистецтва» дано аналіз художніх особливостей пам'яток скульптури і живопису Боспору як центра Північного Причорномор'я. Автор розкриває своєрідність мистецтва Боспору, а також його взаємозв'язок з грецьким мистецтвом. До книги додано альбом ілюстрацій.

У книзі Ю. Ю. Смішка «Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери» подані матеріали дослідження групи пам'яток, виявлених на північно-східному і південному підгір'ї Карпат. Автор доводить, що ця група пам'яток належить слов'янським племенам — безпосереднім предкам хорватів. Праця ілюстрована.

Г. А. БЕНЬКЕВИЧ

ваг соціалізму над капіталізмом, запорукою немишучої перемоги комуністичного способу виробництва над капіталістичним. Неухильне зростання творчої активності мас є об'єктивною закономірністю розвитку соціалістичного суспільства. Включення значення у справі розвитку політичної і трудової активності народних мас відіграє революційна ідеологія, комуністична свідомість і, насамперед, КПРС як носій цієї свідомості, вихователь, організатор і патхенник творчої діяльності трудящих.

Партія в своїй програмі і політиці відбиває корінні інтереси народу. Вона виховує маси, вчить їх і учиться у них. Найхарактернішою рисою організаторської і виховної роботи партії в масах є прагнення і вміння підмічати все нове, що народжується в процесі їх практичної діяльності, підтримувати і розвивати паростки нового, спрямовувати енергію трудящих на розв'язання нагрітих завдань, сміливо викривати помилки і недоліки роботи і залучати маси до подолання їх.

Напередодні XXI з'їзду КПРС, у період всенародного обговорення тез доповіді М. С. Хрушова, в гущі народній виник благородний рух за звання колективів комуністичної праці. Цей рух був підготовлений всім попереднім розвитком країни, багатогранною роботою партії в масах. Цей рух не випадково виник майже одноразово на

багатьох підприємствах країни і пробудив нові творчі сили народу, висунув нові форми мобілізації резервів, комуністичного виховання, навчання і освіти трудящих.

Комуністична партія Радянського Союзу і її Центральний Комітет розгледіли життєву силу цього нового руху, дбайливо підтримали його. На кінець листопада 1959 р. за звання бригад комуністичної праці в нашій республіці змагалось близько 40 тис. колективів.

Історичний досвід Радянського Союзу і країн соціалістичного табору, говорить доповідач, шент розбиває всі буржуазні і ревізійні «теорії», підтверджує, що революційна творчість має є вирішальною силою суспільного прогресу, що повний розвиток творчої ініціативи і самодіяльності має наставати лише після повалення капіталізму і перемоги соціалізму, а керівником, вихователем і організатором має є єдино революційна марксистська партія, озброєна марксистсько-ленінською теорією, партія комуністів.

Член-кореспондент АН УРСР О. О. Нестеренко присвятив свою доповідь питанням розвитку виробничих відносин у період розгорнутого будівництва комунізму.

У доповіді академіка АН УРСР П. М. Першина головну увагу було приділено найважливішій проблемі розвитку виробничих відносин.— питанням про зближення колгоспно-кооперативної і державної власності та злиття їх в одну загальнонародну власність.

Голова колгоспу ім. С. М. Кірова, Херсонського району, Херсонської області, Герой Соціалістичної Праці Й. І. Піонтовський у своєму виступі спинився на нових починаннях в комуністичному розподілі в сільському господарстві. На цифрових даних він показав, як збільшився громадський фонд колгоспу ім. С. М. Кірова за останні два роки. З кожним роком колгоспники одержують дедалі більше матеріальних і культурних благ з громадського фонду споживання.

Завідувач кафедри політекономії Харківського політехнічного інституту О. А. Євдокимов спинився на характеристичні міжколгоспних кооперативних об'єднань, які є новим етапом розвитку успішнішого колгоспного виробництва. Яскраві приклади високої ефективності роботи міжколгоспних організацій, зокрема в будівництві, наві у своєму виступі голова ради Чернігівського облімколгоспбуду Л. І. Мостіпан.

Секретар партійного комітету заводу ім. Ф. Е. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ) О. Ф. Васильєв розповів про ті нові риси, що їх набуває робітничий колектив заводу. Якщо у 1950 р. на заводі працювало 860 інженерів і техніків і лише поодинокі робітники провідних професій мали середню освіту, то зараз на заводі працює 1504 дипломованих інженерів і техніків і 7 кандидатів технічних наук, а

1150 робітників провідних професій мають закінчену середню освіту. 817 юнаків і дівчат заводу вчать без відриву від виробництва в металургійному інституті, 446 — в технікумах, 1200 — у вечірніх школах робітничої молоді. Близько 4 тис. чол. щорічно підвищують свої технічні знання в учбовому комбінаті заводу.

З доповіддю «Нові риси в розвитку і зміцненні дружби народів СРСР» на сесії виступив канл. іст. наук Ф. П. Шевченко.

На яскравих прикладах доповідач показав, що пролетарський інтернаціоналізм, зближення націй, взаємодопомога, дружба і співробітництво народів при переході до комунізму збагачуються, набувають нових рис, підносяться на вищий рівень. У зв'язку з виникненням табору соціалізму, підкреслив він, досвід співробітництва народів Радянського Союзу набрав міжнародного значення. Рамки співробітництва між народами значно розширилися. Взаємовідносини народів соціалістичного табору ґрунтуються на великих принципах пролетарського інтернаціоналізму, спільності ідеології, інтересів боротьби за щасливе майбутнє, на взаємній підтримці і допомозі. В умовах соціалізму кожна нація прагне до колективного вирішення своїх завдань. Розширилась сфера спільних завдань, вони зараз стосуються всіх галузей життя кожного народу.

Все передове, прогресивне, що виникає в якомусь місті Радянського Союзу, за короткий час підхоплюється в усіх кінцях нашої багатонаціональної країни і перекидається в інші соціалістичні країни. Жодна соціалістична нація не стоїть осторонь від загального могутнього руху країн соціалізму вперед.

Співробітництво, зв'язки і дружба між народами в умовах соціалістичного ладу стають обов'язковими, постійнодіючими, перетворюються в рушійну силу нового суспільства.

Піднято на вищий рівень і поставлено на реальний ґрунт боротьбу за мирне співіснування, за постійний мир на землі. Людина соціалізму в своєму розвитку піднялась на такий рівень, що відчуває себе відповідальною за долю всього людства. Це віщує нову епоху у взаємовідносинах між народами світу.

Про чудові наслідки братерської дружби трудящих Києво-Святошинського району Київської області і Люберецького району Московської області розповів секретар Києво-Святошинського райкому партії Ф. О. Хомєнко.

Райони допомагають один одному у впровадженні останніх наукових досягнень і технічних удосконалень у сільське господарство—електродійня, автопоїлок, підвісних доріг, кормопереробних машин. Обмінюючись досвідом роботи, обидва райони досягли значних успіхів і стали передовиками по виробництву молока.

Посиленню авангардної ролі комуністів у боротьбі за виконання рішень XXI з'їзду КПРС присвятив свій виступ заступник секретаря партійного комітету Київського мотоциклетного заводу В. М. Янко.

Виконуючи рішення ЦК КПРС про утворення в первинних партійних організаціях підприємств комісій по здійсненню контролю діяльності адміністрації, партійна організація мотоциклетного заводу утворила комісію партійного контролю виробничої діяльності адміністрації, комісію контролю якості продукції, комісію партійного контролю виконання планів впровадження нової техніки. Перші ж кроки роботи комісій говорять про життєвість і ефективність цих нових форм контролю. Комісії активно борються з бюрократичною тяганиною, сприяють впровадженню нової техніки у виробництво.

Про нові форми участі трудящих в управлінні державою та зміщенні соціалістичного правопорядку доповів на сесії доктор юридичних наук П. П. Михайленко. Він докладно спинився на зростаючій ролі Рад депутатів трудящих, на дальшому розвитку радянського демократизму, що знаходить свій вираз у поступовій передачі ряду функцій держави громадським організаціям. У їх віданні переходить нагляд за громадським порядком і дотриманням правил соціалістичного співжиття. Велику роль відіграють створені з ініціативи трудящих добровільні народні дружини і товариські суди.

Про роботу народних дружин міста Єнакієва, Сталінської області, про їх досвід розповів Ю. М. Демєнков. Рисам нового в моралі радянської людини було присвячено доповідь заступника директора Інституту філософії АН УРСР В. С. Готта і виступ доцента Чернівецького університету Г. П. Донця.

В. С. Готт відзначив, що в процесі соціалістичного перетворення нашої країни виникли і розвинулись нові риси і якості радянських людей, сформувалась соціалістична мораль. Паростки комунізму у сфері матеріального виробництва знаходять відбиток у нових рисах моралі радянських людей, в комуністичній моралі. В процесі соціалістичної праці особисті інтереси трудящих гармонійно поєднуються з інтересами колективу, суспільства. Поєднання навчання з продуктивною працею стало потребою переважної більшості радянського народу. Народна ініціатива, спрямована на використання внутрішніх резервів і прискорення темпів комуністичного будівництва, набуває величезного розмаху і є виявом зрелої свідомості, новою характерною рисою морального обличчя радянської людини. Зростання лав Комуністичної партії свідчить про дальше підвищення рівня комуністичної свідомості народу і зростання авторитету великої лєнінської партії.

Найкращою школою виховання комуні-

стичної моралі є саме життя, соціалістична праця, яка в наш час дедалі все більше набуває комуністичних рис. Винятковим за своїм значенням є масовий рух бригад комуністичної праці. Роль цих бригад у формуванні комуністичного ставлення до праці була висвітлена в доповіді кандидата економічних наук П. Є. Рудого.

Бригадир бригади комуністичної праці слюсарів-складальників заводу «Червоний екскаватор» Ю. М. Куций розповів на сесії про свою бригаду, яка упертою роботою завоювала право зватися комуністичною. На заводі є 9 бригад і 122 ударники комуністичної праці. Більшість їх становлять комсомольці.

Про значення революційних традицій у комуністичному вихованні трудящих у період переходу від соціалізму до комунізму говорив у своєму науковому повідомленні член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій. Він підкреслив виняткове значення виконання трудящих на традиціях найреволюційнішого в світі російського робітничого класу. Значну роль відіграють у передачі революційних традицій живі свідки і активні учасники революційної боротьби, бо живе слово залишає незабутній слід у серцях слухачів. Написання історії міст, сіл, селищ, фабрик, заводів, колгоспів також виховує трудящих у дусі славних революційних традицій.

Контрольний майстер київського заводу «Арсенал» О. Є. Куряков розповів, як на революційних традиціях «Арсеналу» виховується робітничка молодь. Саме на цьому заводі однією з перших у Києві організувалась молодіжна ударна бригада в роки першої п'ятирічки. Нині десять бригад вже дістали право називатись комуністичними, а 19 борються за це високе звання.

Новим формам роботи в галузі комуністичного виховання молоді, посиленню ролі комсомольських організацій у цій справі був присвячений виступ секретаря Київського обкому ЛКСМУ Г. М. Доброва.

Про подолання релігійних пережитків у свідомості людей говорили на сесії канд. філософських наук В. Г. Антоненко і секретар Переяслав-Хмельницького РК КП України Київської області К. М. Осадчий.

Інтенсивне зростання нового в усьому радянському житті знаходить відображення в мовах соціалістичних націй, зокрема в українській. Висвітленню цього процесу були присвячені доповіді академіка АН УРСР І. К. Білодіда, канд. філологічних наук О. С. Мельничука і В. М. Русанівського.

Член-кореспондент АН УРСР М. З. Шамота прочитав доповідь «Комунізм і свобода творчості». Викриваючи ідеологів сучасного капіталізму, доповідач яскраво показав, як соціалізм гарантує свободу кожній трудяшій людині, як свобода творчості забезпечується перетворенням усякої суспільно корисної праці у працю творчу і самим

способом життя нашого суспільства. Мистецтво є знаряддям єднання людей, і не можна говорити про свободу творчості художника, не враховуючи його дійсних можливостей спілкування з людьми на основі його ідей і образів. Партийність художнього пізнання є необхідним законом, і свобода творчості можлива тільки в його межах.

Прояви нового у розвитку усної народно-поетичної творчості, самодіяльного музичного і хореографічного мистецтва, народних театрів і самодіяльної кінематографії були розкриті у виступах канд. філологічних наук *Ф. І. Лаврова*, самодіяльного композитора інженера-конструктора заводу

«Більшовик» *В. С. Костенка*, режисера самодіяльного народного театру Палацу культури імені Дзержинського, Дніпропетровської області, *В. М. Гаврищенка* та керівника самодіяльної кіностудії Харківського електромеханічного заводу *О. О. Шимона*.

В своєму заключному слові віце-президент АН УРСР *О. Н. Щербань* докладно спинився на завданнях працівників суспільних наук в умовах нового етапу розвитку нашої країни.

В роботі наукової сесії брав участь секретар ЦК КП України *А. Д. Скаба*.

В. У. ПАВЕЛКО

З М І С Т

СТАТТІ

<i>П. В. ШОСТАК</i> — Перебудова сільських партійних і комсомольських організацій на Україні в роки колективізації.	3
<i>М. І. ГОРЛАЧ</i> — Профспілки Радянської України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.).	1
<i>П. М. ПОНОМАРЕНКО (Москва)</i> — Боротьба Комуністичної партії за організацію партизанського руху проти англо-французьких інтервентів на півдні України (грудень 1918 — квітень 1919 рр.).	26
<i>О. Я. ЛИСЕНКО</i> — Михайло Павлик і його місце в суспільно-політичному житті Галичини останньої чверті XIX ст.	36

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>М. В. БЕЛЬСЬКА (Дніпропетровськ)</i> — Зміни в складі робітників важкої промисловості України в роки другої п'ятирічки.	46
<i>Г. Я. СЕРГІЄНКО</i> — Семен Палій (До 250-річчя з дня смерті)	55
<i>О. С. КОМПАН</i> — До питання про заселеність України в XVII ст.	65
<i>Я. П. КІСЬ (Львів)</i> — Джерела поповнення львівського міщанства в XVII—XVIII ст.	77
<i>В. М. БЕЙЛІС (м. Чорнобиль, Київської області)</i> — Про назву Києва в арабських географів X ст. та спроби її тлумачення в історичній літературі.	81

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

<i>П. Л. УХОВСЬКА</i> — Про поліпшення викладання історії в школі у світлі постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 8 жовтня 1959 р.	87
<i>Л. В. ЧАШКО</i> — Роль кіно в підвищенні ефективності навчання учнів.	93
<i>П. М. ШУЛИК (м. Вишніця, Чернівецької обл.)</i> — Використання контурних карт на уроках історії.	99

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>І. І. КОМПАНІЄЦЬ</i> — В боротьбі за соціальне визволення і возз'єднання з Радянською Україною.	102
<i>В. О. ГОЛОБУЦЬКИЙ</i> — Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI—першої половини XVIII ст.	109

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>М. Б. ЗОЛОТАРЬОВ (Одеса)</i> — Партизани Криму у Великій Вітчизняній війні.	118
<i>С. К. МЕЛЬНИК (Одеса)</i> — Яскрава сторінка з історії пролетарського інтернаціоналізму.	121
<i>І. О. ГУРЖИЙ, П. Ю. МАРУНЯ (Черкаси)</i> — Книга на допомогу вчителю.	123
<i>Ф. П. ШЕВЧЕНКО</i> — Народний епос — важливе історичне джерело.	126

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

<i>В. М. ДОВГОПОЛ (Харків)</i> — Збірник документів з історії соціалістичної індустріалізації країни.	129
<i>Д. М. СТАШЕВСЬКИЙ</i> — Викриття агресивної політики США щодо Китаю.	130
<i>Л. О. НАГОРНА</i> — Корисний посібник.	132
<i>А. К. МАРТИНЕНКО</i> — З історії французької політики на Балканах.	133

НАУКОВА ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Н. Ю. КОСТРИЦЯ, М. Т. БОРТНІЧУК — Наукова конференція з історії КПРС періоду Великої Вітчизняної війни.	138
С. Г. ҚОРНІЄНКО, Ю. К. ОЛЕКСЮК — Вивчати паростки комунізму.	143
В. К. ВОСКАНЯН (Єреван), В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ (Львів), І. І. СЛИНЬКО — Історичні зв'язки українського і вірменського народів.	—
В. Ю. НІКОЛАЄНКО, А. С. — Наукова сесія з питань розвитку педагогічної науки в Українській РСР.	146
В. І. ЮРЧУК — Робота кафедри історії КПРС Української Академії сільськогосподарських наук.	148
Р. О. ЮРА — Археологічні дослідження городища Воїня.	149
І. М. МЕЛЬНИКОВА — З'їзд чехословацьких істориків.	151
Г. А. БЕНЬКЕВИЧ — Історична література в плані Видавництва АН УРСР на 1960 р.	153
В. У. ПАВЕЛКО — Наукова сесія, присвячена новим суспільним явищам.	155

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

П. В. ШОСТАК — Перестройка сельских партийных и комсомольских организаций на Украине в годы коллективизации.	3
Н. И. ГОРЛАЧ — Профсоюзы Советской Украины в борьбе за социалистическую индустриализацию страны (1926—1929 гг.).	14
П. М. ПОНОМАРЕНКО (Москва) — Борьба Коммунистической партии за организацию партизанского движения против англо-французских интервентов на юге Украины (декабрь 1918—апрель 1919 гг.)	26
А. А. ЛЫСЕНКО — Михаил Павлик и его место в общественно-политической жизни Галиции последней четверти XIX в.	36

СООБЩЕНИЯ

М. В. БЕЛЬСКАЯ (Днепропетровск) — Изменения в составе рабочих тяжелой промышленности Украины в годы второй пятилетки.	46
Г. Я. СЕРГИЕНКО — Семен Палий (К 250-летию со дня смерти).	55
Е. С. КОМПАН — К вопросу о заселенности Украины в XVII в.	65
Я. П. КИСЬ (Львов) — Источники пополнения львовского мещанства в XVII — XVIII вв.	77
В. М. БЕЙЛИС (г. Чернобыль, Киевской обл.) — О названии Киева у арабских географов X в. и попытках его толкования в исторической литературе.	81

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

П. Л. УХОВСКАЯ — Об улучшении преподавания истории в школе в свете постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 8 октября 1959 г.	87
Л. В. ЧАШКО — Роль кино в повышении эффективности обучения учащихся.	93
П. М. ШУЛИК (г. Выжица, Черновицкой обл.) — Использование контурных карт на уроках истории.	99

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

И. И. КОМПАНИЕЦ — В борьбе за социальное освобождение и воссоединение с Советской Украиной.	102
В. А. ГОЛОБУЦКИЙ — Проблема козачества в украинской и иностранной историографии XVI — первой половины XVIII в.	109

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

<i>М. Б. ЗОЛОТАРЕВ (Одесса)</i> — Партизаны Крыма в Великой Отечественной войне.	118
<i>С. К. МЕЛЬНИК (Одесса)</i> — Яркая страница из истории пролетарского интернационализма.	121
<i>И. А. ГУРЖИИ, П. Е. МАРУНЯ (Черкассы)</i> — Книга в помощь учителю.	123
<i>Ф. П. ШЕВЧЕНКО</i> — Народный эпос — важный исторический источник.	126

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

<i>В. М. ДОВГОПОЛ (Харьков)</i> — Сборник документов по истории социалистической индустриализации страны.	129
<i>Д. Н. СТАШЕВСКИИ</i> — Разоблачение агрессивной политики США в отношении Китая	130
<i>Л. А. НАГОРНАЯ</i> — Полезное пособие.	132
<i>Л. К. МАРТЫНЕНКО</i> — Из истории французской политики на Балканах.	133

ПИСЬМА, ПРЕДЛОЖЕНИЯ, ЗАМЕЧАНИЯ

<i>И. В. ШАРЛЕМАНЬ</i> — Забытые исторические памятники в окрестностях Киева.	135

НАУЧНАЯ ХРОНИКА І ІНФОРМАЦІЯ

<i>Н. Е. КОСТРИЦА, Н. Т. БОРТНИЧУК</i> — Научная конференция по истории КПСС периода Великой Отечественной войны.	138
<i>С. Г. КОРНИЕНКО, Ю. К. ОЛЕКСЮК</i> — Изучать ростки коммунизма.	143
<i>В. К. ВОСКАНИЯ (Ерван), В. В. ГРАБОВЕЦКИИ (Львов), И. И. СТИШЬКО</i> — Исторические связи украинского и армянского народов.	—
<i>В. Е. НИКОЛАЕНКО, А. С.</i> — Научная сессия по вопросам развития педагогической науки в Украинской ССР.	146
<i>В. Н. ЮРЧУК</i> — Работа кафедры истории КПСС Украинской Академии сельскохозяйственных наук.	148
<i>Р. А. ЮРА</i> — Археологические исследования городища Воиня.	149
<i>И. Н. МЕЛЬНИКОВА</i> — Съезд чехословацких историков.	151
<i>Г. А. БЕНЬКЕВИЧ</i> — Историческая литература в плане Издательства АН УССР на 1960 г.	153
<i>В. У. ПАВЕЛКО</i> — Научная сессия, посвященная новым общественным явлениям.	155

ПОМИЛКИ, ПОМІЧЕНІ У № 6 ЗА 1959 р.

Стор.	Рядок	Надруковано	Слід читати
84	21 зн.	козаків-лісовчиків,	козаків-лісовчиків.
141	7-8 зв. (II колонка)	незаможних	незаможних
150	11 зн. (II колонка)	являю	являє
165	21 зн.	Павленко В. У.	Павелко В. У.
148	3 зв.	соціально-політичного	суспільно-політичного

ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	На д р у к о в а н о	Т р е б а	
10	22 зн.	П. Н. Ангеліна	П. М. Ангеліна	138
92	18 зн.	«Жити в мирі та дружбі»	«Жити в мирі і дружбі»	143
104	20 зв. (1 колонка)	» статей	статті	---
127	18 зв. (1 колонка)	навчання	вчення	146
2463				148
				149
				151